МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК МВС УКРАЇНИ

ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ ЩОДО ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ВЕЛИКОМАСШТАБНИХ СПОРТИВНО-МАСОВИХ ЗАХОДІВ

Навчальний посібник

Харків
2013

УДК 159.9
ББК 88.4+67.99(2)116.3
П86

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як навчальний посібник для слухачів, курсантів та студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11-20032 від 25.12.2012 р.)

Р е ц е н з е н т и:

О. Д. Сафін, завідувач кафедри психології Університету економіки та права "Крок", д-р психол. наук, професор;

В. М. Корольчук, професор кафедри професійної психології та педагогіки Національної академії Служби безпеки України, д-р психол. наук, доцент

Психологічна робота з особовим складом сил охорони правопорядку
П86 **щодо виконання службово-бойових завдань під час організації та проведення міжнародних великомасштабних спортивно-масових заходів** [Текст]: навч. посіб. / І. І. Приходько, О. В. Тімченко, С. Т. Полторак та ін. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 197 с.

ISBN 978-966-8671-27-2

У навчальному посібнику розглянуто найбільш актуальні питання психологічної роботи з особовим складом сил охорони правопорядку щодо виконання службово-бойових завдань під час організації та проведення великомасштабних спортивно-масових заходів. Перший розділ посібника присвячений вивченню особливостей міжкультурної комунікації у діяльності сил охорони правопорядку під час проведення міжнародних спортивно-масових заходів. У другому розділі відображено історію створення фанатського руху, його структуру, класифікацію уболівальників, соціально-психологічні дослідження футбольних фанатів, а також світовий досвід роботи сил охорони правопорядку з фанатським рухом. У третьому розділі розглянуто питання психологічного забезпечення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку під час проведення міжнародних спортивно-масових заходів, зокрема психологічної підготовки, діагностики негативних психічних станів і реабілітації особового складу.

Для практичних психологів підрозділів екстремальних видів діяльності, офіцерів виховних структур, викладачів, слухачів магістратури, аспірантів, ад'юнктів, курсантів та студентів вищих навчальних закладів – майбутніх психологів, а також слухачів курсів удосконалення кваліфікації офіцерського складу психологічного профілю.

Іл. 2. Табл. 7. Бібліогр.: 91 назва.

А в т о р с ь к и й к о л е к т и в:

І. І. Приходько, канд. психол. наук, с.н.с. (Вступ, підрозд. 3.4, 3.5, дод. Л); ***О. В. Тімченко***, д-р психол. наук, професор (підрозд. 3.4, 3.5, дод. К); ***С. Т. Полторак***, канд. пед. наук, професор, засл. працівник освіти України (підрозд. 1.2, 1.10, 2.3); ***Л. М. Пелепейченко***, д-р філол. наук, професор (підрозд. 1.1–1.10); ***В. В. Рютін***, канд. пед. наук (підрозд. 2.3, дод. В, Е); ***І. В. Воробйова***, канд. психол. наук, с.н.с. (підрозд. 2.1, 3.1, 3.2, дод. А, Б, Г, Д); ***Я. В. Мацегора***, канд. психол. наук (підрозд. 2.2, 3.2, 3.3, дод. М, Ж); ***О. Є. Чернишенко*** (підрозд. 1.3, 1.6); ***О. В. Кравченко***, канд. психол. наук (підрозд. 2.3, 3.1, 3.5)

УДК 159.9
ББК 88.4+67.99(2)116.3

ISBN978-966-8671-27-2 © Академія внутрішніх військ МВС України, 2013

ЗМІСТ

ВСТУП 5

Розділ 1. ОСОБЛИВОСТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ І ПРОВЕДЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРТИВНО-МАСОВИХ ЗАХОДІВ.... 8

1.1. Поняття *міжкультурна комунікація* під кутом зору діяльності сил охорони правопорядку 8

1.2. Зміст міжкультурної компетенції правоохоронців у галузі міжкультурної комунікації 10

1.2.1. Основні загальні поняття міжкультурної комунікації 11

1.2.2. Основні відмінності між макрокультурами та субкультурами 11

1.2.3. Мовно-комунікативні особливості міжкультурного конфлікту 11

1.3. Інформація про типи комунікативних культур та стилі комунікації як складник міжкультурної компетенції правоохоронця 12

1.4. Специфіка міжкультурного конфлікту та конфліктогенні чинники міжкультурної комунікації 16

1.5. Невербальні складники комунікації як чинник міжкультурного конфлікту 19

1.6. Мова як конфліктогенний чинник міжкультурної комунікації 25

1.7. Роль мови у деескалації міжкультурного конфлікту 27

1.8. Субкультура футбольних фанатів як конфліктогенний чинник 30

1.9. Світовий досвід запобігання міжкультурним непорозумінням під час проведення чемпіонатів Європи із футболу 35

1.10. Національні стереотипи поведінки як орієнтир діяльності правоохоронців під час проведення міжнародних спортивно-масових заходів 38

Розділ 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФАНАТСЬКОГО РУХУ 43

2.1. Історія створення фанатського руху. Класифікація уболівальників .. 45

2.2. Види мотивації та особливості особистості, що призводять до протиправної поведінки вболівальників 55

2.3. Робота правоохоронних органів з фанатами: зарубіжний та вітчизняний досвід 75

Розділ 3. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК МВС УКРАЇНИ ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРТИВНО-МАСОВИХ ЗАХОДІВ 83

3.1. Психологічна характеристика екстремальних ситуацій під час проведення спортивно-масових заходів 85

3.2. Психологічна підготовка сил охорони правопорядку до виконання службово-бойових завдань з охорони громадського порядку під час міжнародних спортивно-масових заходів 90
3.3. Психологічна діагностика негативних психічних станів у особового складу при виконанні службово-бойових завдань з охорони громадського порядку під час спортивно-масових заходів 95
3.4. Надання невідкладної психологічної допомоги особовому складу, що переживає негативні психічні стани 103
3.5. Профілактика негативних наслідків виконання службово-бойових завдань з охорони громадського порядку під час спортивно-масових заходів..... 110
Додаток А. Правила поведінки глядачів на стадіонах під час відвідування футбольних матчів……119
Додаток Б. Маніфест футбольних фанатів ……...…121
Додаток В. Нормативні засади……125
Додаток Г. Матеріали для розроблення та проведення комунікативних тренінгів з особовим складом сил охорони правопорядку……...133
Додаток Д. Матеріали для розроблення і проведення тренінгових занять з формування емоційно-вольової стійкості у співробітників сил охорони правопорядку……150
Додаток Е. Типова програма дій органів внутрішніх справ щодо охорони громадського порядку та документування протиправних дій під час підготовки та проведення футбольних матчів……...159
Додаток Ж. Зняття гострого стресу та антистресова підготовка до майбутніх екстремальних ситуацій за методом “Ключ”……...164
Додаток К. “Дебрифінг стресу критичних інцидентів” як метод попередження постстресових розладів……..…170
Додаток Л. Критерії та методи діагностики ПТСР…….....….173
Додаток М. Методика “Ціннісні орієнтації” М. Рокіча…….....187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 190
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК……..196

ВСТУП

Проведення чемпіонату Європи з футболу у 2012 р. є надзвичайно важливою подією для загальноекономічного розвитку України, оскільки дозволить за короткий термін мобілізувати ресурси та реалізувати проекти, які за інших умов вимагали б досить тривалого часу. До того ж, такі масштабні події здатні об'єднати все населення країни навколо однієї ідеї, а економічні наслідки відчуватимуться протягом наступних десятиліть.

Сьогодні одним із пріоритетних напрямів діяльності сил охорони правопорядку під час проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 р. в Україні є забезпечення громадської безпеки та охорона громадського порядку, припинення групових порушень громадського порядку й масових заворушень під час проведення міжнародних спортивно-масових заходів.

Європейський досвід свідчить, що УЄФА приділяє значну увагу саме питанням безпеки. Так, за оцінками експертів, на Євро-2004 Португалія витратила на заходи безпеки значні кошти та навіть залучила сили НАТО для гарантування громадського порядку і захисту від терактів. Німеччина в період підготовки чемпіонату світу з футболу 2006 р. провела серію навчань у сфері безпеки, серед яких тренування "Теракт на стадіоні". Для підготовки Євро-2008 Австрія і Швейцарія підписали договір про єдину систему гарантування безпеки, а перед чемпіонатом розробили спільний план та затвердили відповідний комплекс заходів. Для підготовки Євро-2012 у Польщі підписаний відповідний договір з відомою приватною безпековою фірмою Group-4 (Велика Британія), на яку покладатимуться завдання фізичної охорони правопорядку та встановлення технічних приладів забезпечення безпеки. Подібні заходи, згідно з регламентом УЄФА, також проводяться і в Україні в рамках підготовки до Євро-2012.

Отже, дуже важливо вчасно почати вивчати та впроваджувати європейський досвід і мати час на розроблення і реалізацію багаторівневих заходів безпеки в Україні. При цьому необхідно мати на увазі, що безпека проведення чемпіонатів Європи з футболу є одним з важливих неформальних елементів системи загальноєвропейської безпеки, яка щойно почала формуватися. Завдяки цьому вибудовується інфраструктура безпеки та формуються відповідні стандарти. І саме це є надзвичайно важливим, адже для України правильно вибудована система безпеки чемпіонату означає автоматичну інтеграцію в частину стандартів європейської безпеки, що не менш актуально, ніж економічний складник при вирішенні питання щодо вступу нашої країни до ЄС.

За попередніми підрахунками заплановані в Україні матчі фінальної частини чемпіонату відвідають понад 600 тис. уболівальників із різних країн світу, а у прямій трансляції по телебаченню побачать кілька мільярдів глядачів. Отже, враховуючи те, що чемпіонат є однією з найбільших за масштабом та масовістю спортивною подією, УЄФА зобов'язав Україну виконати комплекс

важливих заходів, основними з яких є забезпечення безпеки українських громадян та гостей під час проведення зазначених спортивних заходів.

Однією з вимог вироблення ефективного механізму безпеки Євро-2012 є необхідність підготовки серед особового складу сил охорони правопорядку відповідних фахівців зі знанням іноземних мов, міжнародних стандартів, методів суспільної профілактики терористичним проявам, психології професійного спілкування та тактики взаємодії. Таким чином, невід'ємною частиною забезпечення охорони громадського порядку та громадської безпеки під час підготовки та проведення Євро-2012 є вдосконалення професійної підготовки та психологічної роботи з особовим складом сил охорони правопорядку України.

Психологічна робота – це діяльність, яка проводиться командирами, офіцерами органів виховних структур, психологами та спеціально створюваними структурами (підрозділами) і включає комплекс профорієнтаційних, психодіагностичних, психопрофілактичних і психокорекційних заходів, спрямованих на вивчення, формування й розвиток у особового складу професійно важливих психологічних якостей і підтримання психічних станів, необхідних для успішного виконання службово-бойових завдань, та збереження психічного здоров'я. ЇЇ невід'ємним складником є комунікативна підготовка особового складу, яка спрямована на розвиток і вдосконалення їх стилів професійного спілкування у міжособистісній взаємодії. У процесі взаємодії з громадянами, вболівальниками і колегами співробітник сил охорони правопорядку має володіти професійними психологічними знаннями, що являють собою необхідну інформованість з питань психології людей, груп, із психологічних факторів, що впливають на стан законності і правопорядку, та інших, які мають відношення до його професійної діяльності. Особовий склад повинен володіти високим комунікативним потенціалом; мати розвинені професійні вміння та навички психологічного аналізу обстановки, складання психологічного портрету громадян – порушників громадського порядку, знати основи психологічного впливу, психологічної спостережливості, ведення переговорів тощо.

Особлива увага під час проведення психологічної роботи з особовим складом повинна приділятися підготовці до діяльності в екстремальних умовах. Вона має бути націлена на те, щоб озброїти особовий склад сил охорони правопорядку знаннями в обсязі, що забезпечуватиме осмислення динаміки розвитку екстремальних умов діяльності; допомогти оцінити ступінь ризику, але разом з тим і суспільну значущість виконуваних службово-бойових завдань, набути навичок психологічної та особистої безпеки, уміння зберігати психічне здоров'я та ефективно діяти в екстремальних умовах, розвинути необхідні для успішних дій професійно важливі якості (пильність, мобілізованість, зібраність, спостережливість, оперативність та точність мислення, інтуїція, сміливість, витривалість, цілеспрямованість, наполегливість, активність, обачність) і навчити регулюванню бойових психічних станів.

Перераховані вище аспекти психологічної роботи з особовим складом сил охорони правопорядку України подано у цьому навчальному посібнику.

Таким чином, зазначені заходи психологічної роботи та підготовки особового складу сил охорони правопорядку, який залучатиметься до забезпечення громадського порядку та безпеки під час підготовки та проведення в Україні чемпіонату Європи з футболу, дозволять виконати надані УЄФА державні гарантії і забезпечити безпеку та правопорядок під час проведення ЄВРО-2012.

Р о з д і л 1

ОСОБЛИВОСТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ І ПРОВЕДЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРТИВНО-МАСОВИХ ЗАХОДІВ

1.1. Поняття *міжкультурна комунікація* під кутом зору діяльності сил охорони правопорядку

Поняття *міжкультурна комунікація* пов'язане із поняттям *культура*, тому слід зупинитися спочатку на питанні про семантику цього слова. Найбільш поширеними є такі його значення: 1. Окрема сфера життя суспільства, яка існує у вигляді системи установ і організацій, що опікуються створенням і поширенням духовних цінностей. 2. Сукупність цінностей і норм, притаманних великій соціальній групі людей, народу в цілому або нації. 3. Високий рівень досягнень у певній галузі. 4. Сукупність матеріальних предметів, об'єктів, ідей, образів, створених певною спільнотою протягом її історії. Іншими словами, культура – це сума всіх досягнень людства.

Ми будемо вживати аналізоване слово у другому його значенні.

Культура відіграє значну роль в особливостях світосприйняття, оцінки подій та вчинків людей, які притаманні відповідному етносу. Специфіка культури позначається на концептуальній картині світу нації, що, в свою чергу, відбивається у мовній картині світу. Це означає, що, з одного боку, мова може бути джерелом пізнання культури народу, з іншого, – культура народу – джерелом пізнання мови.

Жодна культура не існує ізольовано. Люди різних культур спілкуються між собою, тобто відбувається міжкультурна комунікація.

Поняття *міжкультурна комунікація* уперше було сформульовано в 1954 р. у праці Г.Трейгера та Е. Холла "Культура і комунікація. Модель аналізу". Автори інтерпретували це поняття як процес ефективної адаптації людини до навколишнього світу. Вони підкреслювали, що міжкультурна комунікація відбувається тоді, коли учасники спілкування належать до різних культур і усвідомлюють цей факт.

Чому це питання було поставлене до розгляду? Справа в тому, що у представників різних культур по-різному здійснюється розшифровка отриманої інформації. Наприклад, у представників латиноамериканської культури нормальним вважається під час спілкування підходити до співрозмовника дуже близько. Представники західних культур звикли до деякої відстані між співбесідниками. Спроба зменшити цю відстань може стати причиною напруженості і дискомфорту одного з них. Уявіть собі картину, коли один зі співрозмовників підходить до іншого близько, а той відступає далі. Перший із них може навіть образитися, розшифровуючи факт збільшення відстані як неповагу до нього. Другий може обуритися, розуміючи факт зменшення відстані як невихованість, нахабство або агресію. І тільки за умови розуміння

міжкультурних відмінностей комуніканти зможуть забезпечити успішність спілкування. До міжкультурних чинників, які можуть спричинити ускладнення комунікації, належать і власне мовні. Це і усталені мовні одиниці, і формули мовленнєвого етикету, і вживання певних синтаксичних конструкцій, і багато інших. Наприклад, формула привітання, поширена в українській мові, може викликати подив у людини іншої культури, якщо вона не знайома з відповідними кліше: *Здоровенькі були!* (уявіть реакцію на заяву: *You were healthy*!).

Мають міжкультурні відмінності і засоби невербальної комунікації, тобто засоби, що не виражаються через мову. Невербальна комунікація – це система знаків, які використовуються у процесі спілкування. До них належать жести, міміка, контакт очей, рухи тіла тощо. І хоча мовні канали зв'язку мають пріоритетне значення, ні в якому разі не можна ігнорувати невербальні засоби. Науковими дослідженнями доведено, що саме за їх рахунок відбувається від 40 до 80 % комунікації. Причому 55 % повідомлень сприймається через вираз обличчя, позу, жести, а 38 % – через інтонацію та модуляцію голосу.

Отже, міжкультурна комунікація – це сукупність вербальних і невербальних форм спілкування між особами, які належать до різних культур.

Під час проведення міжнародних спортивно-масових заходів особовому складу внутрішніх військ доводиться за своїми функціональними обов'язками спілкуватися із представниками різних країн, а отже, і культур. Міжкультурна комунікація пов'язана з деякими підводними рифами спілкування, які можуть ускладнити виконання завдань, зумовити конфлікт або перешкодити його усуненню. Проблема всебічного забезпечення дій сил охорони правопорядку і зокрема внутрішніх військ під час проведення міжнародних спортивно-масових заходів набуває особливої значущості ще й тому, що вона стосується не тільки якості виконання конкретних службово-бойових завдань, а й того, як буде світова спільнота сприймати Україну в майбутньому. Від того, наскільки буде забезпечений громадський спокій і порядок під час проведення міжнародних спортивних змагань, залежить і успішність чи неуспішність самих заходів, і міжнародний імідж України як держави, в якій діє верховенство закону, права та принципи демократичного суспільства, як країни, в якій силові структури вміють виконувати свої завдання професійно, згідно з вимогами сучасного соціуму, тобто без звернення до силових дій. Проте представники силових правоохоронних структур добре знають, наскільки нелегким є це завдання, особливо за умови, коли воно виконується в контексті міжкультурної комунікації. Так, під час чемпіонату з футболу Євро-2012 до України приїдуть представники 16 країн-учасниць. А з огляду на те, що в кожній із них мешкають представники різних комунікативних культур, загальна кількість комунікативних культур, представлених на чемпіонаті, навряд чи може бути визначеною. Будь-яка деталь, яка є дрібною і незначущою у звичних умовах, може викликати несподіваний конфлікт. Єдиним способом, який здатен забезпечити мінімізацію несподіванок через міжкультурну комунікацію, є комунікативна компетентність суб'єктів діяльності сил охорони правопорядку.

Викладене свідчить про надзвичайну актуальність проблеми міжкультурної компетентності правоохоронців.

1.2. Зміст міжкультурної компетенції правоохоронців у галузі міжкультурної комунікації

Міжкультурна комунікація може бути чинником ділової атмосфери, дружніх стосунків, але вона може бути й фактором, який зумовлює непорозуміння, напруження у стосунках, міжкультурні конфлікти і навіть масові заворушення і масовий безлад. Наведемо історичний приклад, що підтверджує викладене.

У 1849 р. Національна гвардія США вперше звернулася до силових дій з метою припинення масового безладу саме через міжкультурний конфлікт. У той день фанати двох акторів – англійського й американського – почали спір про те, хто правильно тлумачить образ леді Макбет (у ті часи жіночі ролі грали чоловіки). Спір перейшов у бійку, потім у масове побоїще, припинити яке змогла тільки Національна гвардія США. Причиною безладу став міжкультурний конфлікт. Фанати акторів, співаків, футболу – це угруповання, які мають свою власну комунікативну субкультуру. Конфлікт гілок у межах цієї субкультури спричинив жертви: загинуло 25 людей і більше ніж 120 було поранено.

Міжкультурна комунікація стала причиною нещодавніх масових заворушень у Ставрополі, Москві та інших містах, і тут теж були викликані силові структури. Останніми роками ми стали свідками міжкультурних непорозумінь, результатом яких був масовий безлад у Західній Європі.

Сьогодні постало завдання віднайти шляхи запобігання негативним наслідкам міжкультурних непорозумінь, і одним із них є міжкультурна компетентність широкого загалу, а особливо людей, професійна діяльність яких пов’язана із підтриманням громадського порядку.

Поняття *міжкультурної компетентності (компетенції)* включає такі ознаки:

а) обізнаність із основними поняттями міжкультурної комунікації, вміння встановити чинники, які забезпечують її успішність;

б) знання причин, які можуть призвести до міжкультурного конфлікту, та усвідомлення його можливих наслідків;

в) обізнаність із системою духовних цінностей інших народів, особливостями національних уявлень про світ, звичаями, традиціями, формами поведінки, взаємодією вербальних і невербальних елементів поведінки;

г) уміння спілкуватися із представниками інших комунікативних культур, забезпечуючи успішність комунікації.

Зміст компетенції правоохоронців у галузі міжкультурної комунікації має включати коло питань, необхідних і достатніх для здійснення нормальних контактів із представниками інших комунікативних культур під час проведення міжнародних спортивно-масових заходів.

Подамо основні питання, які забезпечують компетентність у галузі міжкультурної комунікації, згрупувавши їх у три блоки.

1.2.1. Основні загальні поняття міжкультурної комунікації

Поняття *міжкультурна комунікація, комунікативна культура, національний комунікативний стиль, професійний комунікативний стиль*. Основні макрокультури та субкультури сучасного світу. Вербальні та невербальні чинники міжкультурної комунікації. Типологічні особливості національного комунікативного стилю (ступінь комунікабельності, мовна активність, пріоритетні теми і табу обговорення, емоційність мовлення, мовна поведінка в конфліктному дискурсі, пріоритетні комунікативні стратегії і тактики, поведінка в переговорах, особливості мовного етикету, реакція на комплімент, реакція на зауваження, невербальні засоби спілкування). Комунікативний стиль у міжкультурному спілкуванні. Поняття національного комунікативного стилю та його практична реалізація.

1.2.2. Основні відмінності між макрокультурами та субкультурами

Комунікативні макрокультури: спільні ознаки та національна специфіка. Особливості західних комунікативних культур. Гендерний аспект західних національних макрокультур. Національні комунікативні стилі західних комунікативних культур.

Східні комунікативні культури. Гендерний аспект східних національних макрокультур. Національні комунікативні стилі східних комунікативних культур.

Мовно-комунікативні особливості субкультур України та країн Європи під кутом зору діяльності сил охорони правопорядку. Субкультура молоді загалом, субкультура футбольних уболівальників та футбольних фанатів, субкультура угруповань за інтересами та стилем життя: рокерів, панків, осіб девіантної поведінки. Субкультура людей похилого віку. Професійні субкультури.

1.2.3. Мовно-комунікативні особливості міжкультурного конфлікту

Поняття міжкультурного конфлікту та його специфіка порівняно з іншими видами. Сутність та види міжкультурних конфліктів під кутом зору діяльності сил охорони правопорядку. Конфліктогенні чинники міжкультурної комунікації. Ознаки ескалації міжкультурного конфлікту.

Мовно-комунікативні засоби запобігання конфліктам макрокультур. Мовно-комунікативні засоби запобігання конфліктам між субкультурами футбольних фанатів та силами охорони правопорядку. Пріоритетні комунікативні стратегії і тактики деескалації міжкультурних конфліктів.

Мова як миротворчий чинник міжкультурної комунікації.

Мовні дії у потенційно конфліктних ситуаціях: такт і тактика. Мовна поведінка в екстремальних ситуаціях. Світовий досвід урахування чинників міжкультурної комунікації в екстремальних ситуаціях (переговорах із терористами).

1.3. Інформація про типи комунікативних культур та стилі комунікації як складник міжкультурної компетенції правоохоронця

У науковій літературі з теорії міжкультурної комунікації розмежовують поняття макрокультури і мікрокультури. До макрокультур прийнято відносити культури, які виділяються за континентальною або національною ознакою. Наприклад, говорять про американську культуру, латиноамериканську, африканську, європейську, азіатську і т. ін. У працях більшості авторів йдеться про американську, іспанську, японську, українську, російську та інші культури. У будь-якому разі макрокультура інтерпретується як культура значної частини людства – континенту або нації. **Мікрокультура** – це культура груп людей у межах макрокультури. Як відомо, люди належать до складу тих чи інших соціальних груп, які характеризуються своїми особливостями спілкування. Ці особливості зумовлюються багатьма факторами: професією, освітою, віком, віруваннями, сферою інтересів, гендерними чинниками, місцем проживання і т. ін. Кожна окрема людина поєднує у собі особливості макрокультури і різних мікрокультур (вік, професію, освіту, стать тощо), утворюючи таким чином субкультуру. Хоча підкреслимо, що в науковій літературі поняття субкультури і мікрокультури часто інтерпретуються як тотожні. Так, Т. Г. Грушевицька, В. Д. Попков та О. Л. Садохін пишуть, що субкультурами називаються культури різних соціальних груп та прошарків у межах одного суспільства [26].

У теорії міжкультурної комунікації виділяють **колективістські та індивідуалістські культури.** Колективістський вид культур поширений серед східних народів. Головною цінністю цих культур є ототожнення себе з колективом. Представники цих культур інтереси колективу ставлять на перше місце, готові нехтувати своїми власними. Вони часто використовують займенник *ми*, висловлюючи свою особисту думку, оскільки вона завжди є думкою колективу. Людина в таких культурах оцінюється за її можливостями встановлювати контакт з іншими людьми.

В індивідуалістських культурах у центрі будь-якої діяльності ставиться особистість, і головною цінністю є індивідуальність. Цей вид культури більше поширений на Заході. Там дуже цінується, коли людина має свої принципи і переконання. Кожен з учасників спілкування має берегти особистий простір співрозмовника – інакше комунікація буде невдалою. Це не означає, що інтереси колективу в цілому в індивідуалістських культурах не враховуються. Проте успішність колективу визначається успішністю кожної особистості.

Зазначимо, що в результаті практичної діяльності, контактів між різними народами відмінності між індивідуалістськими та колективістськими культурами дещо стираються. Можна говорити про яскраво виражений колективістський характер японської культури та індивідуалістський характер американської. Однак у більшості випадків культури поєднують риси двох видів із більшим проявом однієї з них.

Важливо усвідомлювати основну відмінність макрокультур – їх колективістський чи індивідуалістський характер – і використовувати цю інформацію у спілкуванні з іноземцями.

У проекції на міжнародні спортивно-масові заходи слід усвідомлювати, що конфлікт чи непорозуміння з одним представником колективістської культури може зумовити масовий безлад, оскільки колектив, до якого він належить, ніколи не залишить "свого" наодинці із проблемою. Спілкуючись із представниками індивідуалістських культур, слід пильно стежити, щоб жодне слово, жест чи тон розмови не був сприйнятий як посягання на свободу особистості, на його індивідуальний простір.

Особливості колективістських і індивідуалістських культур відбиваються у реакції людей практично на всі явища та події. Наведемо приклад.

Іноземців часто дивує і навіть ображає те, що наші співвітчизники полюбляють давати поради, коли їх про це не просять. Якось гості з Німеччини гуляли в Києві по Хрещатику. Стомившись, вони присіли відпочити біля фонтану з невеличким басейном. Не минуло й хвилини, як одна з незнайомих німцям українських жінок, що проходила поряд, звернулася до них з порадою: "Обережно, ваша дитина може впасти у воду!". Гості були вкрай здивовані, адже вони вважали, що самі добре знають, що для їхньої дитини небезпечно, а що ні. Молоді батьки не встигли вгамувати своє здивування, як інша незнайома їм жіночка проявила не меншу тривогу за їхнє дитя: "Ваш хлопчик опустив ноги у холодну воду! Він може застудитися!"… Тепер уже замість здивування у подружжя з'явилося неприємне відчуття, що їм не довіряють, сумніваються у їхній батьківській відповідальності. Наступна порада була викладена у формі зауваження: "Басейни не для того, щоб хтось тут ноги мив, а для краси!" Збентежені німці вирішили, що краще не чекати наступної поради, і попрямували далі.

В індивідуалістській культурі німців не прийнято давати поради, якщо тебе про це не просять. Порада в такому разі сприймається як недовіра і ображає їх. Українські жінки й на думці не мали когось ображати. В колективістській культурі українців кожна дитина сприймається жінкою, як своя власна. Тривога і піклування за свою дитину переносяться на інших. Жінки давали поради, виходячи з найблагородніших думок, оберігаючи чужу дитину від можливих негараздів, як свою власну. Незнання особливостей комунікативної культури інших стало причиною непорозуміння, погіршення психологічного стану людей.

Як уже зазначалося, людина інтегрує особливості макрокультури і мікрокультур (освіту, вік, інтереси, особливості сімейних традицій, гендерну ознаку і т. ін.), створюючи неповторний тип субкультури, який у поєднанні з темпераментом визначає її власний стиль комунікації, її мовну особистість. У стилі спілкування відбиваються особливості людини, які характеризують її загальний підхід до побудови взаємодії з іншими людьми. Важливість стилю спілкування у комунікації полягає в тому, що з його допомогою відбувається розуміння різних ситуацій, формується ставлення до партнерів по комунікації, обираються способи розв'язання проблем.

Стилі комунікації також істотно варіюються у різних культурах. Звичайно виділяють чотири групи стилів вербальної комунікації:

– прямий і непрямий;

– витончений, точний і стиснутий;

– особистісний і ситуаційний;

– інструментальний і афективний.

Завдяки цим стилям виявляється ступінь вираження людиною своїх внутрішніх спонукань і намірів у процесі спілкування, тобто з'ясовується ступінь відкритості людини. Прямий стиль пов'язаний з вираженням щирих намірів людини. Непрямий стиль дозволяє приховувати бажання, потреби і цілі людини в спілкуванні. Вибір стилю комунікації зумовлений ступенем контекстуальності комунікації. Пояснимо це поняття.

Поняття контекстуальності комунікації увів до наукового обігу Е. Холл у 1976 р. Він інтерпретував його як необхідність враховувати в комунікації невербальні елементи, які супроводжують її (тон, темп мови, кінесику, проксеміку і т. ін.), надаючи їм більшої чи меншої значущості. Говорячи іншими словами, контекстуальність – це врахування не тільки того, що висловлено, а й того, як висловлено, в яких умовах і за яких обставин. У деяких культурах висловлення може залишитися незрозумілим, якщо знехтувати увагою до невербальних елементів, названих вище. Так, кореєць жодного разу не скаже *ні*, відповідаючи на прохання, але це ще не означає, що він у всьому погоджується з партнером по спілкуванню і виконає свої обіцянки. Все пояснюється особливостями корейської комунікативної культури: відмовляти партнеру по спілкуванню у корейській культурі – це вираження невихованості комунікатора. Ось чому важливою є увага до того, як, коли, за яких обставин кореєць дає позитивну відповідь.

За ознакою більшого чи меншого значення невербальних елементів комунікації виділяються культури висококонтекстуальні і низькоконтекстуальні.

У висококонтекстуальних культурах контекст є дуже важливим. Представники таких культур говорять ніби скороченою мовою, значне місце посідають в їхній комунікації тон, темп, жести, міміка, погляд, рухи і т. ін. До висококонтекстуальних комунікативних культур належать східні.

У низькоконтекстуальних культурах великого значення надають саме словам. До низькоконтекстуальних культур належать західні. Наприклад, американці прагнуть викликати співрозмовника до прямої і ясної розмови, для якої дуже важливими є висловлення: "Скажіть, що ви маєте на увазі", "Давайте, власне кажучи, уточнимо" і т. ін. У цьому стилі виявляється більше турботи про збереження індивідуальності того, хто говорить, про чітке обґрунтування власної позиції за темою розмови. Найчастіше такий стиль розвивається в індивідуалістських культурах.

У висококонтекстуальних культурах провідним стилем комунікації є непрямий стиль. У таких культурах перевага віддається непрямій, двозначній комунікації, що продиктовано важливістю поваги іншої людини. Найчастіше це колективістські культури. Так, корейці не дають негативних відповідей типу *"ні"* чи *"я не згодний з вами"*. Зазвичай вони використовують ухильні відповіді типу *"я згодний з вами в принципі"* чи *"я співчуваю вам"*. Розуміти, що це є формами відмовлення, потрібно вже з контексту ситуації.

Стилі включають такий показник, як ступінь використання експресивних засобів мови, пауз, мовчання.

Митецький, чи витончений, стиль допускає використання багатої, експресивної мови в спілкуванні. Так, в арабських культурах, відмовляючись від частування, мало сказати просто *"ні"*, відмовлення супроводжується клятвами і запевняннями, зовсім недоречними з погляду європейця чи американця, адже вони звикли до використання точного стилю, який вимагає вживання лаконічних, стриманих висловлень. Точний стиль полягає у використанні необхідного і достатнього мінімуму висловлень для передачі інформації (не більше, але і не менше, ніж необхідно). Стиснутий стиль крім лаконічності і стриманості включає й ухиляння, використання пауз і виразного мовчання.

Використання витонченого стилю характерне для багатьох близькосхідних культур, точного – для Західної Європи і США, стиснутий стиль властивий багатьом азіатським культурам і деяким культурам американських індіанців.

Особистісний стиль комунікації робить акцент у спілкуванні на особистості індивіда, а ситуаційний – на його ролі. В особистісному стилі вербальними засобами підсилюється Я-ідентичність, у ситуаційному стилі – рольова ідентичність. Можна сказати, що особистісний стиль використовує мову, яка відбиває соціальну рівність, він характерний для індивідуалістських культур; ситуаційний стиль відбиває ієрархію суспільних відносин і характерний для колективістських культур.

Так, американці уникають формальних кодів поведінки, титулів, шанобливості і ритуальних манер у взаємодії з іншими. Вони віддають перевагу прямому звертанню до співрозмовника за іменем і намагаються не робити статевих розмежувань у вербальному спілкуванні. Японці ж вважають формальність головною у людських стосунках. Вона дозволяє спілкуванню бути передбачуваним. Японська мова схильна ставити учасників розмови у відповідні рольові позиції і додавати кожному місце в статусній ієрархії.

Стилі комунікації розрізняються своєю орієнтацією на того чи іншого учасника вербальної комунікації. Інструментальний стиль спілкування головним чином орієнтований на того, хто говорить, і на мету комунікації, а афективний – на того, хто слухає, і на процес комунікації. Інструментальний стиль спирається на точні знання, афективний використовує аналогії. Інструментальний стиль дозволяє людині ствердити себе, підтримати власний імідж, а також зберегти почуття автономії і незалежності від співрозмовника. Афективний стиль, навпаки, орієнтований на сам процес спілкування, на пристосування до почуттів і потреб співрозмовника, на досягнення групової гармонії. Це призводить до того, що при афективному стилі людина змушена бути обережною у своїй мові, уникати ризикованих висловлень і положень. Для цього вона користується неточностями й уникає прямих тверджень чи заперечень. Якщо обидва співрозмовники в спілкуванні дотримуються цього стилю, то постійно виникає проблема інтерпретації сказаного, його перевірки, що знов-таки проводиться непрямим чином. У такій ситуації важливо не те, що

говориться, а те, що робиться. При афективному стилі комунікації особливої ваги набуває контекст спілкування. Характерним прикладом афективного стилю комунікації може служити японський стиль спілкування. Головною своєю метою він ставить процес розуміння співрозмовниками один одного. Від співрозмовників очікується, що вони виявлять інтуїтивну чуйність до значень між словами. Самі ж слова, вербальні вираження служать лише натяками на реальний зміст, ніхто не чекає, що вони будуть сприйняті як точні факти, що відбивають реальність. Цей стиль характерний для колективістських культур.

Інструментальний стиль спілкування представлений у європейських культурах і США. Тут люди прагнуть розкрити себе співрозмовнику в мові, хочуть, щоб їх зрозуміли за допомогою вербального спілкування. Цей стиль також представлений у Данії, Нідерландах і Швеції, що є індивідуалістськими культурами.

Отже, до комунікативної компетенції правоохоронців слід віднести такі терміни міжкультурної комунікації: макрокультура, мікрокультура, субкультура, колективістська комунікативна культура, індивідуалістська комунікативна культура, монохронна культура, поліхронна культура, контекстуальність культури, висококонтекстуальні культури, низькоконтекстуальні культури, дистанція влади в комунікативній культурі, маскулінність-фемінність культури, ставлення до визначеності-невизначеності; вербальні засоби спілкування, невербальні засоби спілкування, кінесика, окулістика, проксеміка, дистантна культура, контактна культура, стиль спілкування, притаманний комунікативній культурі; прямий, витончений, точний і стиснутий стилі, особистісний і ситуаційний стилі, інструментальний і афективний стилі.

Проте найбільш небезпечними в діяльності сил охорони правопорядку є міжкультурні конфлікти, тому це питання потребує особливої уваги.

1.4. Специфіка міжкультурного конфлікту та конфліктогенні чинники міжкультурної комунікації

У перекладі з латинської слово *конфлікт* означає “зіткнення”. У науковій літературі поширилося таке визначення аналізованого поняття: “Конфлікт – це усвідомлене зіткнення, протиборство двох або декількох людей, груп, їх протилежних, несумісних потреб, цілей, цінностей, істотно значущих для осіб або груп”.

Відштовхуючись від цього визначення, будемо тлумачити конфлікт у міжкультурній комунікації як порушення комунікативної рівноваги, зіткнення людей чи груп, причиною якого стала відмінність їхніх комунікативних культур, цінностей і оцінок. Спостереження за міжкультурними конфліктами, які спалахували в різних країнах, а також ознайомлення із теорією міжкультурної комунікації дозволяє зробити висновок про специфічні риси міжкультурного конфлікту. Визначимо особливості конфлікту взагалі порівняно з міжкультурним конфліктом.

Конфлікт зазвичай асоціюється з агресією, погрозами, суперечками, ворожістю, напруженням та іншими емоційно негативними явищами. Існує думка, що конфлікт завжди небажаний, що його треба негайно вирішувати, оскільки він руйнує людські взаємини, а отже, негативно позначається на результатах спільної роботи. Проте багато західних теоретиків і практиків менеджменту вважають, що з точки зору ефективного управління організаціями деякі конфлікти можуть бути не лише корисні, але і бажані. Слід зазначити, що на відміну від інших **міжкультурні конфлікти ніколи не є бажаними**. Вони мають негативні наслідки, які настають завжди і залежать від причини конфлікту та обставин, у яких він виник: масові безладдя, провал у діловій сфері, негаразди в побуті, дискомфорт тощо.

Конфлікт, який не має відношення до міжкультурної комунікації, допомагає виявити різноманітність точок зору, дає додаткову інформацію, дозволяє проаналізувати велику кількість альтернатив тощо. Він є невід'ємною частиною життєдіяльності будь-якої організації. **Міжкультурний конфлікт не допомагає вирішити жодного питання**, він тільки заважає, порушуючи дружню атмосферу.

Причини конфлікту в цілому – протиборство позицій, думок чи інтересів. Причини міжкультурних конфліктів полягають не в протиборстві позицій чи думок, а в розбіжностях картин світу і їх реальної репрезентації. Ми виділяємо три типи причин міжкультурних конфліктів, а відтак і три типи конфліктів за вказаною ознакою:

– міжкультурні конфлікти, причиною яких стало ігнорування цінностей іншої комунікативної культури;

– міжкультурні конфлікти, причиною яких стало нав'язування цінностей іншої комунікативної культури;

– міжкультурні конфлікти, причиною яких стали розбіжності особливостей власної і чужої комунікативної культури.

Прикладом першого типу є конфлікт, який розв'язався після опублікування карикатури на пророка Мухамеда в датській газеті "Jyllands-Posten" у вересні 2005 р. Цей факт викликав глобальний міжкультурний конфлікт між ісламом та європейською культурною традицією, що базується на свободі слова. Шалений скандал наприкінці 2005 – на початку 2006 р. охопив практично всі країни Європи та мусульманського Сходу. Міністерства закордонних справ одинадцяти ісламських держав зажадали від датського уряду вибачень за публікацію, говорячи що вона суперечить духовним цінностям ісламу. Тим часом керівництво газети "Jyllands-Posten" стверджувало, що опубліковані малюнки є лише демонстрацією здійснення на практиці свободи слова, прихильники ісламу звинувачували авторів карикатур у свідомій провокації, що сприяє розпаленню релігійної та етнічної ненависті.

Другий приклад ми спостерігали нещодавно у Франції. З 80-х рр. XX ст. для Франції усе більше стають характерні масові прояви ісламської релігійності із боку іммігрантів та їх дітей, причому особливо чітко це проявлялося у школах, куди мусульманські дівчата приходили в традиційних мусульманських хустках – хиджабах. Ще в 1989 р. в одній із паризьких шкіл дві 14-літні

дівчинки відмовилися змінити хиджаби на світський одяг, як того вимагав статут навчального закладу. З тих пір у них з'явилися тисячі послідовниць, багато хто заради своїх релігійних переконань взагалі відмовлялися від світського навчання.

У липні 2003 р. була створена урядова комісія із питань взаємин релігії і держави. Почалася широка кампанія проти хиджаб, "візуального символу придушення жінки". Мусульманки опинилися перед непростим вибором: або поступитися релігійною вимогою, або припинити навчання.

У грудні 2003 р. президент Франції Жак Ширак у телезверненні до французьких націй заявив, що секуляризація – одне з головних досягнень Французької Республіки. Вона є ключовим елементом соціальної взаємодії і єдності націй. Республіка виступає проти всього, що розділяє, відрізає і виключає. Закон поєднує різнорідне, тому що зрівнює у правах всіх людей, відмовляючись від дискримінації за статтю, походження, колір шкіри або релігію. У січні 2004 р. у Франції пройшли масові антиурядові демонстрації мусульман, що протестували проти запланованого прийняття закону про світський характер суспільства, який повинен заборонити школярам у державних школах носити предмети одягу, що символізують їхню релігійну належність. До демонстрацій мусульман приєдналися французькі сикхи, які також вважають, що їхнім релігійним почуттям нанесена образа.

Демонстрації, у яких взяли участь десятки тисяч людей, відбулися під гаслами: "Хиджаб і паранджа – мій вибір!", "Ширак, ти не зірвеш із мене чадру!" Одночасні акції протесту відбулися в багатьох країнах Європи та світу. Із застереженнями на адресу Франції виступили представники закордонних мусульманських організацій. Однак демонстрації та протести не змогли перешкодити прийняттю закону про світський характер суспільства у лютому 2004 р. Відповідно до закону у держустановах і школах тепер заборонено носити будь-які знаки, що демонструють релігійну належність, – великі хрести, хиджаби, чалми, єврейські стоси або сикхські тюрбани.

Третій тип міжкультурних конфліктів поширений всюди і добре описаний у науковій літературі. Він охоплює і традиції, і звичаї, і арсенал невербальних засобів комунікації. Характер конфліктів третього типу зумовлює необхідність ознайомлення із факторами міжкультурної комунікації, які можуть зумовити конфлікт. До конфліктогенних чинників міжкультурної комунікації належать такі:

1. Неповага до духовних цінностей нації, символів, звичаїв; у колективістських культурах – ще і до вірувань;

2. Мовні стратегії і тактики, що порушують особистісний простір чи простір колективних домовленостей, а саме:

– стратегія порад (якщо не звертаються із проханням порадити) – у всіх культурах;

– стратегія імперативу (наказу);

– стратегія порушення демократичності стосунків;

– стратегія домінування;

– стратегія інтимізації спілкування;

– стратегія холодної ввічливості.

3. Невербальні елементи комунікації, якщо вони не відповідають за символічним значенням українським.

Зупинимося детальніше на чинниках, поданих вище.

Обов'язковим складником міжкультурної компетенції правоохоронця має бути інформація про запобігання міжкультурним непорозумінням та конфліктам. Передусім це повага до духовних цінностей, символів, традицій іншої культури. Важливо сформувати навички толерантного ставлення до ознак та проявів іншої комунікативної культури, навіть якщо вони дещо дратують. Неодмінним є дотримання принципів демократичності стосунків. Необхідно уникати категоричного імперативу (звернення до цивільних у формі наказу), натомість демонструвати дружнє ставлення (посмішка, дружній тон спілкування). Слід ввести категоричну заборону на використання образливих, лайливих слів, крику та інших проявів агресивності. Представники західних комунікативних культур дуже вразливі стосовно релігійних питань, тому ні в якому разі не можна ні без вагомих причин згадувати ім'я пророка Мухамеда, ні тим більше підсміюватися над ним або навіть включати це ім'я в контекст жарту.

1.5. Невербальні складники комунікації як чинник міжкультурного конфлікту

Не менш важливу роль у спілкуванні відіграють невербальні елементи комунікації, до яких належать жести, міміка, погляд, рухи, простір, час і т. ін. До невербальних складників комунікації належать такі:

– кінесика – сукупність жестів, поглядів, міміки, рухів тіла, які характерні для спілкування у певній культурі;

– окулістика – контакт очей;

– проксеміка – використання просторових дистанцій у комунікації;

– хронеміка – використання часу.

Говорячи про комунікацію, невербальні елементи не можна відривати від вербальних, оскільки, по-перше, вони сприяють комунікації у комплексі, по-друге, і ті, й інші є виразниками комунікативної культури суб'єктів спілкування. Доведено, що кількість й інтенсивність використання невербальних засобів національно зумовлена. Так, упродовж годинної розмови мексиканець жестикулює в середньому 180 разів, італієць – 120, француз – 80, фін – тільки 1 раз. Практично не жестикулюють представники Сходу та мусульманського світу, оскільки стримана поведінка засвідчує гідність людини.

Невербальні елементи, як і вербальні, можуть стати фактором успішної комунікації і її перешкодою.

Сукупність жестів, поглядів, міміки, рухів тіла, які характерні для спілкування у певній культурі, називається поліхромн. Жести поділяються за функцією, яку вони виконують. Розмежовуються такі основні їх типи:

– описово-виразні жести, які допомагають більш глибоко розкрити думку;

– конвенційні жести, які використовуються у привітанні, прощанні тощо;

– модальні жести, які виражають схвалення, осуд, докір тощо;

– ритуальні жести, які використовуються у релігійних обрядах.

Одні й ті самі жести в різних культурах можуть мати різне значення. Наприклад, відомий жест, який використовують американці і який означає ОК, в Іспанії і Латинській Америці має зовсім інше значення і вважається дуже непристойним.

Використання невербальних засобів спілкування має загальнолюдські характеристики. Так, сильні, дійсно мотивовані емоції переживаються однаково всіма людьми, тому знаки-симптоми цих почуттів мають інтернаціональний характер. Однак альтернативно існує інша невербальна поведінка – "культурна", яка притаманна окремому народу чи етнічній групі і зумовлена культурними традиціями та національним характером. Подібність або відмінність моральних, етичних вимірів, звичаїв, мовних і немовних стандартів може призвести до багатьох проблем у міжкультурній комунікації, тому в наш час стає важливим не лише оволодіння іноземною мовою, а й набуття навичок спілкування з представниками різних народів. Вище йшла мова про існування національного стилю спілкування – типових, найбільш поширених, найбільш вірогідних особливостей мислення і стереотипів поведінки представників різних етносів. Використання невербальних засобів теж етнічно зумовлено, тому національна знаковість комунікативної поведінки може і повинна бути сприйнятою та вивченою так само, як і природна мова.

Невербальне спілкування посідає важливе місце у житті кожного індивіда, оскільки воно являє собою особливий функціональний компонент комунікативної системи, тобто ту комунікативну підсистему, яка доповнює функцію вербальної комунікативної системи.

Дослідники зазначають, що вираз обличчя, поза, жести, коли йдеться про сприйняття співрозмовника як особистості, набагато ефективніші, ніж його словесне вираження. Отже, невербальні сигнали повинні гармоніювати з вербальним мовленням, бути з ним конгруентними, доповнюючи і підсилюючи його, хоча вони здебільшого не усвідомлюються мовцем і практично не контролюються ним.

Вираз обличчя, його міміка несуть інформацію про характер людини, її настрій, суб'єктивне ставлення до співрозмовника. "Кам'яний" вираз обличчя насторожує, викликає психологічний дискомфорт, небажання спілкуватися. Так, у Японії, де поширене обличчя-маска, представнику іншої культури важко зрозуміти співрозмовника. Французам, італійцям, іспанцям, навпаки, притаманна рухлива міміка; стриманіші у виявах невербальних символів фіни. Мімічні рухи мають у різних народів відмінне значення: українці підморгують аби на когось чи на щось звернути увагу, натякнути, покепкувати; англійці таким мімічним знаком супроводжують вітальні фрази або вживають його

замість вітання; у багатьох східних культурах підморгування вважається поганою звичкою і може образити людину. Підняті брови в Германії означають захоплення, а в Англії – вираз скептицизму.

Специфічною знаковою системою у невербальній комунікації є контакт очей як основний засіб візуального спілкування. З метою досягнення взаєморозуміння зі співрозмовником необхідно пам'ятати про значення візуального контакту. Відомо, що поглядом можна позитивно або негативно вплинути на іншу людину. Етнографи поділяють нації на "контактні" та "неконтактні". До "контактних" відносять, наприклад, італійців, іспанців, греків, латиноамериканців, арабів, у спілкуванні яких погляд відіграє значну роль, оскільки відведення очей під час розмови інтерпретується як вияв неввічливості. Представниками "неконтактних" культур вважаються народи Скандинавії, Японії, Індії, Пакистану, де не заведено прямо розглядати людину. На острові Фіджі корінні мешканці під час розмови взагалі відвертаються від співрозмовника, а в Малі молодші за жодних обставин не повинні дивитися в очі старшим. Японці у ході бесіди дивляться на шию співрозмовника, а його очі перебувають у полі периферійного зору. В суспільствах з ієрархічною традицією, спостерігаючи за рухами очей, можна легко визначити "табель рангів". Люди з нижчим рангом намагаються стежити за тими, у кого ранг вищий.

Посмішка відіграє ледь не найпомітнішу роль серед різноманітних знаків позитивного ставлення до співрозмовника практично у всіх європейських культурах. Відомий девіз "keep smiling", запозичений у американців, знаходить широке визнання у різних культурах, зокрема у німців. Проте посмішка у американців далеко не завжди виражає дійсний стан людини, а лише показує її увагу та доброзичливість до співрозмовника; водночас німцям нехарактерна надмірна усмішливість американців – усмішка є правилом ввічливості, що підкреслює доброзичливість і відсутність агресивності. Звідси, росіяни, культура яких взагалі не передбачає проявів безпричинної посмішки, часто сприймаються іноземцями як похмурі і непривітні. В російській та українській культурах зовсім інше значення посмішки, прямо протилежне європейському і особливо американському, оскільки це зазвичай природна реакція людини на якісь позитивні події в її житті. Людина, що посміхається без очевидної мотивації, сприймається іншими як несерйозна або наділена розумовими вадами. У певному контексті посмішка може бути навіть інтерпретована як зухвала пропозиція (у чоловіків) або як сигнал запрошення (у жінок), тому може викликати агресію чи іншу неадекватну поведінку. Отже, відсутність посмішки у росіян та українців така ж нейтральна, як її присутність у американців.

Оскільки військовослужбовці внутрішніх військ повинні бути добре обізнаними з відмінностями у вживанні жестів, які можуть спричинити конфліктну ситуацію, зупинимося на прикладах розбіжностей у значеннях найбільш поширених жестів.

У процесі міжкультурної комунікації значні труднощі для порозуміння між співрозмовниками викликають жести-символи, оскільки вони співвідносяться не з явищами дійсності, а з певним абстрактним змістом свідомості. Як уже зазначалося, часто однакові значення мають у різних мовних спільнотах неоднакове втілення (наприклад, з метою передачі цифри "один" українець підніме вказівний палець, у той час як угорець – великий). Проте до комунікативного дисонансу можуть призвести передусім полісемні жести, значення яких зумовлено національними особливостями та культурними традиціями певного етносу. Наприклад, більшість європейських народів передають згоду, хитаючи голову згори донизу. Кивки ж головою у Болгарії мають антонімічне значення до звичних нам "так/ні". Японці кивками голови згори донизу сигналізують про те, що уважно слухають співрозмовника.

Популярний жест "коло", утворене пальцями руки більшістю англомовних народів, а також в Європі та Азії застосовують з метою передавання інформації про те, що все гаразд. Цей жест було популяризовано в Америці на початку XIX ст., головним чином пресою, що почала в той час кампанію зі скорочення слів і ходових фраз до їх початкових літер. Схоже на те, що коло у жесті символізує літеру О. Значення "ОК" добре відоме в усіх англомовних країнах, а також в Європі й Азії, проте в деяких країнах цей знак має абсолютно інше походження і значення. Наприклад у Франції він означає "нуль" або "нічого", в Японії – "гроші", а в деяких країнах Середземноморського басейну цей жест використовується для позначення сексуальної орієнтації чоловіка. Розгляньмо ще деякі приклади.

В Америці, Англії, Австралії і Новій Зеландії піднятий догори великий палець має три значення. Зазвичай він використовується під час "голосування" на дорозі, у спробі спіймати машину. Друге значення – "все гаразд", а коли великий палець різко викидається вгору, це стає образливим знаком, що означає нецензурну лайку – символ, аналогічний нашому середньому пальцю. У деяких країнах, наприклад Греції цей жест означає "заткнися". Коли італійці рахують від одного до п'яти, цей жест означає цифру "1", а вказівний палець тоді означає "2". Коли рахують американці й англійці, мізинець означає "1", а середній "2"; в такому випадку великий палець представляє цифру "5".

V-подібний знак пальцями дуже популярний у Великій Британії і Австралії і має образливу інтерпретацію. Під час Другої світової війни Уїнстон Черчілль популяризував знак "V" для позначення перемоги, але для цього значення рука повернута тильною стороною до того, хто говорить. Якщо ж при цьому жесті рука повернена долонею до того, хто говорить, то жест набуває образливого значення – "заткнись". У більшості країн Європи V-жест у будь-якому випадку означає "перемога", а його образливе значення представникам даних національностей невідоме. В багатьох країнах цей жест символізує також цифру "2".

Говорячи про себе, європеєць вказує рукою на груди, а японець – на ніс. Коли француз чи італієць стукають себе по голові, це означає, що вони вважають якусь ідею безглуздою. Якщо британець чи іспанець стукнуть себе долонею по лобу, вони покажуть оточуючим, що задоволені собою. Тим же

жестом німець виразить своє вкрай невдоволене ставлення до когось. Голландець, стукаючи по лобу і при цьому витягуючи вказівний палець, повідомляє, що ідея йому сподобалась, але він вважає її злегка божевільною. Там же, в Голландії, обертання вказівного пальця біля скроні означає, що хтось сказав розумну і дотепну фразу, тоді як аналогічний знак у більшості слов'янських культур інтерпретується як відсутність розумових здібностей у співрозмовника.

Поза як мимовільна або навмисна постава тіла теж є символом, що наділений комунікативним смислом і виявляє не тільки душевний стан людини та її манери, але й ставлення до співрозмовника. Різні культури мають відмінні традиції щодо розміщення тіла у просторі. Якщо в Японії соціально та культурно значущою є покірлива поза і не заведено сидіти заклавши ногу на ногу чи схрещувати їх, то у США в певних комунікативних ситуаціях не засуджується поведінка особи, що поклала ноги на стіл перед співбесідником.

Окулістика, або контакт очей, – один із найважливіших елементів комунікації. По-перше, слід стежити за тривалістю погляду, пам'ятаючи, що тривалий прямий погляд (більше 3-6 секунд) викликає дискомфорт у партнера, сприймається як бажання домінувати у комунікації. З іншого боку, прямий погляд є обов'язковим у спілкуванні. Відсутність прямого погляду сприймається як нещирість або небажання продовжувати розмову, неповага до партнера. Американці, наприклад, не довіряють людям, які не дивляться їм в очі, проте тривалий погляд розцінюється ними як сексуальне домагання. Навпаки, в деяких східних культурах саме відсутність прямого погляду вважається вираженням найбільшої поваги (культури Азії, наприклад). Азіатським жінкам не дозволяється дивитися в очі чоловікам, підлеглі не повинні дивитися в очі начальнику.

За тактильною поведінкою виділяються контактні і дистантні культури. У контактних культурах нормальним вважається дотик до співрозмовника, у дистантних він є зайвим елементом.

Відрізняється у контактних і дистантних культурах і проксеміка – використання просторових відношень у комунікації. Кожна людина має деякий простір, який вона розглядає як свій власний, а його порушення сприймає як вторгнення у внутрішній світ, як агресію, виявлення ворожості. У представників контактних культур цей простір є меншим, у представників дистантних – більшим. Американський психолог Е. Холл виділяє чотири зони комунікації:

– інтимну, яка розділяє дуже близьких людей, які не бажають допускати в своє спілкування третю особу;

– особисту – відстань, яку підтримує людина в спілкуванні з іншими і яка значною мірою залежить від культурних факторів;

– соціальну – відстань, яка має підтримуватися між людьми в офіційному спілкуванні;

– публічну – відстань спілкування під час публічних заходів.

У комунікації зони спілкування порушувати не можна: порушення зон у спілкуванні створює для партнера дискомфортні умови. Партнер по спілкуванню

відчуває ніяковість, незручність, тому успішність комунікації гальмується. Це пояснюється тим, що в разі, коли порушується відповідна зона спілкування, у крові людини виробляється гормон боротьби. Людина, навіть не усвідомлюючи цього, готується до самозахисту. Гормони стресу допомагають людині впоратися з небезпекою. Якщо такої можливості немає, ці гормони стають шкідливими для здоров'я людини. То ж у комунікації дотримуватися певної відстані необхідно не тільки для успішності комунікації, а й для підтримання комфортності партнера. Найбільш прийнятною вважається особиста зона людини, яка дорівнює 45-120 сантиметрам. Залежно від культурної належності партнера обирається позиція до нижньої чи до верхньої межі. Так, у спілкуванні з англійцями ця відстань має наближатися до верхньої межі, у спілкуванні з французами та італійцями може бути дещо меншою, а з латиноамериканцями вона має сягати нижньої межі. Можна стверджувати, що представники різних культур у міру наближення до екватора надають перевагу меншій відстані між учасниками переговорів і контактнішому й тіснішому спілкуванню. Вважається, що у європейців особистий простір – це віддаль простягнутої руки, у латиноамериканців – руки від ліктя до кінчиків пальців, у арабів – руки від кистьового суглоба до кінчиків пальців. У Європі відстань між співрозмовниками зростає з півдня на північ: від 40 см в Італії до мало не 2 м у Великій Британії. Так, британці й скандинави тримаються на більшій відстані одне від одного, ніж французи, а жителі південних регіонів Франції жестикулюють більше, ніж жителі північних регіонів. В Україні особиста відстань (під час розмов на конференціях, зустрічах, прийомах) – від 0,4 до 1,5 м.

Спілкуючись із представниками різних народів, потрібно враховувати традиції використання невербальних символів, щоб уникати труднощів та непорозумінь зі співрозмовником.

Не менш важливим є й такий невербальний елемент спілкування, як хронеміка, або використання часу. Виділяють дві основні моделі використання часу – монохронну і поліхронну. У монохронній моделі час комунікації використовується тільки для однієї справи. Якщо здійснюється ділова комунікація, то не можуть мати місця емоційні контакти – для них виділяється окремий час. У поліхронній моделі під час комунікації людина може займатися водночас кількома справами. Можна вирішувати ділові питання під час чаювання чи пиття кави – емоційні контакти не заважають діловим. Монохронною культурою вважається німецька та північноамериканська, поліхронною – французька, українська, російська, латиноамериканська. Ось чому, запрошуючи для ділового спілкування німців чи американців, не слід під час вирішення питань пропонувати партнерам пригощання. Найкраще відразу познайомити з програмою, в якій мають бути заплановані окремо брифінги, переговори тощо та обід чи кава.

Хронеміка, як і інші невербальні засоби, залежить від соціальних і культурних традицій. Зокрема, такий елемент як пунктуальність є національно зумовленим. Так, у Німеччині соціально прийнятною нормою вважається прихід на зустріч точно у домовлений час. В Америці проявом ввічливості є прихід на п'ятнадцять хвилин раніше, в той час, коли у Британії, навпаки,

допустимою межею пунктуальності є запізнення на п’ятнадцять хвилин. Значно розширені часові рамки в Італії, де традиційно дозволено запізнюватися на одну годину.

Під час проведення спортивно-масових міжнародних заходів слід враховувати викладені особливості. Якщо емоційні іноземні вболівальники галасують після 22-ї години вечора, їм досить нагадати про час і відповідний закон чи вимогу – і проблема буде вирішена. Аналогічну ситуацію із представниками західних культур слід вирішувати обережно і терпляче – оскільки вони не вважають 15-20 хвилин суттєвими для людини.

1.6. Мова як конфліктогенний чинник міжкультурної комунікації

Велику роль у міжкультурній комунікації відіграє мова.

Кожна культура має свою мовну систему, за допомогою якої її носії мають можливість спілкуватися один з одним. У науці різні форми мовного спілкування одержали назву *вербальних засобів комунікації.*

Значення мови в культурі будь-якого народу важко переоцінити. Мова відображає менталітет народу, його духовність, акумулює знання і досвід поколінь, відтворює особливості культури, життя, національного характеру, традицій, звичаїв, моралі, системи норм і цінностей.

Основоположниками вчення про взаємозв’язок мови і культури були американський культурний антрополог Ф. Боас і британський соціальний антрополог Б. Маліновський. Ф. Боас ще в 1911 р. вказав на цей зв’язок, проілюструвавши його порівнянням двох культур через їхній словниковий склад. Так, для більшості північних американців сніг – це просто погодне явище, і в їхньому лексиконі для позначення цього поняття є тільки два слова. А в мові ескімосів існує більше двадцяти слів, що описують сніг у різних станах. Така розмаїтість словникових засобів свідчить, що для ескімосів сніг – це не просто складова частина погоди, а найважливіша частина природи, на якій базується більшість елементів їх життя та культури.

Зв’язок мови й особливостей життя соціуму обґрунтовується і в лінгвістичній гіпотезі Сепіра-Уорфа (або гіпотезі лінгвістичної співвідносності), яка стверджує, що мова – це не просто засіб спілкування й відтворення світу та думок, а ще й засіб формування думок. Усе, що пізнає людина, відбивається у мові. З іншого боку, людина сприймає лише ту частину світу, яка відтворена в мові. Мова є основою тієї картини світу, що створює кожна людина і кожна нація, номінуючи об’єкти навколишнього світу і упорядковуючи їх. Назву отримують передусім ті об’єкти, які є необхідними й важливими для мовної спільноти. Саме цей факт пояснює відмінності номінації світу різними народами. Наприклад, в англомовних країнах дуже часто здійснюються терористичні акти із захопленням заручників, і англомовний світ позначив особу, яка захоплює заручників, – *hostage-taking*. В українській мові це поняття існує, але спеціальним словом воно не позначене.

Слова – це не тільки назви предметів чи явищ, а ще й засіб відображення культурної картини світу, особливостей світобачення етносу. Так, С. Г. Тер-

Мінасова зазначає, що там, де російська людина бачить два кольори: синій і блакитний, англієць бачить один колір – blow, хоча і ті, й інші дивляться на ту саму частину спектра. Якщо англієць бачить два предмети – foot і leg, то росіянин – тільки один – ногу. Отже, мова нав'язує людині певне бачення світу. І саме тому при міжкультурному спілкуванні виникає багато проблем, які стосуються особливостей вживання слів у певних контекстах [83].

Практика функціонування мови неодноразово підтверджувала теорію Сепіра-Уорфа, причому не лише на прикладі різних мов, а й на прикладі однієї й тієї самої мови у використанні різними спільнотами. Так, у різних варіантах англійської мови – англійському, американському, австралійському та інших – одні й ті самі слова чи словосполучення вживаються у різних значеннях. Характеризуючи це явище, А. П. Чужакін наводить такий приклад.

Чарльз Діккенс зупиняється в американському готелі. На запитання, чи не бажає він пообідати відразу, подумавши, він відповідає, що хотів би пообідати саме там, де він на цей час перебуває. Запитання здивувало англійця, відповідь – американця. Вони не зрозуміли один одного. Замість *immediately* "відразу, зараз" американець використав словосполучення *right away*, яке має таке ж значення, але виникло в Америці і в Англії на той час ще не стало відомим.

Мова може стати самодостатньою причиною конфлікту культур. Ось, наприклад, слово *bad* (поганий) афроамериканці переосмислили у своєму дусі: у них це позитивне визначення, воно означає гордість, непокору, достоїнство. Одного разу під час холодної війни Мухаммед Алі сказав, звертаючись до народу Танзанії:

There are two bad white men in the history of the world, the Russian white man and the American white man. They are the two baddest men in the history of the world.

Тобто, два найгірших білих чоловіки у світі – це росіянин та американець. Насправді Алі мав на увазі "найбільш великих, могутніх, безстрашних", але його не зрозуміли, і ледь не розгорівся великий міжнародний дипломатичний скандал.

Інший скандал виник через різні значення слова *bitch* ("сука") – афроамериканці вкладають у це слово позитивне значення. Якщо одна чорна жінка називає так іншу чорну жінку, вона має на увазі, що це її краща подруга. У жовтні 2000 р. під час популярної сатиричної програми "Have and Got News For You на BBC" Річард Блеквуд назвав цим словом саму королеву. Представники BBC виправдовувалися, стверджуючи, що Блеквуд використав слово не в образливому смислі, а так, як воно використовується у хіп-хопі та репі. Справу подали на розгляд комісії зі створення і дотримання норм на британському телебаченні, яка в березні 2001 р. винесла рішення: так можна називати навіть королеву. Уперше було офіційно визнано, що в Black English це слово стосовно жінки можна вживати, до того ж воно має схвальний відтінок.

Питання міжкультурної комунікації може бути питанням життя або смерті. У 1992 р. чорний репер Ice T сколихнув усю Америку своєю піснею Cop Killer, що стала його відповіддю на загибель молодого афроамериканця Р. Кінга, забитого на смерть підрозділом поліції. У пісні було безліч слів і

словосполучень, незрозумілих для всіх, специфічних для Black English, і ніхто з білих американців не зрозумів справжнього змісту пісні, в якій в основному ставилися соціально-політичні питання. Громадськість сприйняла її як заклик до вбивств стражів порядку. Поліція організувала демонстрацію протесту перед будинком компанії, що випустила диск. Зіткнення демонстрантів і афроамериканців вилилося у криваві хвилювання, що захлиснули Лос-Анджелес. У результаті піснями зацікавилося ФБР, уряд США привселюдно звинуватив Ice T у тому, що він пускає в ефір прокляття, свою неповагу до хіп-хопу висловили знамениті американські кіноактори.

Серйозним конфліктогенним чинником можуть бути переносні значення слів різних мов, які відрізняються за емоційною оцінкою. Так, переносне значення слова *корова* в українській мові – "кремезна, занадто товста жінка", в англійській – "розумна, інтелектуальна жінка". Жодна із західних мов не має переносного значення слова *заєць* "безбілетний пасажир" – у даному разі іноземні громадяни просто не зрозуміють українського співбесідника.

Проектуючи викладену інформацію на діяльність сил охорони правопорядку, слід зробити висновки про необхідність виваженого ставлення до слів, які можна почути з уст іноземця. Якщо слово здається зневажливим чи образливим, воно може й не бути таким насправді.

Викладена інформація спонукає звернути увагу на ще одну проблему – досконале володіння іноземними мовами. Це завдання стало нагальним для правоохоронців України. На це питання звертали увагу і зарубіжні військові фахівці. Так, аналізуючи причини подій 11 вересня, ФБР дійшло висновку, що однією з причин успіху терористів була неспроможність співробітників правоохоронних органів зрозуміти, про що говорили терористи. Ні ФБР, ні ЦРУ не мали спеціалістів з арабської, фарсі чи пушту. Тим часом Мохаммед Атта, лідер терористів, вільно володів німецькою та англійською і добре розумівся на американському способі життя і правилах поведінки.

1.7. Роль мови у деескалації міжкультурного конфлікту

Мова конфлікту тлумачиться як специфічна семіотична система, що має властивість позначати і передавати певний рівень конфліктного потенціалу, який може бути оцінений за шкалою "конфлікт – згода". Іншими словами, мова є своєрідним індикатором розвитку конфліктної ситуації. Мова конфлікту має певні норми, безпосередньо пов'язані з нормами і цінностями тієї соціальної системи, стосовно якої вона розглядається. Взаємозв'язок ціннісних і мовних орієнтацій дозволяє виявляти лінгвістичні характеристики мови конфлікту через аксіоконфліктні індикатори.

В основі розробки аксіоконфліктних індикаторів – аксіологія конфлікту, що виступає як цілісна та інтегрована стратегія гармонізації соціальних стосунків. Мова конфлікту інтерпретується як система знаків, що сигналізують про рівень конфліктності, вона може розглядатися також як комплекс специфічних комунікативних стратегій та лексичних одиниць. Досліджуючи комунікативні процеси у суспільстві, що трансформується, доцільно розглядати

систему “мова конфлікту – мова згоди”. Усередині цієї системи існує ціла низка лексичних підсистем, що не лише відображають два протилежні полюси (мова агресії, мова опору, мова революції або мова консенсусу, мова компромісу, мова солідарності і т. д.), але і характеристики, пов’язані з конфліктом і можливістю його вирішення (мова довіри, недовір’я), мова толерантності (нестерпності). За наявності певних лексичних одиниць, домінуючих у полі того або іншого соціального конфлікту, можна діагностувати, наприклад, рівень довіри, готовність до компромісу тощо, а також виміряти гостроту конфліктної ситуації, виявити тенденції подальшого розвитку конфлікту, готовність до його завершення.

Мова відіграє велику роль у нейтралізації конфлікту: вона може загострити чи поглибити конфлікт, створити новий, ускладнити стосунки між учасниками, зробивши їх ворогами, або ж прояснити всі болісні питання і забезпечити умови для подальшого поступального руху. У конфлікті взаємодіють чинники різних планів: психологічні, соціальні і власне мовні, але засобом комунікації конфліктуючих сторін є мова. Обираючи ж стратегію мовної поведінки, учасники конфлікту повинні враховувати соціальні і психологічні особливості опонентів, а також еталони і табу їх комунікативної культури. Саме тому глибину і всебічність аналізу конфлікту може забезпечити лише поєднання названих аспектів дослідження і методів кількох наук – лінгвістики, конфліктології, психології, соціології, культурології. Таке поєднання здійснюється у межах порівняно молодої наукової галузі, яка перебуває на перетині мовознавства, психології культурології та соціології і називається лінгвістичною конфліктологією. Лінгвістична конфліктологія виникла в результаті поширення прагматичного підходу до аналізу мовних явищ, який у центр лінгвістичних досліджень поставив людину з її життєвими орієнтирами, бажаннями, намірами, цілями і засобами, які вона обирає для їх досягнення.

Мовна конфліктологія розглядає великий спектр проблем – від ролі мови у запобіганні соціальним і побутовим конфліктам до мовних причин їх переходу в стадію фрустрації. На всіх етапах розвитку конфлікту мова відіграє важливу роль, тому дослідження у царині лінгвістичної конфліктології є актуальними. Незважаючи на велику кількість праць, присвячених цій проблемі, багато питань ще залишаються недослідженими. Не сформовані моделі дослідження галузевих конфліктів, запобігання їм та створення комунікативних стратегій їх нейтралізації.

Передусім звернемо увагу на те, що конфлікту краще не допускати, ніж потім його вирішувати. Запобігання конфлікту можна вважати першим способом його нейтралізації.

Запобігання міжособистісним конфліктам можливе за умови поваги до інших людей, визнання їхніх прав на вільний вибір у будь-якій ситуації.

У запобіганні міжнаціональним та міжетнічним конфліктам важливу роль відіграє обізнаність із проблемами міжкультурної комунікації. Запобігання міжкультурним конфліктам забезпечується використанням комунікативних стратегій ввічливості, які реалізуються у мовних тактиках поваги до

національності, релігії, національних цінностей, символів та традицій, заворушень на релігійному підґрунті, звернення до силових дій. Отже, одним із найдієвіших способів запобігання конфліктам є повага до іншої культури, іншого соціуму, іншої людини.

Якщо ж конфлікт все-таки виник, слід докласти всіх зусиль для його нейтралізації, і велику роль у цьому відіграє мова.

Розглянемо комунікативні стратегії нейтралізації конфлікту на кожному з етапів його розвитку.

Етап 1. З'являється причина для конфлікту. Вона не є мовною (за деякими винятками), але обговорюється засобами мови. Подальший плин подій залежить від того, якою мірою мова (спосіб постановки проблеми перед протилежною стороною) буде сприяти розвитку конфлікту чи його нейтралізації. Вкрай важливо, щоб мовна стратегія постановки конфліктної проблеми була спрямована на мирне вирішення питання, але, на жаль, так буває не завжди.

Отже, мовний фактор спрацьовує уже на першому етапі. Ефективними стратегіями на цьому етапі є стратегія ввічливості, співробітництва і кооперації. Спосіб постановки проблеми має відтворювати сигнали мовної тактики узгодженості, толерантності, прагнення до взаєморозуміння. Згадані стратегії реалізуються з опорою на певні сигнали позитивних дискрусивних практик. До них належать такі, як приємні спогади, ігнорування несуттєвих деталей спілкування, апеляція до позитивних рис опонента.

У разі, якщо на першому етапі вирішення конфліктної ситуації допущена помилка, подальший плин подій залежить від протилежної сторони.

Етап 2. Протилежна сторона викладає свою позицію щодо відповідного питання. Дуже важливо, щоб спосіб вираження позиції не містив мовних сигналів агресії, конфронтації та категоричності. Позиції двох сторін можуть більшою чи меншою мірою різнитися, можуть бути протилежними, але мовна стратегія реакції на постановку проблеми має бути спрямована на нейтралізацію конфлікту.

Найбільш ефективними є комунікативні стратегії толерантності, ввічливості, співробітництва, солідарності і кооперації з опорою на подані вище дискурсивні сигнали.

Запропоновані комунікативні моделі можуть і не вплинути на розвиток конфлікту – результат залежить від багатьох чинників: важливості проблеми, що спричинила конфлікт, характеру опонента, значення для нього результату тощо.

Етап 3. Завершення обговорення болісного питання. Сторони можуть дійти спільної думки, можуть піти на компроміс чи повністю відхилити можливість зміни своєї позиції, але мовна стратегія завершення комунікації повинна мати спрямованість на мир і співробітництво у вирішенні складного питання. Якщо одна зі сторін наприкінці спілкування подасть сигнал агресії чи невдоволення, це буде фактично означати продовження конфлікту й конфронтації, хоча і в іншій формі.

Підсумовуючи викладене, маємо зазначити, що найбільш ефективними стратегіями у стані конфлікту є стратегії ввічливості, можливо, холодної ввічливості, співробітництва, толерантності і кооперації.

Слід зазначити, що при побудові цих стратегій велике значення має вміння розпізнавати мовні сигнали загострення конфлікту, агресії і ворожості опонента. Їх знання необхідне, по-перше, для того, щоб вчасно зрозуміти напрям дій опонента і скоригувати свою мовну поведінку, по-друге, щоб уникнути використання таких сигналів у своїй мові. На жаль, сигнали загострення конфлікту ще не досліджені глибоко і всебічно, і це є нагальною проблемою сучасності. Сигнали конфронтації можна поділити на дискурсивні і власне мовні. Дискурсивними сигналами конфронтації є такі:

– знервований голос опонента, його крик або погрозливі інтонації. Комунікативна стратегія, спрямована на нейтралізацію конфлікту, в таких випадках залежить від типу мовної особистості опонента, його вольових якостей. Це може бути стратегія холодної ввічливості, протилежної мовної поведінки, переконливої відсічі або інші. У будь-якому разі не можна обирати таку стратегію, яка ставить суб'єкта на роль жертви (тактика виправдання, пояснень, улесливості тощо);

– синдром "самодостатнього монологу", коли опонент не слухає, а тільки говорить. Якщо немає можливості спрямувати спілкування на діалог, слід його припинити.

Власне мовними сигналами конфлікту є використання лайливих, образливих слів або емоційно насичених, експресивних.

1.8. Субкультура футбольних фанатів як конфліктогенний чинник

Щодо субкультур особливої уваги потребують футбольні фанати, які завжди завдають клопоту правоохоронним органам усіх країн. В Україні вже вжито низку заходів, спрямованих на запобігання можливим безладам, зумовленим поведінкою представників цієї комунікативної культури. Засновано відділ, який цілеспрямовано буде займатися боротьбою з футбольним хуліганством, налагоджуються зв'язки між силовими структурами різних країн тощо. І все ж комунікативна підготовка не стане зайвою, тим більше, що в мережі Інтернету вже почався процес створення протистояння футбольних уболівальників і силових структур. Так, в одному із сайтів даються ніби жартівливі "поради" пересічним уболівальникам, які здатні розпалити негативні емоції останніх. Ось одна з них, яку можна вважати найменш непристойною:

Совет № 3. *Если вас задержали "добрые дяденьки" в серой форме (в народе их ласково именуют менты и т.д.), то попытайтесь прикинуться дурачком. Скажите, что на футболе вы вообще первый раз, шарфик купили у кузьмичей, а с другими фанатами еще толком познакомиться не успели и никого не знаете (на случай, если они будут интересоваться другими фанатами). И вообще, меньше говоришь и меньше знаешь – дольше живешь* [64].

Факт відкритого протистояння, яке встановлюють футбольні фанати між своїми угрупованнями і правоохоронцями, зумовлює необхідність більш детального ознайомлення із цим явищем.

Аналіз принципів організації і поведінки футбольних фанатів засвідчує, що їх угруповання фактично є угрупованнями правих радикалістів.

Викладемо стисло зміст статті Олександра Тарасова, опублікованої в Інтернеті, яка присвячена аналізу коренів небезпечної поведінки футбольних фанатів [81, с. 18 – 50].

Ще відносно недавно – в 90-ті рр. – питання про правий радикалізм щодо футбольних фанатів у нас в країні навіть не ставилося: єдині ймовірні точки дотику фанатів з ультраправими були можливі хіба що через контакти з нац-скінхедами, а сама скін-субкультура тоді ще не встигла (на відміну від субкультури футбольних фанатів) серйозно розвинутися. Нац-скінхеди і футбольні фанати сприймалися як дві різні субкультури, побудовані на різних принципах. Іноді вони здавалися навіть ворожими одна одній. Не випадково у фанатських колах в кінці 90-х – на початку 2000-х р. існувала широко розповсюджена легенда про фаната Спартака, повішеного нац-скінхедами на власній "трояндi" (фанатському шарфі із символікою клубу).

Однак у XXI ст. стало очевидно, що відбулося проникнення ультраправих ідей і ультраправих структур у фанатську субкультуру. Причому це проникнення здійснюється паралельно нац-скінхедами та окремими ультраправими групами й організаціями. Це явище не можна вважати несподіваним або специфічно російським: у 80-ті рр. XX ст. аналогічні процеси відбувалися у ФРН та Західному Берліні, а ще раніше − в кінці 70-х − у Великобританії.

Справа тут у поєднанні двох чинників. По-перше, субкультура футбольних фанатів − неповна, незавершена. Повна субкультура перетворюється для її носіїв у спосіб життя, стає для них головним, прагне добудувати себе до повноцінної міні-культури (як це було, наприклад, у хіпі та панків), тобто виробляє свою філософію (псевдофілософію), породжує не тільки канони поведінки і зовнішнього вигляду, але і власну музику (це стосується і стилів, і змісту), живопис, літературу, танець, театр, кіно, пресу. Субкультура футбольних фанатів − це субкультура молоді (підлітків), що живе звичайним життям і "повертається" у субкультуру тільки під час матчів (у британському, найбільш жорсткому і найбільш розвиненому варіанті − кожну суботу або через суботу). Це − субкультура дозвілля. Вона задала зразки поведінки тільки стосовно до матчів і/або відносин з іншими футбольними фанатами, виробила дуже умовні і необов'язкові стандарти зовнішнього вигляду (зокрема, нікому з уболівальників, що не входять до субкультури, не забороняється користуватися символікою клубу, в тому числі і "трояндами". Навпаки, прямо входять до субкультури "казуали", які принципово не виділяються зовнішнім виглядом з натовпу, щоб не привертати до себе уваги фанатів інших клубів і правоохоронних органів, а людина, яка зловживає символікою улюбленої команди, на фанатському сленгу іменується твариною. Не існує окремої фанатської музики (є лише невелика кількість груп, що грають

в основному для фанатів, бо ці групи не змогли вирватися на більш широку аудиторію), − і немає ніякого фанатського музичного стилю, окремого фанатського образотворчого мистецтва (фанатські нашивки і татуювання за стилем − змішання скіновських і гопнікських, те ж саме можна сказати і про малюнки в фензінів, хіба що там виявляються елементи примітивного гумору − якщо мова йде про карикатуру ворожих клубів) [81, с. 19]. Фанатські пісні, які співаються на стадіонах − погано римовані "кричали" мають досить убогий зміст. Фензіни дуже одноманітні і незграбні за змістом. Про танці, театр, кіно чи літературу у власному розумінні слова годі й говорити. Самостійної філософії (нехай неопрацьованої і примітивної) й ідеології субкультура фанатів не створила, тому вона виявилася як недобудована, відкрита зовнішнім впливам, у тому числі і впливу інших субкультур. Скін-субкультура цілком задовольняє цим вимогам. При цьому те, що вона сама – неповна, лише полегшує процес взаємовпливу і взаємопроникнення. Досить поширеними, наскільки можна судити, є випадки, коли дрібні скін-групи, які влилися у субкультуру фанатів (можливо, і з далекосяжними цілями), через пару років, по суті, випадають зі скін-субкультури і перетворюються на звичайних фанатів, хоча і з вираженими расистськими і націоналістичними настроями.

По-друге, субкультура фанатів − субкультура спочатку ксенофобська (хоча і не в строго політичному сенсі). Оскільки вона не виникла самостійно, а практично штучно створена і стартовою умовою була наявність протистояння між клубами, чужа команда і її фанати автоматично сприймалися як не свої, як чужа і дещо ворожа сила, тобто агресивний розподіл "свої – чужі" закладено в основу субкультури і нав'язано їй іззовні.

Представник фанатської субкультури дивиться на світ саме ксенофобськи. Він неначе перебуває в центрі кількох концентричних кіл ксенофобії. Перше коло − це улюблений клуб і його фанати. Наступне коло – "Кузьмич", тобто звичайні вболівальники, які вболівають за ту ж команду, що і сам фанат, але не причетні до субкультури. "Кузьмичі" − це пересічні громадяни, зазвичай значно старші за віком, ніж фанати (років 30-50). І хоча сама назва має презирливий (або як мінімум зневажливий) характер і прямо натякає на занадто старий вік уболівальників, "кодекс честі" фаната прямо забороняє якось ображати "Кузьмича" і тим більше застосовувати до них фізичну силу. Навіть віднімати у "Кузьмичів" чужих клубів клубну символіку вважається непристойним ("западло").

Ці два концентричних кола об'єднані неписаною забороною до насильства (за винятком особистих конфліктів, які не мають прямого відношення до футболу і субкультури).

Ще одне концентричне коло: мешканці свого міста − не вболівальники. Вони вже "не свої", але сприймаються цілком терпимо. Наступне коло − мешканці своєї країни. Вони теж сприймаються досить терпимо, хоча, звичайно, ще менше, ніж "свої" (однозначні симпатії вони викликають тільки при іграх національної збірної).

Тут проходить ще одна розділова риса: на представників цих двох кіл не поширюється свідоме насильство, але вони цілком можуть стати жертвами

фанатської агресії під час сп'яніння або в "хуліганському угарі" (що зазвичай на практиці поєднується).

Далі йдуть кола, в яких розташовані вже "інші", "вороги". Перше з таких кіл − це фанати інших клубів своєї країни. Саме вони є звичним противником на стадіонах та за їх межами. Проте це − не безумовний противник. По-перше, на міжнародних матчах (і особливо на виїзді) ці фанати автоматично стають "своїми", бо вболівають за ту ж національну збірну. По-друге, фанати різних клубів можуть укладати союзи (у тому числі проти сильніших фанатських об'єднань) − і тоді вступають в силу закони "бойового братерства". Такі союзи можуть як створюватися, так і розпадатися. Наприклад, спочатку фанати пітерського "Зеніту" перебували в союзних стосунках із фанатами московського "Спартака" і, отже, були ворогами фанатів ЦСКА. Проте потім вони уклали союз із фанатами ЦСКА проти фанатів "Спартака". Наявність союзницьких відносин дозволяє фанатам союзних клубів, крім іншого, впевнено відчувати себе на виїзді на чужій території (фанати союзного клубу зобов'язані їх прийняти, розмістити і забезпечити безпеку, наскільки це можливо).

Друге коло − представники інших країн. Вони "чужі" за визначенням. Наступне коло, що об'єднує ще більш "чужих" − фанати клубів інших країн. Це вже явний ворог (укладати союзи з фанатами з Німеччини чи Польщі наші поки не навчилися, тим більше що для цього потрібна згода обох сторін). Нарешті, в останньому колі перебуває безумовний ворог − правоохоронці. Міліція − це настільки незаперечний об'єкт ненависті, що при зіткненні з нею правила дозволяють об'єднуватися з ким завгодно аж до фанатів найбільш ворожих тобі клубів. Фанати навіть ведуть багаторічну суперечку з анархо-панками про те, хто з них придумав абревіатуру ACAB ("All Cops Are Bastards").

Починаючи з фанатів інших клубів своєї країни і закінчуючи правоохоронцями, все це − об'єкти "законного" насильства для футбольного фаната, об'єкти "прикладної" ксенофобії.

При такому високому рівні "стартової" ксенофобії, мабуть, не так складно було запровадити у фанатське середовище ще й установки підкреслено націоналістичного та расистського характеру. Неважко було добитися того, щоб фанатське середовище терпіло в своїх рядах свідомих націоналістів, шовіністів і расистів.

Уже в 90-ті рр. настрої расової і національної ксенофобії були досить поширені серед фанатів, хоча це, мабуть, і не виливалося в напади на расовому чи національному підґрунті: всі конфлікти із застосуванням сили все ще ставилися до "навколо футболу". Стосовно російських фанатів зростання ксенофобських настроїв усередині субкультури приблизно корелювало із таким же зростанням ксенофобії у російському суспільстві взагалі. Доказом можуть служити фанатські фензіни. І хоча поширена думка, що расистські настрої вкоренилися переважно серед фанатів "Спартака" і "ЦСКА", використання расистської термінології стосовно кавказьких народів легко знаходимо і в фензіні торпедовських фанатів.

До кінця 90-х рр. тих же торпедівців уже явно не бентежило, що у фензінів друкується стаття під назвою “Акція “Убий жида”, а спартаківські фанати вже прямо називали “нашою ідеологією” “WP і NS”, тобто white power і нацизм.

У 1998 р. обкладинку одного з динамівських фензін прикрасила емблема дивізії СС “Мертва голова”, а нижче був розміщений фотомонтаж, на якому в обнімку з Адольфом Гітлером, і підкинувши руку в нацистському вітанні, красувався лідер динамівських фанатів Олександр Шпригін (кличка “каманчі”). В Інтернеті можна знайти і фотографію Олександра Шпригіна разом із відомим діячем ультраправої рок-сцени лідером “Корозії металу” Сергієм Троїцьким (кличка “Павук”). У наш час А. Шпригін очолює прокремлівську організацію фанатів − Всеросійське об’єднання уболівальників (ВОБ).

Досить високий ступінь взаємодії субкультур нац-скінів і фанатів доводить виявлене вже наприкінці 90-х − початку 2000-х рр. взаємопроникнення сленгів: зокрема, тотожне вживання у сленг обох субкультур значної кількості слів, таких як “акція” (силова операція, спрямована проти “ворога”), “аргументи” (камені, палиці, пляшки, металеві прути й інші предмети, які можна використовувати в бійці як холодну зброю), “бомбер” (куртка без коміра), “бригада” (угруповання “бійців”), “грюндера” (черевики на товстій підошві і з високою шнурівкою фірми “Гріндерс”), “лайно” (те ж, що “аргументи”), “звірі”, “звірята” (презирливе іменування кавказців), “карлик”, “Карла” (малолітній, недосвідчений учасник субкультури, новобранець), “моб” (стійка бойова − тобто призначена для вуличного бою − група), “основа” (ядро “мобу” або угруповання у цілому) і т. ін. Причому якщо для сленгів нац-скінів і фанатів характерно саме взаємопроникнення, то стосовно зовнішнього вигляду легко виявляється односторонній вплив скінів на фанатів. На рубежі тисячоліть в моду фанатів і особливо “хулз” увійшли чорні джинси, бомбери, зачіска “під нуль” і черевики типу “Dr. Martens” – усе це було запозичено безпосередньо із скін-субкультури − так само, як особлива любов до тих чи інших торгових марок (“Lonsdale”) або зразків символіки (кельтський хрест як нашивки або татуювання однаково поширений як у нац-скінів, так і у футбольних фанатів). Запозичене було і зображення бульдога (або татуювання). Відомий торпедівський фензін називався “Bulldog” − точнісінько так, як журнал неонацистського Британського Національного фронту, спеціально орієнтований на скінхедів та футбольних фанатів. Спартаківський моб “Flints Crew” зображує своїх бійців виключно у вигляді бульдогів − як і скін-угруповання “Білі бульдоги” (що увійшло до московської нац-скін-організації “Об’єднані бригади – 88”, у 2002 р. нібито саморозпустилося) [81, с. 23].

Одним із шляхів впливу ультраправих на футбольних фанатів були, наскільки можна судити, праворадикальні рок-групи. Користуючись браком “фанатських” музичних груп, їх низьким рівнем і відсутністю (як уже говорилося вище) власне фанатського музичного стилю, деякі досить відомі і, безумовно, більш талановиті, ніж власне “фанатські”, рок-групи зі скін-сцени виступили з низкою пісень, написаних спеціально для фанатів і не дуже нав’язливо, але все ж досить відверто індокритикуючих у фанатське

середовище крайні праві, расистські ідеї. Наприклад, у групи “Коловрат” це були пісні “Наші ультра” і “Дербі круглий рік”, а групи “TNF” – “Here We Go”, “ACAB” і “Don’t Stop Hooligans”.

У деяких піснях ультраправі групи свідомо створювали такий образ фаната, який на той час явно не збігався з реальним, але який здавався ультраправим бажаним і до якого вони хотіли підштовхнути фанатське співтовариство (і небезуспішно) [81, с. 23, 24].

Викладене свідчить, що субкультура футбольних фанатів є основною загрозою громадському порядку під час проведення міжнародних спортивно-масових заходів, оскільки вона в онтогенезі і в розвитку націлена на протистояння між представниками “чужих”, особливо іноземців, на вчинення безладів. Про те, як саме реалізується “кодекс честі” фанатів, свідчать реальні події і факти. Це підпали автомобілів, запеклі бійки (до вбивств), руйнування усього, що може бути зруйноване, злісні випади проти правоохоронців. Забезпечити протидію негативним тенденціям можуть тільки правильно організовані дії: суто військові тактики і мовна комунікація. На першому етапі емоційного напруження, коли дії фанатів ще не набули масового характеру і вони самі не перетворилися у неконтрольований натовп, певну позитивну роль може зіграти правильно побудована мовна комунікація. Вона має базуватися на деяких постулатах. Назвемо основні з них.

1. Обов’язкове використання комунікативних стратегій ввічливості (холодної ввічливості) під час звернення до вболівальників, у тому числі і представників угруповань фанатів. Вираження поваги до їх прав, усвідомлення положення про презумпцію невинуватості, доброзичливість, особливо, коли йдеться про вимогу пред’явити документи. А вже за реакцією уболівальника робити висновок про подальші стратегії спілкування, які можуть варіюватися від спілкування до силових дій.

2. Відмова від стратегії загроз, особливо щодо доставки до відділу міліції без наявності на те підстав.

3. Апеляція до закону і права у зауваженнях будь-якого типу.

4. Відмова від лайки та образ у будь-яких ситуаціях.

В організації контролю над футбольними фанатами велике значення має досвід інших країн. Звернімося до цього питання.

1.9. Світовий досвід запобігання міжкультурним непорозумінням під час проведення чемпіонатів Європи із футболу

Передусім доцільно познайомитися із практикою поліції землі Баварії у Німеччині (підготовка та проведення чемпіонату світу з футболу 2006 р.), яка вважається однією з найуспішніших щодо безпеки громадян. Психологічна служба Баварської поліції, історія існування якої налічує більше 50 років, одностайно відстоює думку про те, що підтримання порядку винятково за допомогою поліцейської палиці призводить до нових заворушень. Власне психологічний супровід служби та використання тренінгів у Баварії починається ще в навчальних закладах поліції з вивчення дисципліни

“Професійна комунікація, конфліктологія”. Головним принципом навчання є ідея про те, що сучасний поліцейський повинен здобути в процесі освіти не тільки професійно-правові, психологічні та тактичні знання, а й мати підготовку для кваліфікованої комунікативної роботи під час вирішення конфліктних ситуацій.

Мета викладання цього предмета полягає у навчанні поліцейських адекватно реагувати на проблеми, використовуючи комунікативні стратегії і тактики. Особлива увага звертається на методику постановки запитань, прийоми аргументації, вивчення закономірностей поведінки громадян у соціумі тощо. Після закінчення навчального закладу з метою підвищення кваліфікації поліцейські протягом двох тижнів проходять антистресовий комунікативний тренінг “ПАКЕТ”.

Під час підготовки до чемпіонату світу з футболу FIFA-2006 у Німеччині було розроблено, організовано та проведено спеціальні тренінги з керівниками підрозділів і з усіма без винятку службовцями поліції, що забезпечували громадський порядок на масових заходах. Результати були вражаючими: рівень забезпечення безпеки і рівень культури поведінки службовців поліції визнано бездоганними. Так, тренінг “Повсюди з м’ячем” складався з 12 годин і команди з 12 учасників. Робота проводилась у групі, підгрупах та індивідуально. Серед тем, які вивчалися, були такі: “Складні ситуації”, “Групова динаміка”, “Феномени функціонування групи”, “Масові явища та хуліганські дії”, “Міжкультурна комунікація” тощо. Найбільшу увагу під час тренінгу було приділено темам: “Група”, “Масові явища” і “Хуліганські дії”. Знання із цих тем і вміння їх застосувати на практиці під час охорони громадського порядку в ході проведення футбольних матчів дозволили знизити рівень ризику виникнення екстремальних ситуацій.

Велику увагу під час тренінгу було приділено знанню мов поліцейськими: накопичувалися дані про співробітників, що володіють іноземними мовами; вартових порядку вчили, як ненасильницькими методами можна погасити конфлікти в середовищі уболівальників. Завдяки цьому деяким конфліктам, що загрожували перерости в кримінальне беззаконня, вдалося запобігти, а деякі локалізувати. Формувалися групи працівників поліції, які могли вступити в переговори в разі захоплення заручників, працювати з жертвами і з тими поліцейськими, які безпосередньо беруть участь у стресових ситуаціях або надають допомогу тяжко постраждалим громадянам.

Під час тренінгу акцент робився і на проблемі міжкультурної комунікації. Це важлива тема з огляду на те, що гостями чемпіонату були громадяни багатьох країн світу. Без знань культурних особливостей та усвідомлення того, що не тільки поліцейські, але й іноземці мають багато стереотипів, неможливе виконання службових обов’язків на належному якісному рівні. Наприклад, громадяни мусульманських країн негативно сприймають жінку-поліцейського, тому німецьким жінкам-поліцейським було заборонено втручатися у конфлікти за участю мусульман, бо таке втручання могло призвести до загострення конфлікту.

Розглядалося також питання невербальної комунікації – один і той самий жест у різних країнах світу тлумачиться по-різному, а в напруженій обстановці це може призвести до ескалації непорозуміння або конфлікту.

Поліція землі Хесен (Німеччина) для проведення чемпіонату світу з футболу 2006 р. розробила нові тактичні концепції, серед яких і проактивна комунікативна концепція. Головна ідея цієї концепції полягала в тому, що поліцейські службовці, як чоловіки, так і жінки, виконували роль "тактичних комунікаторів". Ця форма комунікації – зовсім нове явище в спілкуванні поліції Хесена з натовпом, хоча протягом багатьох років тут існують тактичні підрозділи з гучномовцями. Поліцейські комунікатори, на формі яких був надпис "Polizei-Communicator", перебували серед відвідувачів футбольних матчів чемпіонату світу і вступали в безпосередній контакт із ними. Це давало змогу заздалегідь визначити назріваючу конфліктну ситуацію і припинити її ескалацію. Загальна кількість тактичних комунікаторів, які могли спілкуватися з відвідувачами футбольних матчів різними мовами, становила 120 осіб. Показавши ефективність і працездатність цього способу спілкування з натовпом, поліцейські підрозділи комунікаторів продовжують свою роботу і сьогодні.

Досвід Німеччини був використаний і в Австрії під час проведення Євро-2008, де обов'язковим було дотримання принципів, на яких тримається стратегія безпеки. Принцип перший: сили правопорядку мають бути дружелюбні та готові допомогти. Принцип другий стосується правил поведінки: стратегія організації чемпіонату Євро-2008 базувалася на тій же філософії "трьох Д", яка вже довела свою ефективність під час проведення Євро-2004 у Португалії та Кубку світу 2006 р. у Німеччині. Концепція "трьох Д" реалізується у трьох взаємопов'язаних напрямах.

Напрям 1. Діалог (надання інформації та допомоги). Важливим складником діалогічної взаємодії як засобу розв'язання проблемних ситуацій є збір інформації, визначення проблеми, формулювання ситуації, збір інформації про опонентів діалогічної ситуації, уявлення кінцевої мети, визначення тактики і техніки дій, формування особистісної позиції щодо ситуації. Сила діалогічного впливу закладена у принципах діалогу, до яких належать відкритість, готовність партнерів до розкриття своїх почуттів, гнучкість, демонстрація своєї компетентності, вміння переконливо викладати думки, здатність приймати зустрічний вплив тощо. Важливим складником діалогічної взаємодії є переконання – свідомий та організований уплив на психіку індивіда через звернення до його критичного судження, потужний спосіб мовного впливу, спрямованого на зняття своєрідних фільтрів на шляху інформації до свідомості і почуттів людини. Його використовують для перетворення інформації, яка подається на систему установок і принципів індивіда. Сила і глибина переконання залежать від переконливої комунікації – сукупності заходів, спрямованих на підвищення ефективності мовного впливу.

Приблизно 4000 офіцерів були задіяні для “ведення діалогів” безпосередньо на стадіоні, у фан-зонах та громадських місцях, на станціях метро та в аеропортах по всій Австрії. Серед уболівальників часто були присутні переодягнені співпрацівники поліції, які повідомляли про плани тієї чи іншої групи, а у випадку необхідності навіть ініціювали агресивні дії натовпу, що являв собою підвищену загрозу, для його своєчасного розігнання. Така стратегія виявилася досить ефективною.

Напрям 2. Деескалація (зменшення рівня конфліктності за рахунок ведення розмови з метою вирішення конфліктів, встановлення особи в разі незначних порушень громадського порядку).

Напрям 3. Дія (застосування сили у разі, якщо ситуація загострилася).

Дійовою виявилася співпраця із партнером: обізнаність працівників поліції із контингентом стюардів та встановлення з ними контакту. Вони розумілися як “очі та вуха поліції”, оскільки постійно були присутні серед уболівальників своєї країни і доповідали про поведінку вболівальників до центру поліції із питань координації інформації.

Щодо досвіду Австрії у проведенні подібних заходів, то Рада ЄС та постійний комітет Європейської ради звернулися до цієї країни із проханням передати свій позитивний досвід у формі створення спеціального посібника, який після його видання буде доступний усім, хто його потребує.

Отже, доцільним є використання всього раціонального, того, що з успіхом застосовується у діяльності поліції цих країн. Однак не можна копіювати їхній досвід. До цього питання слід підійти з урахуванням національних особливостей та особливостей організаційної структури правоохоронних органів конкретної країни.

1.10. Національні стереотипи поведінки як орієнтир діяльності правоохоронців під час проведення міжнародних спортивно-масових заходів

Інформацію про особливості комунікативної культури подамо за роботою Р.Д. Льюіса.

Англійці. Англійці вважають себе чесними, розважливими, турботливими і чемними людьми. Для них характерні такі риси, як стриманість, замкнутість, шанування власності, заповзятливість і діловитість. У спілкуванні вони намагаються уникати категоричних тверджень і заперечень, часто користуються зворотами типу “мені здається”, “я думаю”, “можливо”. Вони воліють не торкатися особистих тем, усього того, що може розцінюватися як вторгнення в приватне життя співрозмовника.

Англійці дуже консервативні. Їхні метеорологи продовжують щодня повідомляти температуру повітря не тільки за Цельсієм, але й за Фаренгейтом, як і 20 років тому. Вони, як і раніше, почитають королівську владу і королівську родину, хоча нерідко роблять їх предметом жартів.

Вони люблять детективи. Агата Крісті – їхня улюблена письменниця детективних романів, а Шерлок Холмс – один з найбільш видатних і популярних літературних героїв усіх часів. Їхній національна пристрасть –

садівництво, їхні захоплення – домашні тварини. Вони дуже цінують свій будинок, вважають його фортецею, яка допоможе вкритися від непрошених відвідувачів і обридлих турбот. В Англії не прийнято дзвонити додому в службових справах і робочих питаннях. Узагалі вони віддають перевагу пошті, яка не вимагає швидкої реакції, дозволяє обміркувати рішення і дати зважену відповідь. Англійці письмово, а не по телефону звичайно домовляються про ділові зустрічі, вирішують свої проблеми.

Англійські бізнесмени – це, як правило, професійно підготовлені, ерудовані люди. Вони досить гнучкі, вміють згладжувати гострі кути, охоче відповідають на ініціативу протилежної сторони, вважають, що найкраще рішення можна знайти з урахуванням позиції своїх партнерів. Щоб спантеличити опонента, ввести його в оману, відкласти висновок угоди, британці вдаються до стриманих і невизначених висловлень (“Ну, це нас цілком влаштовує, але...”, “Це може бути досить складним”), до анекдотів. Як зазначають багато дослідників, гумор відіграє дуже важливу роль у діловому житті Великої Британії. Тому доцільно, готуючись до зустрічі з англійцями, запастися жартами і смішними історіями. Англійці використовують гумор для самокритики; щоб зняти напругу, коли ситуація стає вибухонебезпечною; щоб уникнути зайвої формальності, що сповільнює обговорення; для прямої і незлобної критики на адресу начальства; з метою введення елемента несподіванки в занадто формалізовані переговори і т.ін.

Р. Д. Льюіс відзначає одну цікаву деталь у поведінці англійців: використовуючи чарівність, невизначеність і стриманість у висловленнях, гумор і розсудливість, вони можуть сміятися на переговорах, але залишатися довго досить “твердими”. Вони завжди займають оборонну позицію. Вагомим аргументом на переговорах для них є репутація протилежної сторони, масштаби фірми, її капітал.

Переговори з англійськими партнерами прийнято починати з обговорення погоди, спортивних новин, хобі і т. ін. Важливо підкреслити добре ставлення до британського народу, його ідеалів і цінностей.

Англійці пунктуальні. Їхньому слову честі можна довіряти. І ще одна істотна особливість англійців: їхнє вміння терпляче вислухувати співрозмовника, не перебивати його, не заперечувати партнеру не завжди означає згоду з ним, не говорить про те, що вдалося переконати. У зв’язку з цим з англійськими опонентами не слід боятися мовчати. Навпаки, багатослівність, мова без зупинок і пауз розцінюється як грубе порушення правил спілкування, нав’язування своєї думки.

Спілкуючись із англійцем, правоохоронцю не слід підходити до нього ближче, ніж на відстань витягнутої руки, інакше можуть бути непорозуміння і навіть агресія з боку гостя.

Визначаючи консервативність і зваженість як основні риси англійців, все ж зауважимо, що найбільш агресивними є саме англійські футбольні фанати.

Італійці. Надзвичайно емоційні, експансивні, дуже комунікабельні і багатослівні, люблять розмахувати руками. Вони із задоволенням говорять про свою родину, дітей, дозвілля, відпустку, розповідають про надії, пріоритети,

розчарування. Тому, щоб наблизити їх до себе, варто поділитися з ними своїми переживаннями і турботами, продемонструвати відкритість.

Італійці і пунктуальність – несумісні поняття. У них своє уявлення про час. Наприклад, у Мілані точність означає запізнення на 20 хвилин, у Римі – на півгодини, а на півдні Італії – на 45 хвилин. Змінити це неможливо, тому залишається тільки пристосовуватися.

Інакше італійці ставляться і до простору. Вони звикли працювати в тісноті, "пліч-о-пліч". Дистанція комфортного спілкування в них менша, ніж у північних народів. Вони себе добре почувають зі співрозмовником на відстані 80 см. Збільшення цієї відстані наводить італійців на думку, що вони фізично неприємні чи їх уникають.

Показуючи своє ставлення до партнера, італійці торкають його за руку, плече, обіймають, можуть розцілувати в обидві щоки при зустрічі чи розставанні. Їм нічого не варто позичити на час речі (машину, калькулятор, ручку і т.п.), а потім повернути або оплатити їх. Проте й у них можна завжди зайняти щось.

Процедура налагодження ділових контактів в Італії досить проста. Досить обмінятися інформаційними листами з короткою характеристикою фірми і вказівкою ділової пропозиції. Італійці намагаються не затягувати рішення організаційних і формальних питань, охоче йдуть на зустрічні варіанти. Перевага віддається обговоренню ділових питань у неофіційній обстановці.

Італійці виявляють велику гнучкість у підприємницькій діяльності, і часом складається враження, що вони поводяться "нечесно". Вони часто змінюють правила, порушують чи "обходять" закон, вільно тлумачать окремі угоди, норми і постанови. Проте при цьому вони не вважають, що їхні дії у чомусь безчесні, аморальні чи незаконні. При згоді вони і партнерів зроблять учасниками своєї "змови", але спокійно обійдуться і без них, якщо ті занадто будуть прив'язані до букви закону.

На зустрічах італійці не дотримують строго порядку денного. Вони починають обговорювати питання, які повинні розглядатися пізніше, повертаються знову до уже вирішених проблем. Розмовляють вони голосно, збуджено, подовгу й одночасно. Вони не переносять, коли мовчать більше 5 секунд.

Італійці можуть розлютитися під час обговорення якого-небудь пункту, посваритися один з одним за столом переговорів, але через кілька хвилин це вже знову дружна команда.

При спілкуванні з італійцями варто враховувати, що в цілому вони ввічливі, дружелюбні, вишукані в звертанні, чуттєві до дотримання правил ділового етикету, цінують, коли виявляють цікавість до їхньої країни, культури і мистецтва. Занадто офіційний, холодний тон правоохоронця може бути сприйнятий італійцем як недружелюбність і навіть ворожість.

Німці. До найважливіших особливостей німецького національного характеру відносять працьовитість, старанність, пунктуальність, ощадливість, організованість, педантичність і ощадливість. Німці виявляють величезну повагу до майна і власності. Вони надають великого значення солідним будинкам, меблям, автомобілям, гарному одягу. Значна увага приділяється

помітній рекламі, художнім ілюстраціям, друкованим виданням, присвяченим товарам, послугам, фірмам.

Яскрава риса німецької ділової культури – послідовне вирішення питань, прагнення завершити одну справу, перш ніж перейти до іншої. У спілкуванні німці схильні до різкості, відкритого вираження своєї незгоди. Люб'язність чи дипломатія не вважаються обов'язковими. У переговори вони вступають тільки тоді, коли впевнені в можливості прийняття рішення.

Звертаються вони один до одного тільки офіційно на прізвище, а не по імені, як американці. У цьому вони бачать прояв поваги до свого партнера. Якщо в людини є титул чи звання, вони обов'язково називаються.

Під час ділових зустрічей з німцями не рекомендується вдаватися до гумору чи жартів. Для них бізнес – це занадто серйозна справа, тому не варто витрачати час, розповідаючи анекдоти. Це можна зробити пізніше за кухлем пива.

Німці не люблять приймати "блискавичні рішення". Їм не подобається, коли їх квапляють. Вони часто повертаються до деталей, ретельно пророблюють усі питання, дотримують обережності.

Німці переконані, що вони найбільш чесні, надійні, щирі і справедливі люди у світі і всіма силами намагаються показати це в процесі ділових контактів.

У контролі за німецькими футбольними фанатами правоохоронцям можна спиратися на німецьких стюардів – вони виконають свою місію чітко і точно.

Росіяни. Росія являє собою надзвичайно складний полікультурний історичний феномен. Російська культура універсальна, включає культури десятків інших народів. На формування російського характеру величезний вплив незалежно від форми державного устрою зробили два головних чинники – неосяжні простори Росії і суворість її клімату.

До національних особливостей росіян фахівці відносять схильність до колективізму, самопожертва, терпіння, завзятість, нерівномірний ритм роботи, здатність у критичний момент мобілізуватися і напружити всі сили, легковажне ставлення до закону. Р. Д. Льюіс відзначає, що в основному це дуже теплі, щиросердечні люди, чуйні до добра і любові, якщо вони почувають, що їх не обдурюють у черговий раз. Він знаходить у них багато спільного з американцями. На його думку, російські цінності глибоко людяні, їх (росіян) герої універсально автентичні, їхні зовнішні прояви і символи повні артистизму й естетики.

Спостерігачі відзначають ще таку особливість у поведінці російських бізнесменів: вони енергійно наступають, коли їм здається, що партнер задкує, і відступають, коли зустрічають твердий опір. З підозрою ставляться до всього, від чого інша сторона легко відмовляється.

Росіяни звичайно зберігають дисципліну, говорять по одному, не перебивають партнерів.

Слід зауважити, що російські футбольні фанати категорично негативно ставляться до представників східних національностей, до негрів, часто влаштовують масові безлади у разі програшу своєї команди.

Французи. Це гордий, волелюбний і незалежний народ, який має найбагатшу історію і культуру. Вони вірять у свою унікальність. Франція

вплинула на становлення дипломатичного протоколу і формування ділового етикету. Французька мова довго була мовою дипломатичного переписування. Велике значення французи надавали мистецтву мови, чистоті і добірності стилю навіть у повсякденній розмові. Ще в середньовічній Сорбоні риторика вважалася одним з основних предметів. Французька мова звичайно ретельно продумується й оригінально прикрашається яскравими епітетами, помітними порівняннями, незвичайними перебільшеннями. Це французам належить приказка: "Кращий експромт той, котрий добре підготовлений". Французи говорять швидко і невимушено. Швидкість їхньої мови – одна з найбільших у світі. Співрозмовник, який мовчить, для них просто не існує.

Серед типових рис французької нації найчастіше називають галантність, чемність, увічливість, люб'язність, спритність, ощадливість, скептицизм, а також захопленість, довірливість, великодушність.

Французи ставляться до ділових зустрічей як до офіційної події і поводяться адекватно цій установці. Вони приходять офіційно одягнені, чоловіки обмінюються рукостисканням, розсаджуються відповідно до статусу. Партнера вони називають по імені. При звертанні до чоловіка прийнято говорити "мсьє", а при звертанні до жінки – "мадам" незалежно від її родинного стану. Поводитися з французами треба теж офіційно, демонструвати підкреслену ввічливість і чемність.

Переговори вони ведуть досить жорстко і звичайно не мають "запасної" позиції. На переговорах вони з недовірою ставляться до компромісів, надають перевагу конфронтаційному типу взаємодії.

Порівняно з американцями французькі учасники переговорів менш вільні і самостійні, тому вони не люблять у процесі обговорення зіштовхуватися з несподіваними змінами в позиціях і намагаються уникати офіційних обговорень конкретних питань "один на один". Вони люблять цікаві розмови і не шкодують на них часу.

Французи не люблять говорити іноземними мовами, особливо англійською. При проведенні переговорів, підготовці документів варто враховувати, що вони дуже чуттєві до помилок іноземців у французькій мові.

Футбольні фанати із Франції мало відрізняються від фанатів інших країн, і все ж у спілкуванні з ними стратегії ввічливості із боку правоохоронця мають зіграти свою позитивну роль.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які основні питання становлять зміст міжкультурної компетенції правоохоронців?
2. Чим відрізняється визначення конфлікту взагалі від міжкультурного конфлікту?
3. Які існують шляхи запобігання міжкультурним конфліктам?
4. Обґрунтуйте комунікативні стратегії нейтралізації конфліктної ситуації.
5. Проілюструйте мовну тактику поведінки у конфліктній ситуації на кожному етапі його розвитку.

Р о з д і л 2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФАНАТСЬКОГО РУХУ

Ефективне попередження навколофутбольних правопорушень під час спортивно-масових заходів може здійснюватися лише на основі адекватного прогнозування вірогідності їх виникнення. Це прогнозування можливе на основі аналізу стану навколоспортивних правопорушень, здійснюваних мір боротьби з ними та їх профілактики. Прогнозування можливе лише за наявності достатньої інформаційної бази. Створення такої інформаційної бази передбачає аналіз наявного досвіду (досвіду подолання навколофутбольних правопорушень, у тому числі і світового, досліджень феномену футбольного фанатизму як загальносвітового, так і національного, наукового та емпіричного визначення факторів, що сприяють та перешкоджають поширенню явища футбольного фанатизму тощо) та здійснення постійного моніторингу – слідкування за ситуацією, що складається у фанатському русі та його стосунках із суспільством, державою тощо.

Наявний досвід має узагальнюватися, структуруватися, сприяти визначенню місця явища футбольного фанатизму у структурі соціальних явищ. Таке узагальнення має зумовлювати визначення теоретико-методологічних підходів до досліджень феноменів футбольного фанатизму, здійснення типологій футбольних правопорушників, типових заходів і алгоритмів роботи правоохоронців з ними.

На сьогодні вже існують досить фундаментальні дослідження структури фанатського руху і фанатських груп. У цих дослідженнях враховується вплив на структуру цілей діяльності груп та їх досвіду.

Дослідження футбольних фанатів досить часто відбуваються на основі методологічних принципів, що використовуються для досліджень структури особистості правопорушників, на основі яких здійснюється типологія правопорушників. Це означає, що передбачається визначення певних ознак футбольного фаната.

1. Соціально-демографічні ознаки: стать, вік, соціальне, сімейне і посадове становище, професійна належність, рівень матеріальної забезпеченості, наявність або відсутність постійного місця проживання тощо.

2. Кримінально-правові ознаки: дані про вид вчиненого злочину, його мотивацію, форми провини, одноособовий чи груповий характер злочинної діяльності, кримінальне минуле і т. д. У цих ознаках в особистісному вигляді (у “прив’язці” до особистості злочинця) відображаються характеристики, властивості злочинності, її окремих видів (груп), а також конкретних злочинів.

3. Моральні властивості і психологічні особливості охоплюють безліч найрізноманітніших проявів суб’єктивного світу (внутрішнього “я”) злочинців. Ця група ознак нерідко підрозділяється на підвиди. Зокрема, виділяється потребово-мотиваційна сфера (потреби, потяги, інтереси, мотиви), ціннісно-

нормативні характеристики свідомості (погляди, переконання, ціннісні орієнтації). Психологічні особливості аналізуються відносно інтелектуальної, емоційної і вольової сфери.

Однак такий підхід до досліджень футбольних уболівальників призводить до виникнення сприйняття явища футбольного фанатизму як асоціального. Деякому пом'якшенню такого сприйняття сприяє проведення паралелей між футбольним фанатизмом та молодіжною субкультурою, яке притаманне для дослідників тих країн, де явище футбольного фанатизму є запозиченим і набуло свого поширення серед підлітків та молоді. Проте й такий підхід не знімає опозиційності між футбольним фанатизмом і соціумом. Досить цікавими, такими, що дозволяють по-новому поглянути на проблему футбольного фанатизму і відповідно найти нові шляхи подолання деліквентної поведінки вболівальників без знищення самого явища залучення у спортивне змагання глядачів, є комерційні дослідження футбольних уболівальників як специфічної споживацької групи.

Для розроблення моніторингу та подальшого прогнозування ситуації навколофутбольних правопорушень важливо враховувати те, що фактори, які на них впливають, різняться за ступенем безпосередності та інтенсивності причинного впливу. Ці фактори можуть бути внутрішніми та зовнішніми. До перших належать явища індивідуальної та суспільної свідомості, тобто цінності суспільства та окремої людини. Такі внутрішні фактори формуються і змінюють свій зміст та інтенсивність під впливом зовнішніх факторів – умов соціального буття. Зрозуміло, що кризові явища у суспільстві більш сприяють поширенню насильства у всіх його проявах. Поширення футбольного фанатизму досить часто відбувається за наявності у суспільстві якогось протистояння: класового, національного, політичного тощо. До зовнішніх факторів належать інформаційні потоки, що створюються засобами масової інформації. Ці потоки можуть організовуватися стихійно чи планово з метою просвітництва та виховання. Зазначимо, що у сучасному світі засоби масової інформації не належать лише державі, тому просвітницький і виховний вплив здійснюється на потенційних прихильників фанатського руху, як мінімум, за трьома напрямками:

– ідеологами фанатського агресивного руху для вербування нових членів, підтримки та поширення традицій футбольного вболівання;

– державою в особі шкіл, правоохоронних органів тощо для формування неагресивної культури вболівання, недопущення правопорушень на стадіонах;

– навколофутбольними комерційними структурами для формування і підтримки попиту на навколофутбольні послуги (покупка атрибутики, відвідання стадіонів, організація поїздок за улюбленою командою тощо).

Ці інформаційні потоки формують ціннісно-нормативну сферу свідомості реальних чи потенційних футбольних уболівальників, опосередковують сприйняття і оцінку ними навколофутбольних подій.

Ще одним зовнішнім фактором є застосування правових заходів боротьби з навколофутбольними правопорушеннями – їх невідворотність, жорсткість, напрацьований механізм реалізації тощо.

Для прогнозування стану навколофутбольних правопорушень важливим є і те, що агресивний футбольний фанатизм має власні рухові сили, механізми відтворення. Ці явища відтворення зумовлені:

– поширенням впливу ідеологів агресивного руху у зв'язку з поширенням неконтрольованих (без цензури) заходів масового інформування;

– формуванням традицій вболівання, що передбачають порушення правопорядку, створення навколо них романтичного ореолу та їх поширення засобами масової інформації, що робить досяжними і привабливими ці зразки агресивної поведінки для наслідування;

– наявністю організованих фан-груп, що є осередком збереження традицій агресивного футбольного вболівання, проведення ритуалів і колективних практик уболівання, а також проводять політику цілеспрямованого вербування нових членів та поширення власної ідеології, організовують дії широкого кола фанатів, які не входять у ці групи, проте беруть участь у великомасштабних акціях;

– формуванням сленгу футбольних уболівальників, що також сприяє збереженню і відтворенню певного світогляду;

– зниженням показників забезпечення невідворотності відповідальності у зв'язку зі складностями пошуку правопорушників-гастролерів, ідентифікації правопорушників у натовпі, недосконалості законодавчої бази тощо.

2.1. Історія створення фанатського руху. Класифікація уболівальників

Футбол давно став невід'ємною частиною культурного життя людства, його надбанням і найпопулярнішою грою на Землі, спортом № 1 без кордонів і водночас з яскравими національними рисами. Однак протягом останніх десятиліть спостерігається тенденція збільшення елементів агресії, насильства та безкультур'я на футбольних полях, трибунах та за їх межами. Це проявляється передусім у поведінці футбольних фанатів, які дедалі частіше під час футбольних матчів та після них вдаються до жорстоких бійок, що призводять до тяжких тілесних травм, супроводжуються руйнацією обладнання стадіонів, вітрин магазинів, автомобілів та інших цінностей.

Соціальне явище, яке можна назвати футбольним фанатизмом, необхідно вивчати з різних позицій. Доцільно розглянути футбольних фанатів, як мінімум, з трьох позицій: як громадський рух, як соціальну групу, як носіїв специфічної субкультури.

Батьківщиною футбольного фанатства, як і футболу, є Англія. Британці – відомі любителі побитися на футбольних матчах, особливо після двох-трьох келихів пива. За даними спортивних істориків, перше організоване угрупування, підготовлене до ведення "бойових дій", з'явилося у 60-х рр. минулого століття у Манчестері, називалося воно Red Army. Англійські вболівальники підхопили нове віяння, і незабаром в країні почали спалахувати масштабні бої між фанатами.

Зараз, на початку третього тисячоліття, на зміну англійському стилю прийшов італійський, де основою є візуальна підтримка – банери, модулі, розтяжки, привабливі шоу.

У зародженні руху ультрас центральне місце займала політика. Причиною стало те, що в післявоєнній Італії політичні конфлікти стали поширюватися на всі сфери життя, включаючи і спорт. Розбіжності призвели до того, що одні команди стали вважатися лівими, інші – правими. Так, "Мілан" став командою традиційно лівого класу, тоді як за "Інтер" вболівали багатші верстви населення, що зумовило велику підтримку правих. Тільки з недавніх пір з Італії йдуть заяви "Ультрас – поза політикою".

Між англійським і італійським стилями підтримки існує суттєва різниця: англійський – "хуліганс", італійський – "ультрас". У середовищі вболівальників хуліганами називають насамперед тих, хто для підтримки своєї команди використовує кулаки, а лише потім – трибуни. Для "ультрас" характерним є зміщення акцентів в інший бік – пріоритетною є передусім підтримка на стадіоні, а всі інші аспекти відступають на задній план. Нерідко "**ультрас"** вважають найагресивнішими серед фанатів. Та це лише стереотип. Деколи їх плутають із хуліганами, інколи впливає те, що останні теж ходять на футбол і найчастіше опиняються у секторах "ультрас". Свою частку вносить і алкоголь, якого, наприклад, "хулси" намагаються не вживати. Через нього пересічні фанати також деколи бувають агресивними. Однак це поодинокі випадки, а не стиль уболівання. На відміну від "хуліганів", головна мета "ультрас" – улаштувати шоу на трибунах і "гнати" свою команду вперед, натомість свистом чи образливими віршиками тиснути на суперника. Вони організовують музичний супровід, вивішують плакати, створюють "хвилі" та запалюють фаєри для вогняного шоу. Як і "хулігани", "ультрас" належать до найактивніших представників фанатського руху. Проте так само вони є найбільш нестриманими, через що клуб страждає від штрафів.

Багато хто вважає, що фанатський рух прийшов у нашу країну після розвалу СРСР – нібито саме тоді всі дізнались, що похід на стадіон не обмежується переглядом матчу. Виявилось, що можна ще співати пісні, викрикувати і писати різні гасла, надівати символіку улюбленої команди, запалювати піротехніку, створювати масові безлади і бійки з уболівальниками команди суперника. Насправді такі фанати були практично в кожної команди ще в часи Радянського Союзу.

У СРСР фанатський рух з'явився на початку 1970-х рр., коли частина вболівальників стала їздити по країні за своїми командами. Першими були вболівальники московського "Спартака", потім по їх стопах пішли фанати київського "Динамо" і ленінградського "Зеніту".

До речі, і перші фаєр-шоу, які тепер у моді на стадіонах країни (див. рис. 2.1), почалися із союзного чемпіонату. У 1961 р. київське "Динамо" вперше в своїй історії стало чемпіоном СРСР, зігравши внічию з "Авангардом". Після матчу на трибунах тисячі вболівальників підпалювали газети, футбольні програмки або просто включали запальнички, святкуючи успіх. На щастя, тоді

удалося уникнути протистояння з міліцією, проте зараз такі витівки українських фанатів дедалі частіше закінчуються конфліктами з правоохоронними органами.

Рис. 2.1. Фаєр-шоу на стадіоні

До кінця 70-х угрупування уболівальників набрали певної сили і звернули на себе увагу КДБ – йому не сподобалося нове футбольне віяння і його визнали антирадянським. Багатьох членів угрупувань виключили з вузів, звільнили з роботи, їх штрафували, піддавали тиску. В середині 80-х ситуація змінилася. Після приходу до влади М. Горбачова, який оголосив курс на перебудову, фанати отримали більше свободи, а клуби, оцінивши підтримку вболівальників, стали активно заохочувати їх поїздки на матчі в інші міста Союзу.

Після розпаду радянського суспільства фан-рух став розширюватися. Це пов’язано з цілою низкою чинників.

По-перше, перехід від моностилістичного типу культури до полістилістичного. Суспільство стало більш терпимим до відхилень від традиційних цінностей і практик, що надало російському фан-руху нових можливостей.

По-друге, інформаційна відкритість пострадянського суспільства. На Заході фан-рух розвивався надзвичайно бурхливо, але в радянський період фанати західних клубів остерігалися поїздок в Радянський Союз, тому вітчизняний фан-рух розвивався в інформаційному вакуумі. У міру демократизації суспільства вітчизняний фан-рух отримував дедалі більше інформації про фан-рухи в інших країнах, і значно зросла кількість контактів з фанатами інших країн. Усе це сприяло підвищенню інтересу до нового соціального явища і, отже, зробило його більш популярним і масовим.

І, по-третє, розвитку фан-руху сприяв розвиток інших громадських рухів та субкультур, представники яких згодом включалися у фан-рух. Саме субкультура і стала основною причиною появи фан-руху на пострадянському просторі. У зв’язку з цим можна сказати, що субкультура – це ключовий момент, підґрунтя такого явища, як футбольний фанатизм.

У пострадянському етапі розвитку фан-руху виділяють 2 етапи. Перший етап охопив відрізок часу з кінця 80-х рр. до 1995 р.

У цей час рекрутування ресурсів відбувається безпосередньо в рамках фан-руху. Всі вони намагаються видавати власну фан-літературу, але оскільки в

цей період вони практично не мають фінансових ресурсів, то ці видання швидко закриваються. Водночас відбувається адаптація західної субкультури фанатизму до вітчизняних умов, інтеріоризація культурних норм і стереотипів.

Другий етап розпочався після 1995 р. і продовжується до цих пір. Фан-рух зіткнувся з тим, що виникають проблеми з мобілізацією ресурсів, передусім людських. Відбувається реструктуризація фан-руху. Крім рекрутування в рамках фан-руху починається процес створення фан-груп і рекрутування у рамках фан-груп.

Перевага створення нечисленних угруповань у тому, що в таких групах значно тіснішими є комунікації, тому подібні утворення більш життєздатні. Крім того, члени фан-груп відчувають себе більш захищеними від нападок з боку представників ворожих фан-рухів або "дідівщини" власних "соратників". У фан-руху з'являються певні фінансові ресурси, оскільки багато фан-рухів знаходять підтримку у керівництва клубів, а також формується система членських внесків у рамках фан-груп.

Утім, умовно можна говорити і про третій етап, який бере свій початок сьогодні. Для цього етапу характерним є цілеспрямований вплив на формування фанатського руху з акцентом на формуванні мотивації споживання навколоспортивної (фанатської) продукції. Для третього етапу притаманною є актуалізація таких мотивів споживчої поведінки, як імідж, здоровий спосіб життя, культурне дозвілля, спілкування з друзями. Все це природно веде до розмиття субкультури фанатського руху і нерідко викликає опір з боку корифеїв фанатського руху. Однак у цих процесах спостерігаються і свої плюси. Якщо раніше література, що випускалася фанатськими організаціями, стосувалася таких "технічних" питань, як вести вуличні бійки або історії футболу, то тепер корифеї фанатського руху всерйоз стурбовані питаннями ідеології: детально опрацьовуються питання історії фанатського руху, його цінностей, відмінностей у різних країнах, а також питання міфології, стратегії рекрутерства і т.п. Ці теми широко обговорюються у спеціалізованих періодичних виданнях, на сайтах. Зазвичай при цьому використовується доступна, емоційно насичена мова викладання. Сфери бізнесу прагнуть балансувати між експлуатацією емоційного заряду, який створює протистояння фанатських груп, і атмосферою безпеки. Саме ці два аспекти – емоції і безпека – сприяють залученню нових прихильників до лав фанатів. Однак це вимагає грамотної роботи з фанатськими групами, для того щоб вони не втратили свій колорит, не зруйнувалася атмосфера боротьби, напруження, яка панує навколо спортивного змагання, і при цьому не створювалася ситуація реальної небезпеки для вболівальників, особливо тих, які прийшли на стадіон з дітьми, дружинами (які є найактивнішими споживачами символіки, сувенірної продукції, їжі, напоїв і т.п.).

Сьогодні фан-рух розширюється і чисельно, і територіально. Практично у всіх містах, що мають свої клуби у вищому футбольному дивізіоні і у низки клубів першого дивізіону, з'являються фан-рухи.

Крім того, фан-рухи мають величезний резерв в особі тих, хто в цей момент не є фанатом, але є активним уболівальником. Провідні футбольні

команди щорічно продають десятки тисяч клубних шарфів і безліч іншої клубної атрибутики. Таким чином, фан-рух цих команд щорічно буде збільшуватися на кілька сотень людей, тому що певний відсоток з тих людей, хто купує фанатську атрибутику, рано чи пізно стане футбольним фанатом.

Крім того, фан-рух може різко збільшити свою чисельність у випадку футбольного успіху команди: вихід у вищу лігу, перемога в чемпіонаті, успішна гра в єврокубках і т.д.

Таким чином, на сьогодні фан-рухи стають по-справжньому масовим явищем, яке не обмежується кількома великими містами, а поступово поширюється по всій країні.

Очевидним є існування різних груп футбольних уболівальників, неоднорідних щодо своїх уподобань, пристрастей, манер та адекватності поведінки, знань футболу, його традицій та правил гри, причини їх присутності на стадіонах.

У більшості досліджень, в яких вивчався феномен футбольного вболівальника, усіх вболівальників умовно поділяють на чотири категорії. Такий розподіл відображено на сторінках української та російської преси, а також європейських видань. Утім, межі диференціації цих категорій не зовсім чіткі, що відзначають усі автори. Так, виділяють певні категорії.

1. **“Кузьмичі”** – нові українці, росіяни, як правило, відвідують матчі під впливом моди, сидять у центральних секторах та VIP-ложах, на футболі, як правило, не знаються, але поступово зацікавлюються грою, деякі з них починають допомагати футболу (спонсори, партнери), а інші приходять у футбол як співвласники чи навіть власники професійних футбольних клубів.

2. **“Фанати”** – їх відмінною рисою є достатня кількість усіляких предметів із символікою своєї команди (шарфи, прапори, головні убори, значки, футболки, бейсболки та ін.). На стадіонах фанати займають сектори, як правило, за воротами. На сьогодні питання про те, кого вважати футбольним фанатом, є дискусійним. Існує кілька критеріїв, за якими причісляють до числа фанатів. По-перше, активне відвідування домашніх матчів команди, по-друге, щорічне здійснення кількох виїздів в інші міста, по-третє, знання і прийняття субкультури футбольних фанатів. На підставі цих критеріїв і відбувається розподіл між фанатами і простими вболівальниками.

3. **“Уболівальники”** – представляють середнє та старше покоління. Вони менш емоційні, стримані, у своїй більшості добре знають футбол, розбираються у подіях, що відбуваються на футбольному полі, секторах стадіону та за його межами.

4. **“Хулігани”** – у складі армії фанатів з’явилися в Україні зовсім недавно – 1989-1990 рр. У своїй основі “Хулігани” – це молоді люди, які дотримуються певного стилю в одязі і “захищають кольори свого футбольного клубу” за допомогою добре відрежисованих потасовок та бійок. Під формулюванням “захист кольорів клубу або міста” мається на увазі участь у баталіях, забезпечення як звукової, так і силової підтримки. “Хулігани” – частина фанатів, які не використовують символіку. Єдине виключення може складати маленький клубний значок на комірі сорочки. Їхня субкультура досить

специфічна і мало вивчена через те, що вони займаються діяльністю, яка не потребує зайвого розголосу (насиллям).

Основна бойова одиниця "хуліганів" – "Фірма". В цьому випадку йдеться про людей, які не просто об'єднані футболом і навколофутбольними справами, а ще й безпосередньо взаємодіють один з одним в ім'я єдиної мети. Під час матчу фанати почувають єдність, згуртованість, вони перетворюються в юрбу – силу, що здатна розчавити і розтрощити все навколо. При цьому не слід плутати дві різні речі: фанатизм як такий і "фірму" футбольних фанатів. Фанатизм на цьому етапі розвитку нашого суспільства являє щось більше, ніж просто "соціальна група" і молодіжна субкультура. Це таке явище, що зачіпає досить широкі людські маси, тоді як окремо взяте угрупування фанатів – це лише невід'ємна частина фанатизму, його складова частина. Більше того, об'єднання людей в групи – це якісно новий етап у відносинах між фанатами.

Створення і розвиток "фірми" являє собою процес відокремлення від уболівальників тих, кого можна охарактеризувати словом "тусовщик". Саме "тусовщики" становлять основну масу вболівальників, які іменують себе "фанатами". Як зазначає А. Голубович, таких людей у фанатизмі близько 80 %, решта і є ті самі "хлопці з фірми" та їхнє оточення, для яких фанатизм не просто тусовка, а щось більш значуще.

Перш ніж потрапити до "фірми", необхідно мати певну репутацію і заслужити повагу серед її оточення, членів, а для того, щоб в окремого індивідуума з'явилася мотивація потрапити до "фірми", необхідно підтримувати ореол елітарності "фірми". Основні критерії відбору – розумові задатки, вік, заслуги, участь у силових акціях, а також виїзна діяльність. Інтелект повинен посідати одну з перших позицій, щоб довести всім, що "фірма" – це не "бидло", а гідні сини своєї Батьківщини. Втім, цей критерій у багатьох "фірмах" практично зневажають, запрошуючи до своїх лав абсолютно "безголових" бійців.

Половина складу "фірми" – студенти ВНЗ, 30 % – школярі, інші – працюючі. Середній вік від 15 до 25 років, оптимальний вік – 18-25 років. Чисельність "фірми" до 20 осіб. Це основа об'єднання. Також є і наближені, тобто ті, які поділяють інтереси "фірми", прагнуть до неї та ідентифікують себе з нею. Їхня кількість є дещо більшою. Звичайне включення у "фірму" здійснюється шляхом запрошення з боку лідера. Лідер – організатор і ідеолог цієї справи, який повинен мати безперечний авторитет. Дівчат обмаль, їх основна роль – пронести на стадіон заборонені предмети. Ідентифікувати район або місце проживання членів "фірми" надзвичайно важко. Як і будь-якій субкультурі, "фірмачам" властиві деякі специфічні особливості: одяг, фольклор (пісні, кричали, знаки, жаргонізми, ритуали і т.п.). Жаргонізми вживаються в основному російською мовою, кількість їх до 150 слів. Одягаються "фірмачі" так, щоб не привертати до себе увагу: джинси, легкі кросівки, джемпер (часто з капюшоном), бейсболка. Стиль одягу – зручність для бійки та втечі, а також повна відсутність кольорів, притаманних своєму клубу. Спосіб пересування на виїзд – "собака" (електричка – жарг.), рідше автотранспорт. Невід'ємним складником виїзду є силова акція – бійка. Варіанти бійки: від "один на один" до

“стінка на стінку”. Знаряддя бійки – арматура, цегла, бейсбольні бити, все, що летить, ріже та коле, пластикові сидіння, вибухові пристрої, підшипники, більярдні кулі, м’ячі метальні та для гольфу і т.п. Результати: вибиті зуби, переломи кінцівок та ребер, рвані та різані рани, пробиті голови, пошкодження внутрішніх органів, психічні захворювання, зіпсований та спалений одяг, інвалідність, летальні випадки. Бійки в більшості “фірм” є основним моментом діяльності, а за кількістю перемог у силових акціях “фірма” здобуває певне місце в негласному фанатському “табелі про ранги”.

Зазвичай фанатські війни виникають у трьох випадках.

По-перше, між фанатами команд, розташованих в одному місті. Цей факт досить легко пояснити передусім боротьбою за різні ресурси, а також тим, що фанати цих команд дуже часто стикаються між собою. Коли команди базуються у різних містах, їх фанати стикаються усього 2-3 рази на рік, а якщо в одному – то кожен день. Через це дрібні сутички поступово переростають у стійку взаємну неприязнь.

По-друге, між традиційними містами-суперниками. Майже в кожній країні існують міста або регіони, відносини яких або історично складні, або ці міста є конкурентами в якій-небудь галузі суспільних взаємин. Складні взаємовідносини такого роду навмисно чи мимоволі проектуються на взаємини між футбольними командами і їхніх фанатів, перетворюючи команди в принципових суперників, а фанатів – на ворогів.

По-третє, коли взаємовідносини футбольних команд набувають принципового характеру. Часто трапляється, наприклад, що одні й ті ж самі команди часто зустрічаються між собою у різних турнірах і якщо їх зустрічі проходять у напруженій боротьбі, то це може сприяти погіршенню відносин між фанатами. Бувають випадки, коли гравець однієї з команд дозволяє собі непристойний жест на адресу іншої команди або її вболівальників. Такі причини рідко стають приводом для серйозної війни, але можуть призвести до тимчасового погіршення відносин між фанатами.

Цікава історія протистояння одеських і київських фанатів. Почалася вона ще в 1988 р. Тоді в Києві під егідою комсомолу проходили збори футбольних уболівальників усього Союзу. Як згадує один з фанатів зі стажем, одесити тоді сказали, не подумавши, буквально таке: “Краще один раз отримати по голові в Києві, ніж п’ять разів в Москві” (малося на увазі, що впродовж сезону вони грали в Києві один раз, а у Москві – п’ять). Для київських фанатів, що ворогували з московськими, цього було достатньо, щоб обізвати уболівальників “Чорноморця” “московськими повіями”. З тих пір стосунки між ними залишаються натягнутими. Наприклад, в серпні 1999 р. близько сотні київських і одеських уболівальників побилися у центрі столиці – на Хрещатику, а в 2002 р. лише спецпідрозділ “Беркут” зміг зупинити масове побоїще між прибічниками обох команд на одеському пляжі “Аркадія”.

У Західній Україні в 20-30-х рр. XX ст. були частим явищем бійки українських і польських уболівальників на місцевих стадіонах (у ті роки цей регіон входив до складу Польщі). До речі, на відміну від нинішніх бійок, які відбуваються між фанатами команд-суперниць або ж міліцією, тоді досить часто діставалося

футболістам і навіть суддям. Існувала національна неприязнь українців і поляків, а оскільки багато тамошніх команд формувалися за національною ознакою – з українців (львівська “Україна”) або поляків (львівська “Погонь”), перемога тієї або іншої команди часто закінчувалася грандіозним побоїщем.

Останнім же часом дедалі частіше про себе заявляють фанатські угрупування різних українських команд, а матч між Охтирським “Нафтовиком” і Київським “Динамо” (квітень 2008 р.), напевно, увійде до історії вітчизняного футболу під назвою “охтирське побоїще” (див. рис. 2.2). Такі побоїща стають невід’ємною частиною футбольних поєдинків.

Взагалі, на проблему агресії і насильства футбольна спільнота Європи звернула увагу ще в далекому 1985 р., коли 19 серпня в м. Брюсселі було підписано “Європейську конвенцію про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час проведення спортивних заходів, і зокрема футбольних матчів”. Україна приєдналася до конвенції 12 листопада 1999 р. Час складання конвенції було обрано не випадково. Період її підписання характеризувався жахливими подіями на стадіонах Європи, які забрали життя багатьох людей. Найбільші трагедії сталися у 1982 р.: на стадіоні “Лужники” у Москві в матчі кубку УЄФА між командами “Спартак”–“Харлем” загинуло 66 осіб; на стадіоні “Ейзель” у Брюсселі у фіналі кубка Європейських чемпіонів за участю “Ліверпуля” та “Ювентуса” загинуло 39 осіб, 400 отримало поранення. Саме після цього жахливого випадку англійські клуби були надовго відлучені від участі в Європейських клубних турнірах.

Рис. 2.2. Матч “Нафтовика” з “Динамо” у Києві

Варто зазначити також, що в останні роки на стадіонах світу спостерігається стійка тенденція активізації прояву футбольного расизму та

екстремізму. Особливо актуальною ця проблема є для Італії, Франції, Німеччини та Польщі. Множинні факти свідчать про те, що футбольне хуліганство, насильство й екстремізм є загальноєвропейським феноменом.

Для вироблення загальної стратегії боротьби проти расизму і ксенофобії у європейському футболі в 1999 р. з ініціативи австрійської кампанії Fair Play була заснована організація "Футбол проти расизму в Європі" (Football Against Racism in Europe, FARE). На цьому поприщі вона успішно співпрацює з Міжнародною федерацією футболу, Європейським Союзом футбольних асоціацій і Євросоюзом, що позитивно позначається на результатах.

Через широке висвітлення футболу телебаченням і пресою, а також у результаті постійних контактів фан-груп з різних країн відбулося створення загальносвітової фанатської субкультури.

Не дивлячись на те, що історія активного вболівання на Україні досить давня, однак фанатська субкультура є для нас запозиченою і накладеною на національні особливості вболівання. Як уже зазначалося, фан-рух на Україні виник у той момент, коли ця субкультура вже існувала в Європі. Крім того, можна говорити, що саме факт існування такої субкультури і породив вітчизняний фан-рух. Він виник для того, щоб відтворювати цю субкультуру.

Таким чином, це культурне явище стало на стадії свого виникнення майже 100-відсотковим культурним інсценуванням. На користь цієї тези можна навести цілу низку аргументів. По-перше, в Радянському Союзі до 70-х рр. XX ст. ніколи не існувало будь-якого аналога цієї субкультури. По-друге, популяризація такої субкультури пов'язана з діяльністю ЗМІ. До тих пір, поки субкультура футбольних фанатів не стала об'єктом інтересу електронних ЗМІ, вона розвивалася слабко. У міру підвищення інтересу до неї її розвиток ставав дедалі бурхливішим. По-третє, не випадково, що фан-рух на Україні зародився у Львові і Києві – у тих містах, які найбільш сприйнятливі до західних культурних явищ і західного способу життя. По-четверте, провінція й досі слабо сприймає цю субкультуру. Фанатський рух у провінції до цих пір існує лише в зародку, навіть у тих містах, чиї команди вдало виступають у національній першості або в європейських кубкових турнірах. Число аргументів можна продовжити.

Хоча фан-рух в Україні виник для того, щоб відтворити вже існуючий культурний еталон, склад учасників виявився принципово іншим, ніж на Заході. Фан-рухи на Заході об'єднують людей, середній вік яких близько 25-30 років. Середній вік українських фанатів 15-25 років. Напевно, існує принципово різна система мотивації участі, але це окрема тема.

Фанатська субкультура принципово опозиційна відносно до загальної культури суспільства. Проте, якщо говорити про стосунки субкультури футбольного фанатизму з іншими субкультурами, наприклад музичними, то помітна одна, цілком логічна закономірність. Субкультура футбольних фанатів виявилася цілком прийнятною для представників цілого ряду інших субкультур: скінів, кіноманів, панків і т.д. Як правило, це "агресивні" субкультури, представники яких вважають за краще конфліктне існування з представниками інших субкультур, з органами правопорядку і т.д. Таке

об’єднання є цілком логічним, оскільки субкультура футбольних фанатів також агресивна, тому представники інших субкультур відчувають себе в ній майже так само комфортно, як і у власній субкультурі.

Основними компонентами фанатської субкультури є: символіка, сленг і колективні практики.

Ще якийсь час назад фірмова клубна атрибутика була достатньо дефіцитною річчю. У 70-80-х рр. переважна більшість символіки та атрибутики, що використовувалася фанатами, була саморобною. На цей час виробництво футбольної атрибутики поставлено “на потік”, тому можна зустріти найрізноманітнішу символіку та атрибутику.

Проте різна атрибутика однієї і тієї ж команди може мати різну “вагу”. Тут можна виділити три основні групи: 1) атрибутика “бойових організацій” – hooligan’s; 2) атрибутика фан-груп; 3) загальнофанатська атрибутика. Перші дві категорії відрізняє те, що атрибутики, яка належить до них, немає у відкритому продажі, і вся вона виготовляється на замовлення. Загальнофанатська атрибутика знаходиться у відкритому продажі, але й у неї різний “рейтинг”. Оскільки у продажі досить багато всілякої атрибутики і вона періодично змінюється, то найбільш престижною є та, яка випускалася раніше (бажано, щоб її випуск на цей момент було припинено).

У розвиненому фан-русі атрибутика досить різноманітна, і придумати щось нове дуже складно. Фігурують клубні шарфи, футболки, кепки, шапки, десятки значків, прапори, ковпаки немислимих розмірів і т.д.

Якщо ж говорити про символіку і символи, то це передусім певний набір і послідовність кольорів. І ті клуби, у яких існують серйозні традиції, намагаються постійно відтворювати саме усталену клубну символіку. Адже, для фанатів вкрай важлива така стабільність, тому що будь-які зміни символіки клубу змушують фанатів змінювати всю атрибутику, що досить дорого, а також завдає занадто багато роботи і може породити конфлікти в фанатському середовищі. Крім того, стабільність клубних кольорів – це не тільки стабільність фанатської атрибутики, а й певні традиції у субкультурі фан-руху (клубні кольори знаходять своє відображення, наприклад, у фанатському фольклорі).

Сленг футбольних фанатів, з одного боку, до цих пір остаточно не сформувався і знаходиться у процесі створення. З іншого боку, він уже сформований настільки, що необізнана людина не зможе адекватно брати участь у розмові 2 фанатів, тому що, по-перше, словниковий запас досить великий, по-друге, багато слів і словосполучень мають додаткове смислове навантаження, а по-третє , необхідно знати не тільки сленг, але і бути в курсі подій у фан-русі.

Деякий вплив на формування фанатського сленгу в Україні вчинила англійська мова, починаючи з hooligan’s і закінчуючи англомовними назвами багатьох фан-груп. Проте всі слова, що позначають колективні практики і все, пов’язане з ними, – українські та російські.

Основна мета появи фанатського сленгу, з одного боку, очевидна – виділити і відокремити фан-рух від решти світу, встановити критерій розподілу

на “своїх” і “чужих”. З іншого боку, поява занадто розвиненого фанатського сленгу стратегічно невигідна, тому що це утруднить мобілізацію нових членів.

Колективні практики футбольних фанатів настільки різноманітні, що описати їх всі досить важко. Втім, з великою упевненістю можна говорити про те, що це є ключовим компонентом усієї фанатської субкультури. Сленг і атрибутика служать лише допоміжними засобами для здійснення практик.

Виконання певного набору практик – головна і необхідна умова для того, щоб людина могла вважати себе належною до фан-руху. Практики зазвичай складаються з певного набору рухів, які здійснюються під ритм, що задається фанатськими піснями чи так званими “кричалками”. Їх головна відмінність – тривалість. Пісня складається з кількох куплетів, покладених на мотив якої-небудь відомої пісні. У репертуарі фан-груп, як правило, всього 1-2 справжні пісні. А “кричалки” – це просто один (рідше 2-3) куплет, римованих ритмом чи словами. Їх можна розділити на хвалебні (на адресу своєї команди, її гравця або тренера) і лайливі (на адресу судді, команди-супротивника і т.д.).

Взагалі, з футбольним фанатизмом пов’язаний певний стиль життя, привабливість якого виявляється для багатьох одним із головних стимулів до вступу у фан-рух.

Таким чином, знання щодо історії створення фанатського руху, структури сучасних уболівальників, таких груп, які є джерелом агресії, а також уявлення про основні причини їх агресивної поведінки у зв’язку з проведенням на стадіонах України чемпіонату Європи з футболу у 2012 р. (Євро-2012) набувають особливої значущості для співробітників сил охорони правопорядку в світлі забезпечення безпеки під час проведення спортивно-масових заходів.

2.2. Види мотивації та особливості особистості, що призводять до протиправної поведінки вболівальників

З появою специфічної субкультури футбольного вболівання, яка реалізовувалася в агресивних діях футбольних фанатів, виникла необхідність дослідження причин делінквентної поведінки цієї соціальної групи для розроблення адекватних засобів її подолання та профілактики у тому числі і силами правоохоронних органів. Практика досліджень футбольного фанатизму як соціально-психологічного явища була розпочата на його батьківщині. Так, уперше футбольний фанатизм як наукову проблему було сформульовано британським психіатром Джоном Гаррінгтоном, який зацікавився проблемою навколофутбольного насильства. Його повідомлення було засновано на даних анкетного опитування і спостереженнях на футбольних матчах, а також на додаткових свідченнях, отриманих від зацікавлених груп, включаючи поліцію, транспортних операторів тощо. Крім того, Гаррінгтон скористався даними поштового опитування, здійсненого газетою “Sun”, яке показало, що 90 % респондентів схилялися до думки, що футбольне хуліганство поширюється та стає серйозною проблемою суспільства. Ці дані суперечили уявленням поліції, значна частина якої (близько 50 %) вважала, що ніякого збільшення випадків, пов’язаних з футбольним насильством, немає. Основна ідея повідомлення

Гаррінгтона полягала в тому, що причина футбольного насильства передусім пов'язана з індивідуальною патологією та з реакціями на безпосередні подразники, детерміновані умовами, в яких знаходились уболівальники. Терміни на зразок "незрілість" та "втрата контролю" найчастіше використовувалися автором, який пов'язував феномен футбольного хуліганства з внутрішньогруповою динамікою і більш широкими соціальними силами. Обґрунтовуючи позицію, Гаррінгтон підкреслював, що вплив більш масштабних факторів на поведінку футбольних хуліганів, безсумнівно, існує, але його не можна порівнювати з впливом "тут і зараз" факторів.

Значною віхою у вивченні футбольного насильства можна вважати доповідь Ланга – віце-голови Спортивної ради Великої Британії. Створена ним група фахівців, які безпосередньо на практиці стикаються з тими проблемами, які виникають унаслідок дій футбольних фанатів, – представників Футбольної асоціації і Футбольної ліги Англії, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства у справах Шотландії і представників футбольних гравців та їхніх менеджерів – проаналізувала конкретні випадки делінквентної поведінки фанатів, узагальнила існуючий досвід та розробила практичні рекомендації щодо поведінки в ситуаціях, пов'язаних із проявами навколофутбольного насильства для відповідних установ. Членами групи було сформульовано 23 рекомендації, в яких основний акцент робився на:

– максимально можливому співробітництві між футбольними клубами і поліцією;

– абсолютному прийнятті рішень рефері кожним із присутніх на матчі: командами, тренерами, вболівальниками;

– чіткому розділенні і локалізації вболівальників команд, що змагаються між собою, на стадіоні та за його межами.

І хоча ці рекомендації не ґрунтуються на визначенні причин делінквентної поведінки вболівальників і відповідно не спрямовані на їх корекцію, а обмежуються запобіганням негативним наслідкам такої поведінки, ці висновки значно вплинули на оформлення (нормування) навколофутбольних стосунків. Так, їх відбиток можна помітити і у сучасних правилах поведінки вболівальників (див. дод. А), і в існуючих принципах розміщення фан-зон на стадіонах, і основах роботи правоохоронців із футбольними фанатами.

Альтернативний теоретичний підхід до вивчення феномену футбольного хуліганства, заснований на критиці Гаррінгтона і Ланга, представив Ян Тейлор, який здійснив перше соціологічне дослідження футбольного хуліганства. Ґрунтуючись на марксистській парадигмі, він стверджував, що футбольне хуліганство відбиває природу спорту, який змінюється. Останнє знаходить своє відображення в суттєвій трансформації ролі місцевих футбольних клубів. Професіональний футбол ставав дедалі комерціалізованішим, професійні гравці все більше віддалялися від глядачів, що їх підтримували. Цей процес відчуження футболу від уболівальника підсилювався відчуженням значної частини робітників від свого класу, що було пов'язано з реструктуризацією ринку праці. Насильство на футбольних матчах було своєрідною відповіддю на зниження ролі робітничого класу в суспільній ієрархії і відчуження класу

робітників від своєї гри. Отже, насильство та агресія визначалися як спроба відновити контроль над грою. Цікаво, що ідеї Тейлора знаходять свій відбиток в розробці ідеології фанатського руху на Україні, прикладом чого є Маніфест футбольних уболівальників 2011 р. (див. дод. Б).

Підходи до розуміння футбольного насильства в термінах субкультурних стилів пропонувалися переважно соціологами з Центру сучасних культурних досліджень у Бірмінгемському університеті. Джон Кларк і Стюарт Галл виходили, зокрема, з того, що особливий субкультурний стиль дозволив молодим людям у специфічній формі вирішити конфлікти. Післявоєнні субкультури типу теддів, модів, скінхедів тощо були прикладами цих символічних спроб вирішити структурні і матеріальні проблеми. Для Кларка та Галла стиль Skinheads (як зразок раннього футбольного хуліганства в Англії) пов'язаний з акцентом на робочий костюм і черевики, на самовпевненості, "крутості" і расизмі. Це була, згідно з Кларком, спроба відновлення єдності та солідарності робітничого класу через прихильність до певного символічного стилю та зразка поведінки, що включав насильство. Проте з розвитком футбольного хуліганства Кларк і Галл, аналізуючи проблему, були змушені говорити про те, що кожне наступне покоління успадковує від попереднього певні форми підтримки команди, що не встигають за соціальними змінами. Змагання, що відбувається на полі, переноситься на трибуни і за їх межі, де на перше місце виходить особиста перемога і перемога однієї з конфронтуючих сторін. Важливим елементом у цьому протистоянні стає захоплення території супротивника (сектора, де знаходяться уболівальники команди суперника). Слід також зазначити, що кожна дія у межах стадіону і його околиць має символічний характер, що дозволяє індивідам ідентифікувати себе зі спільнотою футбольних хуліганів, які підтримують певний клуб.

Ідея успадкування певних форм підтримки від попереднього покоління уболівальників нерідко з відривом цих форм від актуальних соціальних змін у суспільстві стала особливо актуальною у суспільствах, де фанатська субкультура запозичена. Так, у країнах пострадянського простору агресивна культура вболівання була запозичена у європейських уболівальників, вона виникла досить пізно і не була прив'язана до процесів консолідації робітничого класу, крім того, її прихильниками нерідко стають підлітки, для яких навіть вибір роботи не є актуальною проблемою.

Гендерний підхід до проблеми футбольного хуліганства був представлений Рубі Лач Гров і полягає в такому. Розвиток фемінізму та його теоретичних конструктів, що набули поширення у XX ст., сприяв тому, що чоловіки почали переоцінювати свою поведінку з точки зору гендера і відповідних йому соціальних ролей. Відбувається переконфігурація методів, які використовували чоловіки, щоб відповідати патріархальним порядкам. Основою прояву футбольного насильства в чоловічому середовищі стала "нова дихотомія" гендерних образів "сучасного хлопця" і "чоловіка вікторіанской епохи". Нездатність і небажання багатьох представників чоловічої статі відігравати нові гендерні ролі призводить до застосування ними у своїх діях старих, племінних сценаріїв демонстрації мужності, безпосередньо пов'язаних з

демонстрацією фізичної і психічної агресії та застосуванням різних форм насильства.

У праці Пітера Марша робиться акцент на клас і макрополітичні зміни. Марш зосереджує увагу безпосередньо на поведінці, що спостерігається, і на символах, відтворених футбольними хуліганами. Марш використовував як метод дослідження включене спостереження, унаслідок чого його досить часто критикували за суб'єктивізм. Марш три роки провів на футбольних матчах, у потягах і автобусах, повних футбольних уболівальників і хуліганів, що подорожували на ігри. На основі проведеної роботи Марш з'ясував, що дії, які сприймалися як погроми, були високо ритуалізованою поведінкою, що була набагато менш шкідливою з точки зору загроз фізичному здоров'ю, ніж це здавалося. Пітер Марш намагався довести, що безладдя на трибунах і поза ними були добре спланованими груповими соціальними діями, керованими та обмеженими негласними соціальними правилами, а не афективними проявами агресії. Учасники безладів демонстрували "мужність" через ритуальну агресію, дозволяючи "грі" проходити у відносній безпеці. Футбольне хуліганство давало молодим чоловікам з невеликими перспективами успіху в школі або на роботі можливість досягти сенсу персонального існування й ідентифікації через визнання з боку більш успішних представників футбольних хуліганів. Футбольні трибуни стали альтернативною структурою загальновизнаної кар'єри. Насильство як заподіяння фізичного збитку було частиною маршруту до успіху, але не було тотальним. У середовищі футбольних хуліганів було більше розмов про насильство, ніж його реальних проявів.

Досить часто Марша критикують за приниження рівня агресивності хуліганів. Проте здійснений ним порівняльний аналіз даних поліції, адміністрації стадіонів, установ охорони здоров'я й особистих спостережень дозволяв стверджувати, що відносний рівень насильства на футбольних матчах відповідав очікуванням населення, що відвідувало ігри. Зі збільшенням числа летальних випадків у результаті зіткнень угруповань футбольних хуліганів у 80-х рр. Марш був змушений переглянути деякі зі своїх висновків. Автор продовжував наполягати на ритуальному характері футбольного насильства, але підкреслював, що футбольне хуліганство частково перетворилося з ритуалу ствердження мужності на більш небезпечний зразок поведінки переважно через неадекватні заходи, що були вжиті офіційною владою для вирішення проблеми футбольного хуліганства, значно перекрученої засобами масової комунікації.

Деякі дослідники вважають, що образ футбольного хулігана, розтиражований англійською пресою та наслідуваний ЗМІ інших країн, а також британськими вченими, заснований на певних стереотипах, що не дозволяє повно і всебічно аналізувати зазначений феномен. Так, у своїй роботі "Old Image New Imagination: A Focus on Football Hooligan Stereotyping" Робін Мансер описує основні стереотипи, пов'язані зі сприйняттям футбольного хулігана, сформовані під впливом ЗМІ. Головними характеристиками "старого образу", тобто створеного і розтиражованого ЗМІ, є належність до робітничого класу або нижнього середнього (low middle), а часто й "андеркласу" (безробітні); вік

18 – 25 років; коротка стрижка і чорна куртка, найчастіше образ футбольного хулігана нерозривно пов'язаний з уявленнями про зовнішній вигляд скінхедів.

Британські соціологи провели цілу низку досліджень уявлень про футбольне хуліганство, характерних для стюардів (охорони стадіонів), менеджерів футбольних клубів, поліцейських і представників офіційних фан-клубів. Вони, звісно, дозволяють пояснити деякі особливості взаємин у навколофутбольному середовищі, проте не розкривають внутрішніх детермінант девіантної поведінки футбольних фанатів.

Суб'єктивні причини поведінки фанатів стали предметом дослідження Д. Брімсона, який у молодості був причетний до субкультури футбольних хуліганів. Однак його праці мають скоріше не науковий, а публіцистичний характер.

Британських дослідників навколофутбольного насильства підтримали європейські вчені, для яких ця проблема також набула актуальності. Проте європейським ученим довелося мати справу з кількома зразками фанатської поведінки, які відбивали національну специфіку, що не могло не позначитися на принципах побудови їх досліджень.

Серед італійських учених проблеми футбольного хуліганства досліджують такі соціологи, як Алесандро дал Лаго, Антоніо Роверсі, соціальний фізіолог Алесандро Сальвіні.

Дал Лаго, як і Пітер Марш, розглядає поведінку вболівальника як украй ритуалізовану. Лаго виділяє три основних фактори, що детермінують поведінку різних груп футбольних уболівальників. По-перше, футбол породжує ідентифікацію вболівальника з визначеним набором символів і лінгвістичних термінів. Вони дозволяють і заохочують розподіл соціального світу в цілому і інших прихильників футболу відповідно до бінарної моделі "друзі-вороги". Дал Лаго зазначає, що футбольний матч в Італії – не лише зустріч між двома командами. Для вболівальників це можливість для здійснення ритуалу конфронтації. За певних умов такі ритуали можуть перетворитися на фізичні зіткнення. Тут, подібно Маршеві, він проводить історичні паралелі з роллю, яку відігравали іподроми в Давньому Римі та Візантії. Дал Лаго підкреслює, що соціальна поведінка "ultras" у межах стадіонів ритуалізована до такого ступеня, що символічні жести, які ображають, є замінниками фізичної агресії, але не виключаються й реальні зіткнення. Це залежить від двох факторів: по-перше, від традицій конкуренції між двома групами; і, по-друге, від ситуаційних факторів (безпосередньо футбольного матчу). Лаго порівнює футбольних хуліганів із середньовічними лицарями. Подібно до них уболівальники поділяють загальний "кодекс честі". Вони використовують скандування та пісні, щоб продемонструвати свої "воєнні дії", частіше, ніж зброю або кулаки, що цілком пояснює їхню власну ідентичність і культуру "боротьби", до якої вони належать. Дал Лаго припускає, що "боротьба", яка відбувається поза стадіонами, полягає в "реальному" насильстві. Щоб завдавати поразки ворогам (поза стадіоном), групи використовують тактику міських повстанців (улаштовують засідки, висилають розвідників тощо).

Згідно з Роверсі сучасні “ultras” просто продовжують боротьбу своїх батьків, наслідуючи історичні форми ворожнечі. Нові “ultras” використовують більш “барвистий” і “живий” стиль вираження не тільки конкуренції, але й пристрасті до гри. Другий аспект, підкреслений Роверсі, – створення союзів і коаліцій для ведення спільних дій проти конкурентів. Ці союзи і протистояння найчастіше базуються на політичній ідеології. Вкрай праві і вкрай ліві політичні погляди були важливим елементом внутрішньогрупової згуртованості, причиною міжгрупових конфліктів. Відповідно до цієї ознаки Роверсі виділив ліве крило (Болонья, Мілан, Торіно та Рому) і праве крило (Лаціо, Верона, Асколі, Інтер й ін.). Нарешті, Роверсі зазначає, що, хоча “ultras” схильні до неадекватної оцінки (пребільшення) своєї активної участі у насильстві, не слід недооцінювати цей соціальний феномен.

Хоча відправна точка праць Алесандро Сальвіні – праці Пітера Марша, проте позиція Сальвіні відрізняється більшим психологізмом. У своїх пізніх працях він досліджує обмеження ритуальної моделі, зокрема обставини, за яких може відбуватися деритуалізація, тобто перехід від символічного насильства до більш небезпечних форм насильства. У фокусі уваги Сальвіні знаходяться такі аспекти зазначеної проблеми, як домінування й агресія, самоідентичність і приєднання до групи, прийняття норми групи “ultras”, роль ситуаційних змінних, зокрема їх вплив на перетворення ритуальної поведінки. Зазначимо, що дослідження Сальвіні базується на даних, отриманих у результаті анкетного опитування в Італії, які стосувалися проблеми відносин поміркованих “tifosi” і вболівальників, класифікованих як “ultras”. Завдяки цим даним він доходить висновку, що поведінка “ultras” спростовує деякі припущеня щодо походження хуліганства, наприклад таке, що проблеми на стадіонах можна кваліфікувати як новий вид “тероризму” або результат проникнення злочинних угруповань. Водночас отримані дані спростовують припущення щодо низького освітнього рівня та специфічних ціннісних орієнтацій футбольних хуліганів. Ще одним цікавим моментом досліджень Сальвіні є те, що зростання агресії, пов’язаної з футболом, проходить, на його думку, на тлі збільшення агресивності італійського суспільства в цілому.

Чітко виражений прикладний характер мають дослідження проблеми футбольного хуліганства в Німеччині. Одним із перших вивченням проблеми футбольного насильства займався німецький соціолог Ган. Він доводив, що для молодого німця усе складнішим стає процес власної ідентифікації. Проте приєднання до субкультури футбольних хуліганів суттєво спрощує цей процес. Головна увага німецьких дослідників сфокусована на поширенні неонацистської ідеології в середовищі футбольних хуліганів Німеччини. Висновки деяких учених щодо цього феномену полягають у тому, що використання неонацистської ідеології і символіки серед футбольних хуліганів – це наслідок їх протестної та епатажної поведінки. Причому з часом ця символіка втрачає будь-яке змістовне навантаження, набуваючи ритуального характеру. Як свідчать дослідження, усвідомлено неонацистську ідеологію поділяють не більше 20 % футбольних хуліганів, а на поведінку хуліганів значний вплив здійснює ксенофобія.

Крім Гана проблемами футбольного насильства в Німеччині займалися Фолке, Райтнер, Пілз, Хейтмеєр та інші. Їхні праці продовжували розробки Гана та Яна Тейлора.

Вивчення футбольного хуліганства у Голландії зосереджено навколо протистояння підходів дослідницьких груп Бруга та Санде. Дослідження групи Бруга було сконцентровано на соціальному складі і демографічних особливостях груп голландських хуліганів та причинах футбольного хуліганства в Голландії. У працях представників цієї групи зазначалося, що причини, наведені Яном Тейлором, не можна застосовувати для пояснення голландської проблеми, тому що футбольна культура у Нідерландах має суттєві відмінності порівняно з футбольною культурою в Англії. Англійський футбол припускає жорстоку боротьбу віч-на-віч, а голландський – боротьбу стратегій та індивідуальної майстерності. Крім того, у Голландії дистанція між культурою робітничого класу і культурою середнього класу набагато менша, ніж в Англії. Група Бруга обирає досить ортодоксальний психологічний підхід до пояснення зростання рівня футбольного хуліганства і вандалізму в Голландії. Виділяють два основних чинники: відсутність ефективного батьківського контролю за поведінкою підлітків та їх успішністю у школі. На відміну від такого тлумачення факторної обумовленості футбольного хуліганства група Санде стверджувала, що його причинами є особиста психологічна схильність до насильства і незадоволеність своїм соціальним станом, тому що більшість футбольних хуліганів були нижче від своїх батьків за рівнем освіти та соціальним станом.

У зв’язку з активністю футбольних хуліганів не тільки в межах національних чемпіонатів, але й при проведенні міжнародних футбольних матчів до проблематики футбольного насильства звернулися також дослідники Нового Світу.

Професор психології університету Торонто Джон Бассілі стверджує, що футбольне насильство ніколи не відбувається спонтанно. На його думку, не варто перебільшувати здатність звичайних людей перетворюватися на монстрів, що прагнуть крові. Бассілі припускає, що є певний “природний добір”, тобто на “шабаш злітаються відьми, а не безневинні агнці...”. Доктор Гордон Рассел – заслужений професор соціальної психології з університету Летбріджа й автор книги “Соціальна психологія спорту” висловлює згоду з цією точкою зору. Його дослідження показали, що в середовищі спортивних фанатів є певний прошарок схильних до хуліганства поза залежністю від контексту і приводу. Згідно зі спостереженням Рассела від 6 до 12 відсотків спортивних фанатів постійно готові приєднатися до будь-якої бійки. Це, як правило, молоді самотні чоловіки, що належать до люмпенізованих соціальних груп, непрацюючі. Вони схильні до фізичної агресії, імпульсивні, шукають примітивних розваг. Для цих людей характерні соціо- і психопатичні тенденції. За доктором Расселом, уболівальник перетвориться на погромника з найбільшою імовірністю, якщо він:

– бився за кілька днів до початку спортивного заходу;

– хоча б раз пішов на матч заради того, щоб подивитися не гру, а бійку.

Ці дві ознаки практично однозначно свідчать про те, що така людина обов'язково проявить насильство на трибуні або поза нею.

Серед фанатів найчастіше вплутуються в бійки ті, що прийшли на змагання з групою друзів, говорить доктор Рассел. А поведінка юрби – це окреме буття, зі своїми законами. Те, що відбувається з людьми в юрбі, називається "деіндивідуалізація". Суть цього явища полягає в тому, що кожний із учасників юрби втрачає почуття відповідальності за власну поведінку. Причиною такої зміни критеріїв є ефект, що виникає в юрбі. І цей ефект буде стократ посилений, як тільки над юрбою здійметься якийсь прапор. Дослідження Басіллі показують, що деіндивідуалізація значно підсилюється спільною символікою, особливо уніформою. Вкрай звабне почуття безкарності охоплює людей, коли вони оточені "такими як вони". Щоб натовп людей, потенційно готовий до погрому, вдався до своєї "чорної" справи, необхідно ще кілька обов'язкових складників, а саме:

– алкоголь – це один з обов'язкових складників навколоспортивного безладдя. Спиртне допомагає переходу від абстрактної деструктивної тенденції до реального насильства;

– спортивне "божевілля", що зміщує систему цінностей: хулігани схильні до того, щоб бачити погрози там, де їх немає, – у випадкових поглядах, необразливих коментарях і жестах сторонніх людей (так створюються приводи до конфлікту);

– сприйнятливість – одна з ключових особливостей людської поведінки в юрбі, ескалація будь-якого конфлікту відбувається зі швидкістю ланцюгової реакції, тому що психіка людей вже змінена і готова до агресії.

На початку цього століття з'явилися теоретичні узагальнюючі дослідження раніш накопичених знань. Так, у книзі Е. Даннінга, П. Мерфі, І. Уоддінгтона, А. Астрінакіса "Воюючі фанати: футбольні хулігани як світовий феномен" (2002) описується поведінка вболівальників у 15 країнах світу. Автори книги зазначають, що "футбольне хуліганство – це не унікальна "хвороба" Великої Британії, а світова соціетальна проблема".

Вони вважають, "що не футбольні матчі є головною причиною цього феномену. Хуліганство – це, швидше, заздалегідь спланована, ніж спонтанна діяльність". Автори називають футбол "опіумом для народу, відволікаючим робітничий клас від реальних проблем. У цій перспективі поведінка вболівальників є прямим відображенням проблем суспільства. У свою чергу, ці проблеми служать головними каталізаторами футбольного хуліганства". Крім того, у книзі приводяться дослідження, що описують, як "суперництво міських кланів чи боротьба за сфери впливу вплинуло на виникнення груп футбольних хуліганів, що складаються з молодих малоосвічених чоловіків, вихідців з робочого класу", а також вважають, що ці "конфлікти відображають класові суперечності, ворожість, які ще існують в європейському суспільстві. Лише в Австралії протистояння хуліганів викликано, швидше за все, міжетнічними суперечками".

Автори книги також зазначають, що "існуюча в Європі і Південній Америці "мачо"-культура заохочує чоловіків до насильства. У тих, хто виріс на

міських околицях, де насильство в сім'ї є нормою, агресивність асоціюється з гіпермужністю, а "цар гори" користується найбільшою пошаною, соціалізація і приклад ровесників заманює молодих підлітків у групи футбольних хуліганів".

Цікаве й нове зміщення акцентів у сучасних дослідженнях фанатського руху. Так, окремою проблемою розглядається те, як сприймають люди поведінку футбольних фанатів, яка в чомусь є девіантною. Ця дослідницька проблема отримала статус "ключової соціетальної проблеми".

Ще однією практикою дослідження фанатського руху є дослідження його як особливої соціальної групи споживачів спортивної інформації (А. А. Фрекін, 1963, А. Ческа, 1970, М. Чутка, 1974, Н. Едварс, 1973, С. Исо-Ахола, 1974, Г. Стун, 1976). На початку нашого століття ці дослідження перейшли в русло досліджень фанатів як групи споживачів, де особлива увага приділяється проблемам збільшення числа цієї групи, її контролю і споживчих ризиків, що спонукало дослідників більш уважно звертатися з питаннями мотивації та ідентифікації футбольних фанатів. Такі дослідження дозволили піти від однобокості сприйняття фанатів як делінквентів, що, як не дивно, показало шляхи для зниження агресивності фанатського руху в цілому.

Так, автори вже зазначених "Воюючих фанатів ... " пишуть про те, що "самі ЗМІ та футбольні команди стимулюють футбольних хуліганів. Вони просувають свою продукцію на ринку, прагнуть збільшити тиражі, відвідуваність матчів і рейтинги команд шляхом гламуризації футбольних фанів. Чим сильніше пристрасті – тим краще продаються квитки і товари з логотипом улюбленої команди".

Із загального ряду світових досліджень і висновків про агресивність та делінквентності фанатів випадають дослідження японського фан-руху. Так, Е. Джейкобс пише, що "із загального ряду країн, де добре розвинений футбол, випадає Японія – там чомусь немає футбольних хуліганів". Проте у японських вболівальників є своя специфіка, вони чинно поводяться на батьківщині, виплескуючи футбольні емоції на стадіонах, але в інших країнах вони досить активні у хуліганських діях.

У Росії дослідження, присвячені фанатському руху як соціальному явищу з'явилися відносно недавно через новизну самої проблеми фанатського насильства. Стрімкий розвиток запозиченої культури агресивного вболівання в Росії зробив актуальним дослідження причин агресивної поведінки фанатів. І хоча в Росії традиція агресивного футбольного вболівання є запозиченою з європейських країн, що веде до певних відмінностей у соціальних детермінантах цього явища, соціально-демографічному складі фанатського руху тощо, російські дослідники мали змогу використовувати теоретико-методологічні засади дослідження футбольного фанатизму своїх закордонних колег. Так, фанатський рух як специфічну молодіжну субкультуру розглядають М. В. Блохіна, С. В. Косарецька, С. І. Левікова, В. С. Собкін, Н. Ю. Сипягіна, А. Ілле, Л. В. Шабанов, Е. Р. Салахетдінов; у рамках екстремістських утворень або криміногенних структур – Д. В. Деккерт, В. А. Мамедов, А. А. Мейтін; з точки зору неформальних, недержавних рухів – В. С. Козлова, Т. Б. Щепанська. У працях, присвячених вивченню фанатського руху і фанатизму в рамках

молодіжних субкультур, робиться акцент на особистості футбольного або спортивного фаната, а також на елементах субкультури, таких як сленг, мода, особливості спілкування і поведінки. В основному ставляться проблеми "делінквентності" в рамках інших молодіжних субкультур. У багатьох з них фанатизм розуміється як "асоціальна поведінка або як явище тимчасове, пов'язане з процесами соціалізації". У соціологічних дослідженнях В. С. Козлової, Т. Б. Щепанського розглядаються питання поведінки фанатів у натовпі. Фанатський рух розуміється, як "виняткове несистемне, з повною відсутністю організованої впорядкованості". У кримінологічних роботах Д. В. Деккерта, В. А. Мамедова та А. А. Мейтін субкультура футбольних фанатів розглядається як "стимулююче середовище для здійснення протиправної та кримінально-караної діяльності, а також як плідне підґрунтя для утворення груп з елементами організованої злочинності". У психології вивчення футбольного фанатизму і психологічних особливостей футбольних фанатів тільки позначено окремими працями, в яких розкриваються "психологічні особливості особистості фаната" (наприклад, Є. В. Платова).

Для російських дослідників майже традиційним є проведення паралелі між злочинами, які вчиняються фанатами та підлітковою злочинністю. Так, за даними О. А. Мейтіна, серед учасників групових порушень громадського порядку під час проведення футбольних матчів, а також масових безладів і актів вандалізму превалюють переважно особи молодого віку, а найбільш криміногенною є вікова група від 18 до 25 років (78,4 %).

Освітній рівень цієї категорії правопорушників у цілому відображає закономірності впливу вікових особливостей (велика кількість осіб із середньою та неповною середньою освітою) і стан державної політики у сфері освіти (порівняно велика кількість осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах або які отримали там освіту). Так, серед осіб які вчинили злочини 23,5 % мали вищу і незакінчену вищу освіту. Між тим, абсолютна більшість правопорушників не виявляє інтерес до підвищення рівня своєї освіченості.

Серед футбольних уболівальників, притягнутих до адміністративної та кримінальної відповідальності, особи, які не працюють і не навчаються, склали відповідно 30,6 % і 22,7 %. У структурі злочинів, скоєних футбольними вболівальниками, переважає хуліганство – 53 %, застосування насильства відносно представника влади – 22 % та інші злочини, в яких насильство виступає конструктивною ознакою складу злочину.

О. А. Мейтін також вказує на низький рівень правосвідомості футбольних фанатів. Так, кидання різних предметів на поле, в сектор уболівальників іншої команди, на співробітників міліції, які забезпечують порядок при проведенні матчу, пошкодження крісел, участь у групових бійках часто не сприймається ними як правопорушення. Проведене опитування членів фан-клубу "Спартак" показав, що 43,6 % респондентів вважають, що за запалений фаєр, підірвану петарду або кинуту на поле димову шашку притягати до відповідальності не слід.

Російський дослідник вказує, що тактика гри різних футбольних клубів і політика роботи з уболівальниками приваблює різний склад уболівальників.

Так, за приблизно однакової кількості вболівальників у Спартака і ЦСКА кількість правопорушників серед уболівальників Спартака вища ніж утричі (43 % проти 13 %).

О. А. Мейтін встановив, що правопорушення, скоєні футбольними уболівальниками, відбуваються в умовах очевидності, в денний і вечірній час доби. Територіальна відособленість скоєних дій може виходити за межі стадіону і прилеглої до нього території. Відрізняючись за тривалістю, групові порушення громадського порядку характеризуються неоднаковою інтенсивністю, своєрідною імпульсивністю, що залежить здебільшого від результативності гри тієї чи іншої команди, а також ритуалізованої боротьби за владу між уболівальниками різних команд. Під час затримань порушників правопорядку на футбольному підґрунті місцеві жителі не завжди складають більшу половину, оскільки досить великий відсоток так званих "гастролерів". Нерідко, відчуваючи навіть чисельну перевагу "місцевих", вони прагнуть підняти свій "хуліганський" рейтинг шляхом вчинення злочинів та правопорушень і тим самим зайняти більш високе місце в ієрархії фан-угруповань.

Основною детермінантою протиправної діяльності уболівальників російські дослідники називають "футбольну" мотивацію: програш улюбленої команди, необ'єктивне суддівство, переживання з приводу невдалої гри футболістів. Проте групові порушення громадського порядку та бійки між уболівальниками стали набувати певного виду дозвілля, необхідного атрибута життєдіяльності підлітків та їх своєрідної субкультури. Так, 56 % вболівальників на питання "Чи вважаєте Ви за необхідне об'єднання вболівальників у клуби" відповіли ствердно, пославшись при цьому на аспект безпеки своїх членів під час сутичок з уболівальниками інших команд. Російський дослідник наголошує, що протистояння футбольних уболівальників різних команд є вже неминучим і закономірно зумовленим явищем. Помітним "стимулятором" хуліганських витівок футбольних уболівальників є вживання ними спиртних напоїв та наркотичних засобів, яке має переважно груповий характер. Серед затриманих фанатів у стані алкогольного сп'яніння перебувало приблизно 43 % і у стані наркотичного сп'яніння – 2 %. Серед уболівальників, які вчинили злочини, частка "п'яних" склала 18 %.

Проведене опитування членів фан-клубу "Спартак" показало, що метою вступу до клубу 85,5 % опитаних є підтримка своєї команди під час футбольних матчів, а 70,9 % з них пов'язують це з організацією їх дозвілля та відпочинку. На думку 38,2 % опитаних уболівальників, саме в єднанні вони являють собою силу, здатну протистояти уболівальникам інших команд. При цьому 45,5 % респондентів визнають, що масові порушення громадського порядку під час проведення футбольних матчів організовують і проводять неформальні молодіжні угрупування. До специфічних причин правопорушень, що здійснюються фанатами під час матчів, належить "відверта ворожнеча і нетерпимість уболівальників до співробітників міліції, які забезпечують охорону громадського порядку на стадіонах". На це послалися понад половини опитаних уболівальників (54,5 %) і приблизно кожен четвертий (22,9 %)

співробітник міліції, що забезпечує безпеку на стадіонах. Отже, давнє протистояння міліції та вболівальників почасти зумовлює їх ворожість і призводить до конфліктів. Так, на питання "Хто провокує масові порушення громадського порядку під час проведення футбольних матчів" 67,3 % уболівальників вказали на "співробітників міліції, що діють непрофесійно". На питання про причини масових безладів при проведенні футбольних матчів 36,4 % опитаних уболівальників вказали на провокаційні, заздалегідь сплановані дії окремих уболівальників. Приблизно така ж відповідь була отримана на питання "Чи вважаєте Ви, що масові порушення громадського порядку під час футбольних матчів спеціально організуються зацікавленими особами" – 43,6 % відповіли ствердно.

В емоційно-вольовій сфері осіб, які вчинили правопорушення і злочини під час проведення футбольних матчів, найчастіше фіксується ослаблення почуття сорому, байдуже ставлення до переживань інших, нестриманість, грубість, брехливість, несамокритичність. Виражене ослаблення вольових якостей констатується лише в 15-25 % випадків. Емоційна неврівноваженість, марнославство, упертість, нечутливість до страждань інших, агресивність також можна віднести до найбільш поширених характерологічних рис аналізованої категорії злочинців. Цьому нерідко сприяє наявність явно виражених негативних за своєю соціальною сутністю потреб та інтересів. Так, у не менше ніж у 67 % футбольних уболівальників, які вчинили злочини та інші правопорушення, відзначається схильність до вживання алкоголю, безцільного перебування на вулиці, демонстрації зневаги до норм суспільної поведінки, культивованої ворожнечі до певних груп підлітків тощо. Між тим, майже кожен третій правопорушник (31,4 %) упевнений, що цікаво проводить свій вільний час, спілкуючись з такими ж, як і він, любителями футболу. При цьому значна частина опитаних (38 %) пов'язує гарне проведення часу із вживанням спиртних напоїв.

Дослідження особистісних властивостей цієї категорії злочинців показують, що позитивні почуття – сором, засудження своїх злочинних дій, боязнь настання відповідальності – відчували всього 37 % винних. Разом з тим у майже половини з них (48,2 %) спостерігалися явно негативні установки – підтримка і солідарність однолітків, які здійснювали разом з ними злочини, високий ступінь готовності скоїти злочин, не замислюючись про наслідки.

Кількість раніше судимих склала 17,6 %, основна частина з них притягувалася до відповідальності за корисливі, корисливо-насильницькі злочини і злочини проти порядку управління.

Таким чином, О. А. Мейтін констатує, що особистість футбольного вболівальника-злочинця можна представити як різновид особистості неповнолітнього злочинця, який коїть злочин за специфічною "футбольною мотивацією". Злочини цього виду здійснюються переважно чоловіками. Особи жіночої статі серед затриманих уболівальників-правопорушників склали 5,6 % (в основному за появу на території стадіону в нетверезому вигляді, а також спроби пронести на територію спортивного комплексу заборонені предмети).

Російські криміналісти говорять про такі особливості особистості футбольних уболівальників, які вчиняють злочини:

– постійна демонстрація зневаги до норм загальноприйнятої поведінки (лихослів'я, поява в нетверезому вигляді, приставання до громадян, псування громадського майна тощо);

– наслідування негативних звичаїв і традицій фанатської субкультури, що заохочує культивування ворожнечі між угрупованнями фанатів;

– систематичний прояв, у тому числі і в безконфліктних ситуаціях, злостивості, мстивості, грубості, актів насильницької поведінки;

– умисне створення конфліктних ситуацій з представниками правоохоронних органів, що забезпечують правопорядок під час проведення футбольних матчів;

– відсутність (на відміну від "справжніх" уболівальників) інтересу до ходу спортивного змагання, і навпаки, пошук під час матчу приводів для конфлікту;

– потенційна готовність до скоєння протиправних дій як до, під час, так і після закінчення футбольних матчів.

Навряд тільки підлітковими особливостями можна пояснити фанатські правопорушення. Самі по собі підліткові особливості не призводять до скоєння злочинів. Для цього необхідні особливі умови соціалізації, особливе оточення і місце. Саме деякі особливості фанатської субкультури і є тим середовищем, яке провокує підлітка на вчинення правопорушення. Зазначимо, що фанатська субкультура на пострадянському просторі має риси кримінальної не тільки тому, що така англійська традиція вболівання, а ще й тому, що в період розпаду СРСР, коли фанатський рух отримав своє поширення на пострадянському просторі, вітчизняний спорт виявився під сильним впливом кримінальних груп, які набирали своїх бійців зі спортсменів, і в цих умовах навколоспортивна культура, яка пропагувала вуличні бої, виявилася дуже доречною.

Цікаво, що з фанатським рухом російські правоохоронці пропонують боротися так само, як і з організованою злочинністю: отриманням упереджувальної інформації про місця збору, чисельність, наміри, а також лідерів і активних учасників неформальних груп. Для правоохоронців боротьба зі злочинами футбольних уболівальників немислима без своєчасного виявлення призвідників безладів і залучення їх до відповідальності.

Однак лідери російського фанатського руху бояться не міліції, навпаки, протистояння їй зміцнює їх групи. Фанатські рухи бояться "окультурення", бояться стати масовою культурою проведення часу, що неминуче призведе до зниження протистояння, агресії. Так, один із ідеологів російського фанатського руху в Інтернеті пише: "Щоб розвалити культуру, необхідно перетворити ідею, на якій вона базується на фарс, вигадку...Вірите в команду? – Купуйте дудки, матраци з символікою, подушки, труси, сідуху для поштовху, туалетний папір з логотипом суперника! – Все для вас, тепер ви справжній фанат, вболівайте на здоров'я, кричіть, співайте, пийте пиво, але тільки там, де ми вам дозволимо, інакше позбудетеся і дудок, і матраців і співати заборонимо взагалі".

Ці вислови, як і наведений у додатках Маніфест футбольних уболівальників, відбивають той феномен, що в Росії та Україні, як і в інших країнах, набуває поширення навколофутбольний (спортивний) бізнес. Його поширенню передують досить серйозні комерційні емпіричні дослідження емоційної і мотиваційної сфери вболівальників, які закінчуються розробкою стратегій поширення та послаблення агресивного складника футбольного вболівання. У рамках цих досліджень вирішуються питання, як зберігати емоційне напруження, яке приваблює уболівальників у футболі, та водночас зробити відвідання матчів більш безпечним; як поширити аппозиційну (за своїм походженням) суспільству субкультуру на дітей і жінок, зробивши відвідання футбольних матчів родинним видом відпочинку; як приєднати вболівання та аматорське зайняття футболом до державної політики покращення фізичного та духовного здоров'я нації тощо.

Агресивність польських фанатів та поширення в країні договірних матчів зробили актуальними серед польських учених дослідження футбольного фанатизму в рамках підготовки до Євро-2012. Так, А. Новотка для визначення правових і соціальних засобів попередження девіантної поведінки футбольних уболівальників у Польщі провів соціально-психологічне дослідження футбольних фанатів, в якому взяли участь понад 200 фанатів чотирьох польських футбольних клубів – "ОКС 1945 Ольштин", "Ліга Варшава", "Лех Познань", "Полонія Бидгощч". Усі анкетовані регулярно брали участь у матчах, що розігрувалися як у себе, так і на виїзді. Крім того, вони були свідками "договірних" бійок, які в Польщі називаються "уставками", бійок з уболівальниками антагоністичних футбольних дружин, а також з поліцією.

А. Новотка встановив, що більшість фанатичних уболівальників – це чоловіки у віці від 18 до 23 років. Причому, наймолодший з опитаних мав вік 16 років, а найстарший – 53 роки. Це вказує на значні вікові розбіжності серед осіб, які допускають девіантну поведінку на спортивних об'єктах.

Серед респондентів найбільш численну групу становлять особи зі спеціальною (професійною) освітою. Особливої уваги заслуговує той факт, що 29,5 % опитаних – це чоловіки з вищою освітою, з яких 19,5 % мають титул ліценціата та 10 % – магістра. Подальші дослідження показали, що домінуючу частину серед респондентів становлять особи з постійним (34 %) чи тимчасовим (28 %) місцем роботи; безробітні – 22 %, студенти – 16 %. Серед мотивів домінує симпатія до свого клубу – 50,5 %, інтерес до спорту – 24 %. Нудьга і відсутність інших способів проведення вільного часу стали мотивом футбольного вболівання для 7,5 %, ще 18 % проанкетованих вважають, що ігри футбольної ліги дають можливість "відпустити" накопичену агресію і фрустрацію.

Серед причин участі респондентів у футбольних матчах 40 % називають можливість "пошуміти", а також цікаве оформлення спортивного видовища, 8 % респондентів цікавить перемога улюбленої команди, 26,5 % – зустріч зі знайомими, 21,5 % – авантюри з уболівальниками супротивної команди і поліцією. Тільки 4 % респондентів звертає увагу на високий спортивний рівень матчу.

Що цікаво, візуальні ефекти спортивного видовища є найважливішими для респондентів із загальною і технічною середньою освітою. Зустріч зі знайомими має особливе значення для опитаних з професійною освітою. 9,5% з 21,5 % вболівальників, які стверджували, що на матчі для них найважливішою є авантюра з уболівальниками протилежної команди, – це люди з вищою освітою (7,5 % – з титулом ліценціата і 2 % з титулом магістра).

А. Новотка приходить до висновку, що серед уболівальників важливо розрізняти дві групи. Першу групу становлять особи, які трактують матч як гарну можливість для зустрічі з друзями, а також для розв'язання авантюр на стадіоні. Вони є організаторами й учасниками всіх девіантних проявів на спортивних об'єктах і поза ними. Такі вболівальники утворюють герметично закрите суспільство, належати до якого можуть лише сміливі та міцні фізично особи. Для підтримання фізичної форми вони ходять у тренувальні зали і розучують прийоми рукопашної боротьби. Від випадку до випадку ці вболівальники вживають алкоголь і палять, однак виявляють також потяг до наркотиків і використовують стероїди. Вони не носять "клубні кольори", завдяки чому відчувають себе анонімними і безкарними.

Друга група бере участь у спортивних змаганнях передусім з тією метою, щоб спостерігати за ходом гри, підтримувати членів своєї команди гучними криками, організовувати артистичний фон, використовуючи шарфи, прапори, кулі та серпантин. Для них характерні сильна прихильність до клубу і великий інтерес до спорту. "Ультрас" беруть участь у бійках з уболівальниками команд супротивників і в бійках з поліцією, однак бійка не є для них головним мотивом.

Участь обох груп в агресивних проявах підтверджують подальші дослідження. Виявляється, що 80 % фанатичних уболівальників брали активну участь в авантюрах з уболівальниками "ворожої" команди. Тільки 20 % анкетованих не брали участі у такого типу зіткненнях. Девіантні дії відбуваються також на трасах, якими проїжджають уболівальники, а також на околицях спортивних об'єктів. Авантюри за межами спортивних об'єктів користуються більшою популярністю. Безсумнівно, це пов'язано з посиленням покарання за девіантну поведінку на спортивних об'єктах, введення ідентифікаторів, а також відеомоніторингу.

Для польських футбольних фанатів не чужі також "договірні" бійки, так звані "уставки" ("ustawki"). Як показують зібрані дані, 57 % анкетованих брало участь у такого типу сутичках. Відмовилися брати участь 43 % респондентів.

Занепокоєння польських дослідників викликає те, що у таких бійках брали участь насамперед опитані з середньою і вищою освітою. Так, сучасні польські фанати – це вже не тільки хулігани з поганих районів, з бідних сімей, які "вихлюпують" на вулиці або поруч з магазином свої фрустрації. У шеренгах хуліганів можна виявити студентів, які навчаються за різними напрямками. Практично кожен, хто хоче безкарно битися, може знайти серед уболівальників відповідне місце для себе.

Серед найбільш часто згадуваних причин участі в "договірних" бійках – "перевірити власні вміння в бійці" (37,5 %) або "бажання показати силу та

високий рівень свого клубу" (40 %). 18 % проанкетованих взяло участь в "уставках" "з метою вижити". Водночас 4 % респондентів брало участь в таких зіткненнях, будучи підмовленими іншими псевдовболівальниками. Один з респондентів у графі "інші причини" відповів: "Я хотів перевірити групу в бійці".

А. Новотка вимушений констатувати, що в Польщі останнім часом сутички між фанатами дедалі частіше перетворюються на регулярні битви з поліцією.

Як показують результати його анкетування, з 200 респондентів 180 (90 %) брали участь у бійках з правоохоронцями.

Польський дослідник виявив, що, якщо доходить до інтервенції служб правопорядку на сектор навіть ворожого клубу, обов'язком кожного фаната є надання допомоги вболівальникам, які зазнали "нападу".

Зазначені спостереження підтверджують результати дослідження, яке свідчить про те, що вирішальну більшість анкетованих – 71 % вважає поліцію за найбільшого ворога вболівальників.

Результати польських досліджень знайшли своє впровадження не лише у розробленні алгоритмів дій сил охорони правопорядку, а й отримали своє впровадження у нормативну базу, основи здійснення судочинства тощо. Так, польський законотворчий орган вже розглянув проект закону "Про забезпечення безпеки у зв'язку з організацією фінального турніру Євро-2012". Цей проект передбачає внесення змін у 11 законів, які мають пріоритетний характер для польського уряду.

Генеральний прокурор Польщі Анджей Серемет виклав свої пропозиції стосовно ефективної протидії хуліганству на стадіонах. За даними Польської агенції преси (PAP), серед них є, зокрема, заборона уболівальникам закривати масками обличчя на стадіонах, довічна заборона відвідувати спортивні арени за повторне правопорушення і покарання не тільки хуліганів, але й організаторів спортивних заходів.

Прокурор вважає, що введення кримінальної відповідальності за маскування особи на стадіоні дозволить ідентифікувати порушників громадського порядку. "На сьогоднішній день це найбільша проблема для органів правосуддя", – зазначає Серемет. На його переконання, введення довічної заборони на відвідування стадіонів у разі повторного вчинення злочину мало б позитивний вплив на поведінку багатьох уболівальників. Він також вважає, що для вирішення проблеми хуліганства необхідно карати не тільки порушників громадського порядку на стадіонах, а й організаторів спортивних заходів. Адже останні є відповідальними за проходження на стадіон осіб, яким заборонено перебування на ньому.

Анджей Серемет підтримує закладену в спецзаконі про безпеку Євро-2012 урядову ініціативу про введення покарання за пронесення небезпечних предметів на спортивні події. Серемет визнав, що недавні дії хуліганів на стадіоні в Бидгощі – 3 травня після фінального матчу за кубок Польщі між командами "Легія" і "Лех" – негативно впливають на імідж Польщі у Європі.

Про загрозу футбольного хуліганства для іміджу Польщі та організації ЧЄ-2012 зробив голосну заяву і керівник Ради Міністрів РП Дональд Туск. Після закритої зустрічі з чиновниками Міністерства внутрішніх справ та адміністрації РП керівництвом 16 футбольних команд вищого дивізіону країни (Ekstraklasa) та польської федерації футболу (PZPN) він оголосив рішучу і послідовну боротьбу держави з цим явищем. "Уряд послідовно буде діяти в кількох напрямках, як це відбувається вже протягом кількох днів", – цитує PAP заяву Туска. Прем'єр-міністр також послався на хуліганські випади в Бидгощі.

Керівник уряду повідомив, що влада і далі буде застосовувати адміністративні важелі впливу на хуліганів, зокрема буде вимагати проведення матчів при порожніх трибунах. Пан Туск наголосив: ці заходи запобігання будуть застосовуватися на тих спортивних заходах, де існує значний ризик порушення громадського спокою та безпеки. Водночас він додав, що це стосується не лише футболу, а й інших спортивних дисциплін. "Ми розуміємо, що ця форма реакції влади непопулярна, але не відмовимося від цього", – підкреслив глава польського уряду. Якщо ж протягом наступних кількох місяців не будуть виконуватися норми закону про безпеку масових заходів, то проведення майбутнього чемпіонату Європи з футболу, співорганізатором якого є Польща, може опинитися під загрозою, вважає керівник Уряду.

Про безпеку на польських стадіонах дебатували також у Сеймі. Під час обговорення цієї проблеми Міністр спорту та туризму (MSiT) РП Адам Герш визнав, що УЄФА в звітах вказує на недостатню безпеку на польських стадіонах, що є загрозою для проведення Євро-2012. Існує проблема з дотриманням відповідних норм законодавства, а нехтування цим демонструють усі сторони – спортивні центри, команди, PZPN, державні органи.

У Польському парламенті розглянуто законопроект, який має на меті викорінити футбольне хуліганство на стадіонах. Зокрема, Міністерство юстиції Польщі підготувало проект електронної системи спостереження за стадіонними хуліганами, згідно з якою останнім будуть одягати електронні браслети, що передаватимуть сигнал, якщо псевдофанат вийде з дому під час матчу. Передбачається, що система працюватиме на всій території країни з 1 січня 2012 р. Запобігати сутичкам на стадіонах будуть шляхом недопущення хуліганів. Псевдовболівальників, які порушують правила поведінки на арені, пропонують позначити електронними браслетами, які одягатимуть на руку або ногу порушника. У Міністерстві переконані, що принаймні під час домашніх матчів збірної буде убезпечено уболівальників від інцидентів з боку місцевих хуліганів.

Посилять і покарання за неправдиві повідомлення про замінування. Зараз за це передбачено штраф або арешт до 30 днів, після змін – позбавлення волі від 6 місяців до 8 років. Документ передбачає також покарання за носіння в громадських місцях небезпечних предметів – ножів, мачете, які потенційно можуть застосовуватися проти інших людей.

Ще один проект Міністерства, підготовлений до Євро-2012, передбачає "суд на місці злочину", який дасть змогу карати хуліганів за бійки на стадіоні. Загалом законопроект передбачає внесення змін до 11 законів і 5 кодексів. У

Польщі наголошують, що закон має пріоритетний характер для уряду і його вже вивчають у польських міністерствах. Водночас влада переконана, що ці закони для польських уболівальників стануть превентивним, а не каральним інструментом.

Керівництво країни також зосереджується і на тих плюсах, що пов'язані з поширенням культури футбольного вболівання. Так, Міністр спорту та туризму Польщі Адам Герш підкреслив, що Європі слід вивчати питання впливу спорту на розвиток економіки. Він зазначив, що подібні дослідження вже проведені в Австрії, Великій Британії, а також у Польщі у світлі підготовки до Євро-2012. Цей документ Варшава представить у період свого головування в Євросоюзі. "Можна сказати, що в європейських країнах спорт формує 2 % ВВП", – наголосив Герш.

Українські дослідники не тільки вивчають соціально-демографічні особливості футбольних фанатів та їх характеристики як можливої делінквентної групи. Враховуючи те, що виникнення українського фанатського руху (його запозичення з європейських країн) наклалося на питання національної ідентичності, поширення набули питання ідентифікації та особливостей самосвідомості фанатів. Зокрема, цим питанням присвячені праці С. Ю. Гуцол та О. В. Форотинської.

За даними Київського міжнародного інституту соціології, який провів опитування онлайн-омнібус населення України від 18 років і старше (ця вибірка відповідає Інтернет-аудиторії України за такими показниками, як стать, вік і тип населеного пункту, загалом опитано 687 респондентів), у квітні 2011 р. український інтернет-уболівальник мав такий портрет: 71 % інтернет-фанів – чоловіки, 29 % – жінки. Що стосується вікової градації, 90 % уболівальників – віком до 50 років. Найбільше (55 %) фанів серед молоді 18-29 років, 20 % – віком 30-39 % і 16 % – 40-49-річні. Як свідчить опитування, половина інтернет-вболівальників слідкують за футбольними новинами: 31 % сильно цікавляться, 20 % – постійно цікавляться.

У своєму дослідженні феномену футболу як особливого виду комунікації, який має свої особливості фіксації і передачі досвіду, С. Ю. Гуцол звертає увагу на особливості формування цінностей, ритуалізації, емоційної насиченості навколофутбольної комунікації, яка впливає на формування самосвідомості вболівальників.

У результаті аналізу психологічних особливостей сучасних навколофутбольних наративів (способів буття, самоздійснення навколофутбольних текстів) Гуцол С. Ю. було виділено такі особливості:

– навколофутбольні тексти вкрай символічні і архетипові (наприклад, футбол – це війна), що забезпечує високий рівень ідентифікації з ними;

– навколофутбольні тексти передбачають збереження ритуально-міфологічного сценарію (перемогти будь-якою ціною), у слідуванні якому часто полягає "мета й сенс життя";

– у навколофутбольних текстах наявна циклічність часу й простору, що сприяє закріпленню наведених практик і створенню традицій;

– навколофутбольні тексти мають високу фонову емоційну насиченість, яка доповнюється сплесками емоцій під час матчів та інших подій на стадіоні;

– для навколофутбольних текстів характерна єдина й загальна система значень, її самодостатність (високий рівень константності образів);

– наявність вищої “точки зору”;

– наявність редукованих карнавальних форм;

– цілісність знакових систем, використання у семіотичних цілях “мови реальності”;

– наявність базових загальнокультурних опозицій: життя/смерть (“п’ять-нуль”), свої/чужі, верх/низ (увінчання/розвінчання), дисципліна/спонтанність поведінки, групова ідентичність/індивідуалізм тощо.

Такі характеристики навколофутбольних текстів сприяють відтворенню субкультури футбольного вболівання, проникненню її у підсвідомість уболівальників до її архаїчних, міфологічних рівнів.

Проте мовна комунікація може використовуватися і для подолання негативних наслідків масових заворушень, організованих фанатами. Цей аспект був темою доповіді на міжнародній конференції, присвяченій проблемі безпеки під час Євро-2012, О. Г. Міхайлової та Т. М. Спільник.

О. В. Форотинська порівняла особливості самосвідомості, у тому числі самооцінки, самоконтролю, співвідношення реального та ідеального “Я” у футбольних уболівальників та осіб, що не захоплюються футболом. Вона встановила, що:

1. Футбольні вболівальники вірять у свої сили, здібності, енергію, проте ці показники є дією захисних механізмів самосвідомості, тобто результатом компенсації. Так, самоповага футбольних фанатів дещо завищена, вони прагнуть створити соціально бажаний образ, прикрашаючи себе. Їм необхідно відчувати власну значущість і важливість, що вони реалізують через спілкування з іншими уболівальниками. Беручи участь у фан-русі, вони відчувають емоційний підйом і через спілкування з однодумцями підживлюють віру у власні сили.

2. Для футбольних уболівальників характерне явище так званого “внутрішньогрупового фаворитизму”. Так, футбольні фанати орієнтовані на ухвалення і соціальне схвалення своєї групи, прагнуть задовольнити вимоги всіх її членів, тому намагаються здаватися кращими, ніж є насправді. Вони активні в досягненні цілей групи, прагнуть заслужити визнання і любов. Футбольні вболівальники вважають себе товариськими, впевненими у собі, наполегливими, проте не обов’язково лідерами, хоча й мають схильність до суперництва. Однак футбольні вболівальники критичні відносно до усіх соціальних явищ та оточуючих людей. Майже не схильні до покірливості чи залежності від інших – не членів групи, не завжди можуть і прагнуть стримувати власні емоції.

3. Співвідношення реального і бажаного образу “Я” футбольних уболівальників показали, що вони бояться поганого ставлення до себе. Проте самі проявляють скептичність і мають труднощі у спілкуванні. За своєю активністю, бажанням домінувати вони приховують сумніви і невпевненість у

собі. В ідеалі футбольні вболівальники хотіли б не підсилити деякі свої якості, а, навпаки, позбавитися від якихось з них: бути менш критичними до тих, хто оточує, і не підкорятися обставинам або іншим людям, а висловлювати свою думку в будь-якій ситуації.

4. Футбольні фанати не покладаються на долю, вони сподіваються на власні сили, продумують власні вчинки з метою ствердження або придбання більшого статусу. Вони схильні звинувачувати самих себе в різноманітних неприємностях і невдачах, вважають своїх партнерів причиною значущих ситуацій, що виникають у їх сім'ях.

Як бачимо, визначені Форотинською особливості самосвідомості цілком відповідають особливостям самосвідомості підлітків з їх прагненням пошуку себе, невпевненості і компенсації недоліків, з їх намаганням приховати за бравадою власну невпевненість, а за агресивними діями некомпетентність.

Досить часто українські дослідники вдаються до узагальнення досвіду закордонних колег та визначення специфіки цього явища на пострадянському просторі. Саме цим питанням присвячене дисертаційне дослідження П. М. Артьомова "Субкультура футбольних хуліганів: фактори формування та особливості прояву на пострадянському просторі". Зокрема Артьомов ставить і вирішує у своєму дослідженні такі завдання:

– визначення теоретико-методологічних засад дослідження футбольного хуліганізму як феномену сучасного суспільства;

– здійснення теоретичної та емпіричної інтерпретації, а також аналізу співвідношення таких понять, як "футбольний хуліган", "футбольний хуліганізм", "футбольний фанатизм", "навколофутбольні практики", "футбольне насильство" та ін.;

– здійснення типологічного аналізу відвідувачів футбольних стадіонів за критерієм їх включеності до навколофутбольних практик;

– здійснення порівняльного аналізу стильових особливостей субкультури футбольних хуліганів країн Європи та пострадянських країн;

– класифікація стилів навколофутбольних практик;

– дослідження факторної обумовленості субкультури футбольних хуліганів на пострадянському просторі; виокремлення мета-, макро-, мезо- та мікросоціальних чинників футбольного хуліганізму;

– дослідження динаміки та особливостей прояву субкультури футбольних хуліганів на пострадянському просторі (на прикладі України, Росії, Білорусі, Литви та Латвії).

На структурі, соціальному складі фанатського руху в Україні та його моральних засадах зосередився вінницький дослідник А. Голубович.

Плюси, які приносить фанатський рух державі, стали темою доповіді на науково-практичній конференції, присвяченій молодіжним субкультурам, В. Харченко. Так, цей молодий український дослідник зазначає, що в Україні збільшується, особливо після вдалого виступу вітчизняних клубів у європейських кубках, популярність футболу і тому перед державою постає завдання виробити стратегію співпраці з фанами.

Серед плюсів, які приносить поширення фанатського руху для держави, В. Харченко називає такі:

1. Виховання патріотизму (зростання національної свідомості українців під час футбольних матчів з поляками, росіянами тощо).

2. Розвиток економіки (виготовлення клубної символіки).

3. Зменшення злочинності (виплеск зайвої енергії молоддю на стадіоні, а не на вулицях).

З'являються також і дослідження публіцистичного характеру, що роблять зрозумілим фанатських рух для широких верств населення. До таких робіт можна віднести працю В. Алмашина "Історія руху прихильників ФК Динамо К. у спогадах очевидців", статті Всеволода Поліщука.

Керівниками правоохоронних органів активно пропробляється інформація щодо закордонного досвіду роботи з фанатами. Так, досвід Поліції федеральної землі Баварія (Німеччина) поширює Дмитро Любченко ВЗГ ГУМВС України в Донецькій області. Наукове узагальнення досвіду німецької поліції щодо роботи з фанатами здійснене О. В. Тімченко та В. О. Лефтеровим. Досвід роботи поліції країн – членів ЄС у середовищі футбольних уболівальників був у центрі уваги наукової праці О. Г. Комісарова та Д. А. Мовчана. Досвід італійських карабінерів поширюють серед українських правоохоронців С. В. Конопляник, О. Д. Черкашин, В. М. Шивіков.

Наявні соціально-психологічні дослідження і аналіз досвіду роботи закордонних правоохоронців щодо взаємодії з фанатами находять свою реалізацію у покращенні законодавчої бази, яка регулює цю галузь правовідносин, та розробленні типових програм роботи правоохоронців з фанатами (див. дод. В, Е).

Таким чином, в Україні розпочато роботу з узагальнення наявного досвіду взаємодії з фанатським рухом, результатів досліджень феномену футбольного фанатизму, типології та структури футбольних уболівальників, визначення місця явища футбольного фанатизму у структурі українського суспільства, аналізу світового досвіду роботи правоохоронців щодо взаємодії з фанатами та подолання небажаних наслідків їх делінквентної поведінки. Така робота сприяє створенню структурованої національної інформаційної бази щодо питань футбольного фанатизму та її сумісності з міжнародною базою. Ця інформаційна база має сприяти не лише адекватному розробленню заходів реагування для сил охорони правопорядку на агресивні дії фанатів, пошуку правопорушників (через створення соціально-психологічних портретів підозрюваних у навколофутбольних злочинах), але й прогнозувати дії фанатів та попереджати їх можливі негативні наслідки, що виводить роботу з фанатами на новий рівень.

2.3. Робота правоохоронних органів з фанатами: зарубіжний та вітчизняний досвід

Забезпечення безпеки, прав, свобод громадян та правопорядку у суспільстві є пріоритетними для Європейського Союзу. Досягнення цієї мети відбувається через розроблення та здійсненя спільних заходів між

поліцейськими відомствами країн – членів ЄС. Саме футбольному напряму співробітництва поліцейських на міжнародному рівні приділяється значна увага. Забезпечення правопорядку та безпеки футбольного заходу здійснюється через додержання принципів законності, відповідальності та відповідної пропорційності країни-організатора.

Основна увага у процесі забезпечення безпеки громадян та підтримання правопорядку під час проведення футбольних матчів звертається на оперативний обмін та повноту отриманої інформації. Для цього Рада ЄС своїм рішенням 2002/348/JHA зобов'язала кожну учасницю створити Національний футбольний інформаційний пункт (НФІП). Такий пункт є основним і єдиним у кожній країні, він виконує функцію обміну важливою інформацією для розвитку міжнародного поліцейського співробітництва у футбольній сфері, особливо напередодні міжнародних футбольних матчів, коли інформація набуває особливої актуальності. Якщо обмін інформацією між поліцією країни-організатора та країни-гості здійснюється безпосередньо, то такий обмін повинен дублюватися через відповідні НФІП. Таким чином, безпосередній обмін інформацією між поліцейськими не зменшує основної ролі НФІП щодо якості й повноти інформації та дозволяє надавати її іншим зацікавленим партнерам та державним силовим структурам.

Завдання НФІП на міжнародному рівні:

– надавати підтримку компетентним національним органам у формі аналізу та оцінки, сприяти в розробленні заходів, пов'язаних із футболом;

– надавати підтримку місцевим підрозділам поліції у зв'язку з національними та міжнародними футбольними матчами;

– підтримувати та оновлювати оцінки ризиків, пов'язаних з їх власними футбольними клубами та національною збірною;

– здійснювати розроблення профілів уболівальників національної збірної та клубів, включаючи групи проблемних уболівальників, їх відносини з іншими вболівальниками та місцевим населенням удома та на виїзді, обставини, які можуть підвищити потенційні ризики (втручання поліції або стюардів);

– здійснювати обмін інформацією з іншими НФІП з використанням форм, доступних на веб-сайті мережі НФІП.

Для протидії явищу футбольного хуліганства у країнах – членах ЄС створена Робоча група ЄС з поліцейського співробітництва (PCWP), яка розробила цілу систему роботи у футбольній сфері за відповідними принципами. Ці принципи визначено у Резолюції Ради ЄС від 3 червня 2010 р. № 2010/C 165/01 "Про оновлення посібника з рекомендаціями щодо міжнародного поліцейського співробітництва та заходів з попередження та контролю насилля та порушень порядку у зв'язку з футбольними матчами міжнародного характеру, в яких хоча б одна з країн є членом ЄС". За цим документом основними функціональними органами і підрозділами системи протидії футбольному хуліганству є: *районні відділи поліції (офіцери футбольної розвідки (ОФР) та "споттери"-поліцейські), поліцейські управління (розвідувальні бюро) та згадані вище Національні футбольні інформаційні пункти.*

Західна система протидії футбольному хуліганству багато в чому базується на інституті “споттерства”, під яким розуміється практична діяльність великої системи служб та посадових осіб, на яких покладені функції пошуку, фіксації, сбору та аналізу фактичних даних щодо протиправних дій як окремих футбольних хуліганів, так і їх груп.

Феномен “споттерства” виник у країнах Західної Європи у 80-х рр. минулого століття серед спортивних фанатів. Завданням “споттера” було: проникнути у лави вболівальників команди-суперника, збір інформації щодо місця їх збору, стеження за маршрутом руху, вистеження окремих уболівальників. За допомогою зібраної інформації найбільш радикальні (ультрас) фанати здійснювали напади на вболівальників команди-суперниці.

Такі методи роботи “споттерів” стали предметом уваги представників оперативних служб поліції, вони були вивчені та удосконалені, і незабаром поліція розпочала отримувати інформацію від найбільш досвідчених “споттерів” та вдало використовувати її для нейтралізації найбільш активних футбольних хуліганів.

У Західній Європі існує два підходи щодо організації діяльності споттерів та ОФР – “англійський” та “континентальний”, що обумовлені особливостями правової системи.

Англійська система організації “*споттерів*” *та ОФР* безпосередньо пов’язана з діяльністю ОФР та передбачає призначення щонайменше одного ОФР на кожен професійний футбольний клуб. ОФР призначається від підрозділів поліції, на території яких ці футбольні клуби розташовані.

Система роботи ОФР включає відкритий та скритий пошук, розвідку та контррозвідку із застосуванням оперативно-технічних засобів. Основними завданями ОФР є робота з інформацією: її збір, оцінка, аналіз та поширення для профілактики злочинів та правопорушень з боку футбольних уболівальників. Сам ОФР є оперативним працівником поліції, він має спеціальні повноваження, займається виключно футбольними питаннями – збирає розвідувальну інформацію щодо вболівальників футбольного клубу, самого футбольного клубу та несе відповідальність за них. ОФР до кожного матчу готує розвідувально-аналітичну довідку, повинен заповнити спеціальні передматчеві та післяматчеві форми до кожного футбольного протистояння за участю закріпленого за ним клубу. Крім цього, ОФР підтримує безпосередній зв’язок з іншими ОФР, відділами поліції громадської безпеки, “споттерами” та NFIP.

На час проведення футбольного матчу ОФРу надається у підпорядкування від 3 до 8 “споттерів”, які є оперативними працівниками поліції. Саме ОФР здійснює безпосереднє керівництво “споттерами”. Рішення щодо дислокації “споттерів” та їх кількості приймає керівник поліції, що виконує свої обов’язки на стадіоні. “Споттери” здійснюють збір необхідної інформації відносно проблемних фанатів, а також документування поведінки футбольних фанатів не лише на стадіоні, але й у місті у день спортивного матчу.

“Споттери” дотримуються визначеної форми одягу. Так, у місті вони виконують свої обов’язки у цивільному одязі, але на стадіоні вдягнені у

спеціальні жилети з написом “поліція”. Груми “споттерів” забезпечуються засобами зв’язку, а для документування злочинів та протиправної поведінки футбольних фанатів використовуються відеокамери.

“Споттери” здійснюють моніторинг оперативної обстановки у місті збору вболівальників, інформують старшого свого підрозділу та ОФР про оперативну обстановку у місті збору вболівальників, під час руху містом та на стадіоні.

Англійська система діяльності ОФР та “споттерів” має свої переваги через те, що англо-саксонська правова система має основу претендента. Це означає, що вже самої фіксації протиправної діяльності вболівальника достатньо, щоб суд наклав заборону на відвідуваня ним стадіонів, штрафні та інші санкції.

Європейська континентальна система організації діяльності “споттерів” базується на нормативно-правових актах, що містять правила поведінки футбольних уболівальників та санкції за їх порушення. Функціональні обов’язки ОФР та “споттерів” пов’язані із системою санкцій, що включають у себе національні законодавства. Співпраця ОФР і “споттерів” під час проведення операцій з охорони правопорядку під час футбольного матчу значно відрізняється від першого підходу. Поліцейські підрозділи, на території відповідальності яких знаходяться професійні футбольні клуби, повинні призначати “споттера” – офіцера який відповідає за зв’язок з уболівальниками та службами безпеки клубів і стадіонів.

Під час поліцейської операції “споттери” надають керівництву всю інформацію – як позитивну, так і негативну щодо груп, за якими вони спостерігають та відносно яких отримали інформацію від ОФР. Аналітичні висновки “споттерів” відрізняються своєю оперативністю, вони містять прогноз розвитку подій, що дозволяє поліцейському керівництву реагувати на зміну оперативної обстановки, своєчасно корегувати план проведення поліцейської операції та приймати рішення щодо застосування сили. Завданнями “споттерів” є фіксація правопорушень, які скоюють фанати, що дає підстави для затримання осіб, які його скоїли, та встановлення їх особистості.

За результатами поліцейської операції “споттери” складають письмовий рапорт, у якому доповідають про власні дії та дії порушників правопорядку. До рапорту додаються: письмові пояснення затриманих уболівальників, пояснення свідків, відеозаписи, що фіксують правопорушеня. Копії відеозаписів разом з рапортом “споттера” згодом передаються до NFIP, на основі якого робиться аналіз та узагальнення.

Особливістю європейської континентальної системи діяльності “споттерів” та ОФР є концентрація результатів їх роботи у загальній базі даних, яка є частиною національної інформаційно-пошукової системи з питань футболу. Велика увага приділяється гарантіям забезпечення законності, тому користуватися названою вище інформаційно-пошуковою системою крім ОФР та “споттерів” можуть лише співробітники NFIP.

Українські професійні футбольні клуби беруть постійну участь у міжнародних змаганнях, проведення у 2012 р. в Україні фінальної частини

чемпіонату Європи з футболу роблять актуальними питання співпраці МВС України з правоохоронними структурами ЄС.

Особливу увагу у контексті налагодження співпраці приділено перейняттю досвіду, викладеного у Резолюції Ради ЄС від 3 червня 2010 р. № 2010/С 165/01. У цьому документі викладені відповідні вимоги до міжнародної поліцейської співпраці, обміну делегаціями правоохоронців, а також розбудови та налагодження спеціальних інформаційних каналів: "організовані групи уболівальників" – "споттер", "служби безпеки клубів (стадіонів) " – "споттер" та "організовані групи уболівальників" – "служби безпеки клубів (стадіонів) " із допуском до інформаційних ресурсів відповідного "споттера".

Досвід роботи поліції країн ЄС свідчить про нескладну класифікацію вболівальників на проблемних та не проблемних. Підходи поліції до роботи з кожною групою вболівальників базуються на відповідних принципах, яких дотримуються правоохоронці.

1. Сприяння та підтримка правомірних дій вболівальників:

– стратегічний підхід повинен бути превентивним, а не репресивним через незначне втручання;

– важливо, щоб стратегія і тактика роботи правоохоронців на кожній стадії операції враховували та сприяли правомірним намірам уболівальників, якщо вони є мирними (зокрема, безпека пересування, відзначення своєї ідентичності й культури та ін.);

– у разі необхідності встановлення обмежень щодо поведінки вболівальників доцільно пояснити їм, чому такі дії були вжиті поліцією та які альтернативні можливості досягнення уболівальниками своїх правомірних намірів дає їм поліція.

2. Баланс застосування поліцейських сил із джерелом ризику порушення громадського порядку:

– урахування правоохоронцями швидкості зміни ризиків порушень громадського порядку під час масового спортивного заходу;

– дотримання обґрунтованого пропорційного балансу між способом розміщення сил поліції та рівнем, джерелами та природою ризику у місці взаємодії поліції зі спортивним натовпом;

– дії поліції повинні бути ступеневими та могли б змінюватися відповідно до природи та рівнів зростання або зменшення ризику;

– при досягненні балансу сил більшість уболівальників позитивно сприйматиме дії поліції, доцільно заохочуватиме це ставлення ввічливістю та доброзичливістю;

– правильне оцінювання ризиків та постійне інформування керівництва поліції дозволяє зменшити вірогідності інцидентів.

3. Розмежування та врахування відмінностей уболівальників:

– профілактика ескалації рівня порушень громадського порядку через його залежність від активності натовпу досягається розбірливим застосуванням сили правоохоронцями;

– прийняття стратегічних та тактичних рішень щодо управління спортивним натовпом передбачає урахування відмінностей між окремими вболівальниками, які дійсно становлять загрозу, та іншими, які такої загрози не несуть;

– недопустимими є силові дії відносно всього натовпу, який знаходиться у конкретному місці, але до тих пір, поки не стає очевидним та не отримані докази про те, що весь натовп шукає можливість спровокувати порушення.

4. Діалог:

– налагодження діалогу між уболівальниками та правоохоронцями, організація профілактичного спілкування з уболівальниками (для цього залучаються офіцери поліції з добре розвиненими комунікативними навичками);

– профілактика конфліктної поведінки через створення гостинної атмосфери та уникнення можливих конфліктів;

– збір високоякісної інформації про інтереси, наміри, плани, особливості поведінки вболівальників та інших відомостей про можливі ризики;

– оперативний обмін інформацією між співробітниками поліції відносно поведінки вболівальників, ризиків, з якими зіткнулися, та рішень, прийнятих у надзвичайних ситуаціях.

Особливостями роботи поліції країн ЄС щодо забезпечення безпеки проведення великомасштабних спортивних заходів є узагальнення та впровадження передового досвіду. Так, звертається увага на такі моменти роботи поліції.

5. Перед заходом брати до уваги:

– особливості виховання та культури вболівальників (особливості мотивації та характерна поведінка);

– особливості взаємодії групи вболівальників з іншими групами фанатів (фанатів-супротивників, фанатів-союзників, взаємодія вболівальників з місцевими громадами); важливо враховувати дати та місця, пов’язані з пам’ятними подіями для фанатів, що може спровокувати з їх боку неадекватні та протизаконні дії аж до масових заворушень;

– обставини, що можуть мати негативний вплив на поведінку фанатів та можуть вплинути на збереження громадського порядку.

6. У ході первинного контакту поліції з уболівальниками:

– слід ураховувати те, що ризик порушення громадського порядку з боку вболівальників є динамічною характеристикою; залежно від обставин він може мати динаміку до швидкого зростання або навпаки зменшуватися, і саме тому постає завдання ретельного моніторингу (контролю) ситуації з адекватною оцінкою можливості виникнення ризику порушення громадського порядку;

– у ході моніторингу ситуації поліція має активно взаємодіяти з уболівальниками (прояв доброзичливості до вболівальників, щира усмішка правоохоронців, виконання службових обов’язків поліцією у малих групах або парах, погодження на пропозиції з боку вболівальників на фотографування тощо);

– представники поліції повинні прагнути до отримання від фанатів як можна більшої інформації про їх інтереси, наміри, вразливі для них факти, що можуть вплинути на їх поведінку;

– підрозділи силового втручання мають дислокуватися на розумній відстані від натовпу та місцях, що дозволяють не провокувати натовп, водночас відстань та місце повинні дозволяти оперативно вводити ці підрозділи у дію за необхідності;

– вчасна та адекватна оцінка ризиків порушень громадського порядку сприяє правильним прийняттям управлінських рішень щодо тактики сил та засобів правоохоронців.

7. У разі зростаючого ризику порушення громадського порядку:

– попереджувати вболівальників, які створюють ризик, що вони провокують втручання поліцейських сил;

– погоджувати свої заплановані дії з представниками поліції команди-гості на випадок виникнення інцидентів з уболівальниками країни команди-гості;

– необхідність застосування поліцейських сил виявляється необхідним, якщо названі вище заходи не вирішують і не розв'язують ситуацію. При цьому, метою застосування поліцейських сил є недопущення ескалації напруження, мінімізація ризиків неадекватного використання сили правоохоронцями;

– інформування особового складу підрозділів силового втручання про природу та особливості загрози для відповідного та більш чіткого спрямування поліцейських сил;

– надання можливості особам, які не порушують громадський порядок залишити місця ескалації напруження.

8. Деескалація поліцейських сил.

Проведення роботи з особовим складом поліцейських підрозділів щодо повернення до звичайного режиму несення служби після усунення причин зростання ризику порушення громадського порядку.

9. Після заходу.

Підведення підсумків виконання службових обов'язків під час спортивного заходу: поведінка вболівальників та управління ними, тактика дій поліції, рівень толерантності представників поліції, якість обміну інформацією, надання важливої інформації до НФІП тощо.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Дайте характеристику футбольного фанатизму як громадського руху. Вкажіть історичні особливості виникнення фан-руху після розпаду радянського суспільства.
2. Наведіть класифікацію вболівальників і охарактеризуйте кожну категорію.
3. Що являє собою субкультура футбольних фанатів? Опишіть її основні компоненти.
4. Які причини футбольного хуліганства називаються у роботах британських, італійських, німецьких дослідників?

5. Які особливості польських уболівальників виявлені в дослідженні Новотка А.?

6. Створіть психологічний портрет російських фанатів за результатами соціально-криміналістичного дослідження О. А. Мейтіна.

7. За якими напрямками досліджується явище футбольного фанатизму на Україні?

8. Які, на Вашу думку, особливості футбольних фанатів потрібно обов’язково враховувати при створенні типових програм дій з охорони громадського порядку для правоохоронців?

Р о з д і л 3

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК МВС УКРАЇНИ ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРТИВНО-МАСОВИХ ЗАХОДІВ

За родом своєї професійної діяльності сили охорони правопорядку часто перебувають в екстремальних ситуаціях, спілкуються з людьми аморальної поведінки, правопорушниками та злочинцями. Усі ці та інші чинники впливають на нервово-психічну систему правоохоронців, їх особисте життя, риси характеру, поведінку вдома і на службі. Отже, особистість правоохоронця під впливом службово-бойової діяльності піддається суттєвим змінам, що часто призводить до зниження професіоналізму, а іноді і до професійної деформації. Як правило, ці процеси супроводжуються роздратованістю, байдужістю і черствістю правоохоронців до проблем громадян тощо. Це здебільшого обумовлюється тим, що правоохоронці не володіють основами початкових психологічних знань, не вміють правильно виходити зі стресових і депресивних станів, правильно поводитися у конфліктних ситуаціях, переборювати почуття страху, внутрішній розлад. Через це така важлива роль психологічного забезпечення правоохоронної діяльності. Втім, екстремальність правоохоронної діяльності вимагає злагодженої системи психологічного забезпечення.

Психологічне забезпечення – це система соціально-психологічних, психологічних і психофізіологічних заходів, що спрямовані на оцінку і прогнозування адаптації, індивідуальної і групової надійності, безпеки діяльності в екстремальних ситуаціях, психопрофілактику і психокорекцію психічних і психофізіологічних станів, збереження і відновлення психічного й соматичного здоров’я. Це система оперативного й адекватного використання сучасних досягнень і можливостей різних теоретичних і прикладних галузей психології (загальної, соціальної, медичної, юридичної, військової, психології діяльності в особливих умовах, психофізіології) у забезпеченні діяльності в екстремальних умовах.

Система психологічного забезпечення діяльності включає такі основні підсистеми:

– професійний психологічний відбір кадрів для діяльності в екстремальних умовах;

– психологічне забезпечення професійної адаптації в умовах стресу;

– психологічна підготовка до діяльності в екстремальних ситуаціях;

– психологічний супровід в екстремальних ситуаціях;

– психологічна допомога (у тому числі й екстрена) в екстремальних умовах діяльності;

– психологічна реабілітація співробітників після їх участі в діях, пов’язаних з професійним ризиком і небезпекою.

Проблема **професійного психологічного відбору** фахівців екстремального профілю є однією з головних у системі психологічного забезпечення діяльності в екстремальних умовах. Її ефективне вирішення багато в чому визначає підвищення надійності діяльності, зниження травматизму, оптимізацію процесу адаптації, зниження плинності фахівців на етапі навчання, психопрофілактику професійного стресу тощо.

Професійний психологічний відбір полягає в проведенні комплексу заходів, що дозволяють виявити осіб, які за своїми психофізіологічними та психологічними якостями придатні для діяльності в екстремальних ситуаціях. Головне завдання психологічного відбору – оцінка професійної придатності кандидата і довгостроковий прогноз успішності адаптації та ефективності його діяльності в екстремальних умовах.

Психологічне забезпечення професійної адаптації в екстремальних ситуаціях – це система соціально-психологічних, психологічних і психофізіологічних заходів, спрямованих на оптимізацію процесу адаптації в екстремальних умовах, розвиток адаптивних здібностей до стресу, психопрофілактику професійного стресу, психокорекцію неадаптивних і дезадаптивних станів.

Психологічна підготовка до діяльності в екстремальних ситуаціях, оцінка й прогнозування готовності до дій в умовах професійного стресу й ризику є одним з пріоритетних напрямів психологічного забезпечення.

Психологічна підготовка – це комплекс заходів психологічного характеру, спрямований на формування, підтримку та розвиток у правоохоронців професійно важливих психологічних та морально-ділових якостей, внутрішнього самоконтролю в конфліктних ситуаціях, комунікативної культури, психологічної готовності до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях, позитивної мотивації до вибору безпечних технологій виконання службово-бойових завдань.

Основною метою психологічної підготовки є формування **професійно-психологічної підготовленості правоохоронця** і підвищення **психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях.**

За наявності потенційної загрози, небезпеки, незважаючи на відбір та підготовку персоналу, необхідний постійний психологічний супровід фахівців в екстремальних ситуаціях.

Аналіз літератури дозволяє розглядати психологічний супровід як особливу форму здійснення пролонгованої соціально-психологічної, психологічної і психофізіологічної підтримки – патронажу. Отже, **психологічний супровід в екстремальних ситуаціях** – це система соціально-психологічних, психологічних і психофізіологічних заходів, спрямованих на оперативний контроль, моніторинг, регуляцію й оптимізацію психічних і психофізіологічних станів, мобілізацію адаптивних здібностей до стресу.

Коли екстремальна ситуація не загрожує життєдіяльності людини доцільно використовувати методи **психологічної допомоги співробітникам** за їх зверненням.

Психологічна допомога – це вид психологічної роботи, що сприяє людині у вирішенні її психологічних проблем в екстремальних ситуаціях.

Психологічна допомога в екстремальних умовах може виявлятися у двох основних формах: індивідуальній і груповій. Індивідуальна допомога проводитися, як правило, у вигляді консультативної бесіди. Групова – у формі психологічного тренінгу (дебрифінг).

Психологічна допомога у важких кризових станах називається **екстреною психологічною допомогою.** Це система короткочасних заходів, що надаються потерпілим безпосередньо у надзвичайнішій ситуації. Основна мета екстреної психологічної допомоги полягає у профілактиці патологічних змін, відновленні й збереженні психосоматичного здоров'я.

Психодіагностика при кризовому втручанні неможлива, а тому загальноприйнятим методом є вислуховування переживань, підтримка психічного й психофізіологічного самопочуття людини, регуляція її стану.

До напрямків екстреної психологічної допомоги відносять: екстрену допомогу в стані шоку; екстрену допомогу при істеричній реакції; екстрену допомогу при агресивній реакції; екстрену допомогу при неконтрольованому нервовому тремтінні.

Психологічна реабілітація після участі в екстремальних подіях – це система соціально-психологічних, психологічних, психофізіологічних, медико-психологічних, загальнооздоровчих заходів, спрямованих на відновлення, корекцію чи компенсацію порушених психосоматичних функцій, психофізіологічних станів, особистісних властивостей.

Основними завданнями психологічної реабілітації є: психодіагностика станів співробітників з метою профілактики розвитку синдрому ПТСР; забезпечення адаптації після участі в екстремальних подіях; здійснення психологічних корекційно-реабілітаційних заходів; проведення реабілітаційних тренінгів; психологічне консультування співробітників з питань відновлення психосоматичного здоров'я.

Так, нами було лаконічно окреслено основні блоки системи психологічного забезпечення правоохоронної діяльності в екстремальних ситуаціях. Далі ми більш детально зупинимося на тих блоках системи психологічного забезпечення, що є актуальними для правоохоронців при охороні громадського порядку під час проведення спортивно-масових заходів.

3.1. Психологічна характеристика екстремальних ситуацій під час проведення спортивно-масових заходів

Безперечно, припинення небезпечної поведінки правопорушника, затримання озброєних осіб, відбиття нападу на охоронювану особу або важливий об'єкт, ситуації, що виникають у зв'язку з попередженням та припиненням масових заворушень під час проведення спортивно-масових заходів, зокрема міжнародних, належать до категорії екстремальних ситуацій з високим рівнем небезпеки і характеризуються високим рівнем особистої відповідальності, додержанням законності і необхідністю швидко й правильно

приймати рішення.

Поняття “екстремальна ситуація” охоплює несприятливі для життєдіяльності, граничні, крайні значення таких елементів ситуації, що вимагають мобілізації адаптивних ресурсів людини.

При характеристиці цих ситуацій часто можна зустріти такі визначення: “складні”, “тяжкі”, “особливі”, “емоціогенні”, “критичні”, “аварійні”, “надзвичайні”, “стресогенні”, “надекстремальні”, “гіперстресові” тощо. А йдеться найчастіше про одне – особливості стресорів. Екстремальність розглядається як характеристика впливу на людину стрес-факторів діяльності та її умов. Тут виокремлюються як дуже інтенсивні стрес-впливи, так і слабко інтенсивні (неіснування чи обмежена кількість зовнішніх подразників).

В. Лєбєдєв вважає, що звичайні умови відрізняються від екстремальних ситуаціями, у яких під впливом психогенних (тобто таких, що актуалізують психічні й соматичні реакції) факторів сформовані психофізіологічні й соціально-психологічні механізми більше не можуть забезпечувати адекватне відображення і регуляторну людську діяльність. У результаті цього руйнується “адаптаційний бар’єр” і настає психічна дезадаптація.

Отже, екстремальна ситуація – це несприятливі для життєдіяльності, граничні, крайні значення тих елементів діяльності чи її умов, що вимагають мобілізації адаптивних здібностей людини, недостатній розвиток яких може призвести до посттравматичного стресу, адаптаційного розладу особистості або ж до дезадаптивних, деструктивних форм кризового реагування (алкоголізм, суїцид, наркоманія тощо).

Стани людини в екстремальних ситуаціях можуть бути адаптивними, неадаптивними і дезадаптивними. При адаптивних станах людина може ефективно виконувати свої функції при оптимальному здоров’ї. Для неадаптивних станів характерне тимчасове зниження ефективності соціального й професійного функціонування, погіршення фізичного самопочуття, тимчасова дисфункція деяких психофізіологічних функцій. При дезадаптивних станах виконання діяльності стає неможливим, а стан вимагає активного корекційного та реабілітаційного втручання.

У психологічній літературі виокремлюються такі види екстремальних ситуацій:

– швидкоплинна – пов’язана з необхідністю діяти в умовах жорсткого дефіциту часу, у максимально швидкому темпі, при високому рівні організованості та зі значним психологічним навантаженням;

– довготривала – психологічно напружена діяльність упродовж тривалого часу;

– викликана “невизначеністю” – потребує прийняття рішення за наявності альтернативних, суб’єктивно однакових значущих варіантів поведінки;

– ситуація, що потребує постійної готовності до дій, – перебування у монотонних, малозмінюваних умовах в очікуванні екстремальних змін;

– заснована на ймовірно недостовірній інформації – потребує екстрених дій без упевненості в достовірності одержаної інформації;

– породжена суб’єктивними обставинами, тобто самим працівником.

Розрізняють також такі види екстремальних ситуацій: *життєві* (*побутові*), які трапляються в житті і в побуті (скупчення людей на автобусній зупинці, порушення графіків руху транспорту, черга при вході в метро і т.п.); *повсякденні*, які відбуваються упродовж тривалого часу (затримка зарплат, несплата пенсій, економічна криза в країні тощо); *службові* (*професійні*), які викликані необхідністю виконання специфічних посадових або службових обов'язків (носіння вогнепальної зброї і спецзасобів, керування спецтранспортом, хірургічні операції тощо).

Службові або професійні екстремальні ситуації, у свою чергу, поділяються на:

– штатні ситуації, в яких, як правило, застосовуються дії, передбачені чинним законодавством або чинною нормативною базою (тобто заздалегідь відомо, як діяти, що робити і як виходити із цієї ситуації);

– позаштатні – ситуації, в яких не існує чіткого алгоритму дій (при виникненні таких ситуацій, як правило, виникають труднощі в прийнятті рішень та при винайденні найоптимальніших шляхів виходу з неї).

Для правоохоронців найзначущими екстремальними ситуаціями є такі, в яких вони зазнають різної фізичної шкоди аж до спричинення смерті, поранення або отримання глибокої психологічної травми. Загальним для екстремальних ситуацій є небезпека, тобто потенційна загроза, яка може призвести до пошкодження (погіршення) або знищення будь-якого явища чи об'єкта.

Екстремальні ситуації, які є найбільш поширеними в службово-бойовій діяльності сил охорони правопорядку, поділяють на:

– ситуації, що виникають унаслідок стихійних лих;

– ситуації, що виникають унаслідок аварій і техногенних катастроф;

– ситуації, що відбуваються внаслідок нещасних випадків з людьми;

– ситуації, пов'язані з необхідністю надання першої і невідкладної медичної допомоги, та заходи, пов'язані з епідеміями;

– ситуації, що виникають у зв'язку з попередженням та припиненням правопорушень і масових заворушень.

Одними з найскладніших екстремальних службових завдань, які стоять перед особовим складом сил охорони правопорядку, є затримання озброєних злочинців та припинення масових заворушень.

Типовими ситуаціями службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку, які можуть призвести до екстремальності, є:

– ситуації, що виникають при адміністративному затриманні;

– ситуації, що виникають при припиненні і розкритті злочинів;

– ситуації, що виникають при припиненні масових заворушень;

– ситуації, що виникають при дотриманні режимних заходів (комендантські години, перепускний режим, обмежений доступ);

– ситуації, що виникають при припиненні і попередженні терористичних актів.

Перелік і класифікація екстремальних ситуацій не можуть бути вичерпними. Явища, які їх породжують, можуть мати різноманітне

походження. З погляду психологічної підготовки працівників сил охорони правопорядку практичне значення мав би поділ екстремальних ситуацій службово-бойової діяльності залежно від рівня небезпеки для життя і здоров'я правоохоронців або інших осіб.

Правоохоронці при забезпеченні правопорядку під час проведення спортивно-масових заходів вимушені діяти в умовах високої потенційної загрози отримання фізичних і психічних травм. Агресивні вияви натовпу спортивних фанатів можуть грубо порушувати стан громадського порядку в місцях проведення спортивних заходів, призводити до значних матеріальних збитків юридичних осіб та пересічних громадян, завдавати моральної і фізичної шкоди представникам правоохоронних органів, які протистоять таким правопорушенням.

Виділяють такі чинники негативного психологічного впливу на правоохоронців під час проведення заходів спортивного характеру:

– пануюча атмосфера конфліктного протиборства між особовим складом сил охорони правопорядку та спортивними фанатами, які порушують громадський порядок;

– недостатній рівень соціально-правового захисту правоохоронців та членів їх сімей;

– негативний психологічний вплив спортивних фанатів, які, порушуючи громадський порядок, принизливо ставляться до правоохоронців;

– низька соціальна оцінка в суспільстві ролі правоохоронців у забезпеченні громадського порядку під час проведення спортивно-масових заходів;

– постійна напруженість через високий рівень відповідальності і розуміння свого обов'язку в припиненні порушень та відновленні правопорядку;

– необхідність постійної готовності до дій в умовах ускладненої та екстремальної обстановки, самостійного прийняття рішення;

– висока вірогідність застосування фізичного впливу, спеціальних засобів та відчуття відповідальності за правомірність цих дій.

В. С. Молдавчук і В. І. Пасічник за допомогою проведеного аналізу наукових праць, вивчення керівних документів, досвіду службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку визначили такі психологічні особливості виконання завдань з підтримання громадського порядку при забезпеченні спортивно-масових заходів.

1. Високий рівень колективної та особистої відповідальності за успішне виконання завдання з охорони громадського порядку при проведенні масових спортивних заходів.

2. Постійна потреба в отриманні об'єктивної інформації про зміни в оперативній обстановці в районі проведення спортивного заходу, від якої залежить ефективність прийнятих рішень та виконаних дій.

3. Необхідність сформованості постійної психологічної готовності особового складу до змін у виконанні дій та поведінці натовпу спортивних

фанатів, негайного застосування відповідних заходів у разі ускладнення обстановки.

4. Безпосередній характер негативного морально-психологічного впливу та реальної загрози здоров'ю правоохоронців з боку фанатів.

5. Можливість якісного виконання завдань правоохоронцями лише при максимальній пильності, сформованості у них навичок колективної згуртованої дії, толерантності до інтенсивного інформаційно-психологічного впливу, наявності умінь регуляції своїх психічних станів.

6. Необхідність розвиненості у посадових осіб підрозділів навичок здійснення заходів з профілактики психічних розладів правоохоронців, які включають:

– виявлення факторів, що негативно впливають на психічний стан правоохоронців;

– контроль за динамікою психічних станів правоохоронців;

– проведення заходів психокорекції, спрямованих на зняття гострих стресових проявів, відновлення працездатності;

– підтримання нормального соціально-психологічного клімату в підрозділах тощо.

На підвищення психологічної стійкості при виконанні службових обов'язків в екстремальних умовах безпосередній вплив мають певні чинники:

– досконале володіння зброєю, спецзасобами та прийомами рукопашного бою;

– уміння керувати ситуацією, передбачати розвиток подій (визначення подальших дій учасників ситуації розвиває почуття відповідальності, самовпевненості та відвертає увагу психогенних факторів);

– наявність успішного досвіду виконання дій у складних екстремальних ситуаціях (у разі відсутності такого досвіду автоматизм дій допомагає здійснити "програмування ситуації в уяві");

– стійкість також підвищує вчасне усвідомлення своїх переваг та уміння їх використовувати;

– важливим для забезпечення стійкості є хороший стан фізичного і психічного здоров'я, на збереження якого, як правило, не приділяється належної уваги.

Із зазначеного випливає висновок щодо необхідності звертати особливу, цілеспрямовану увагу на психологічне забезпечення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку в екстремальних ситуаціях. Для цього слід зазначити головні екстремально-психологічні фактори, які виділяє О. М. Столяренко:

– екстремальні морально-психологічні фактори – це група факторів, яка здійснює спільний морально-психологічний вплив, вимагає від правоохоронця високої морально-психологічної підготовленості, мобілізованості, стійкості та самоволодіння;

– екстремальні професійно-психологічні фактори – для них характерний загальний вплив на психіку, затримання реалізації звичайних, вже відпрацьованих раніше дій, які успішно виконувалися у відносно спокійних

службових умовах. Відомо, що ці фактори здійснюють позитивний вплив на психіку професіонала сил охорони правопорядку, якщо він добре підготовлений морально та професійно-психологічно.

Отже виходить, що якщо звичайній людині слід досягти розуміння того, що є екстремальна поведінка як така, то правоохоронцю треба чітко розуміти той факт, що він повинен не тільки розуміти головні ознаки екстремальної ситуації, але й бути спеціально підготовленим до адекватного реагування на виникаючу екстремальну ситуацію.

Таким чином, виконання правоохоронцями службово-бойових завдань щодо забезпечення громадського порядку під час проведення спортивно-масових заходів є складною за своїм змістом та організацією діяльністю і тому висуває комплекс вимог до підготовленості правоохоронців щодо її здійснення. Вона супроводжується дією ряду специфічних стрес-факторів, які можуть викликати негативні реакції та стани військовослужбовців, різко погіршуючи надійність їх діяльності та ефективність виконання завдання. Ці стрес-фактори у випадку не надання належної уваги протидії їх впливу можуть призвести до ряду негативних наслідків для психічного здоров'я правоохоронців. У зв'язку з цим врахування психологічних особливостей виконання завдань з підтримання правопорядку під час проведення спортивно-масових заходів є умовою створення злагодженої системи психологічного забезпечення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку.

3.2. Психологічна підготовка сил охорони правопорядку до виконання службово-бойових завдань з охорони громадського порядку під час міжнародних спортивно-масових заходів

Психологічна підготовка – це комплекс заходів психологічного характеру, спрямований на формування, підтримку та розвиток у правоохоронців професійно важливих психологічних та морально-ділових якостей, внутрішнього самоконтролю в конфліктних ситуаціях, комунікативної культури, психологічної готовності до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях, позитивної мотивації до вибору безпечних технологій виконання службових завдань.

Основною метою психологічної підготовки є формування професійно-психологічної підготовленості і підвищення готовності правоохоронця до дій в екстремальних ситуаціях. Від набутої психологічної готовності залежить ефективність виконання правоохоронцем своїх службових обов'язків, грамотність і безпечність для власного життя і здоров'я дій в умовах підвищеної небезпеки та екстремальності.

Професійно-психологічна готовність правоохоронця – це сукупність якостей і властивостей особистості, що зумовлює стан змобілізованості психіки, налаштованість на найбільш доцільні, активні і рішучі дії у складних чи небезпечних для життя і здоров'я умовах виконання службових обов'язків.

Відповідно до прийнятого нами поділу виділяють загальну і специфічну психологічну підготовку. Перша забезпечує готовність до найбільш типових

(штатних), притаманних фахові дій і типових екстремальних обставин їх виконання, друга – готовність до конкретних дій у конкретних екстремальних умовах, наприклад в умовах масових порушень правопорядку фанатами-іноземцями тощо. При цьому перша є тим базисом, на основі якого формується друга.

Дослідження показують, що в нових умовах виконання нових завдань (завдання, що характеризуються специфічними характеристиками об'єкта чи специфічними засобами правового регулювання тощо) здійснюється завдяки адаптаційному потенціалу правоохоронця: напруження наявних у нього енергетичних особливостей (темпераменту), здатності до самоорганізації і компенсації характерологічних недоліків, здатності формування відповідного образу екстремальної ситуації (особливості сприйняття, чутливість до змін, обставин, особливостей перероблення інформації, гнучкості, креативності, здатності до перенесення досвіду тощо) та наявного рівня самооцінювання (навіть у разі кількох невдач у діях наявний рівень самооцінки здатний підтримувати звичний для особи рівень активності). Формування готовності до нових умов і обов'язків відбувається приблизно протягом 6 місяців, тому брак часу не завжди дозволяє ефективно підготувати правоохоронців для дії в нових специфічних умовах. В умовах браку часу на підготовку ефективність залежить від загальної підготовленості до дій в екстремальних умовах та від наявного адаптаційного потенціалу. Таким чином, у разі неможливості організувати розвернуту психологічну підготовку до нових умов і завдань необхідно визначити рівень загальної підготовленості контингенту та приділяти особливу увагу психодіагностичним заходам для визначення осіб з малим адаптаційним ресурсом.

Для досягнення відповідного рівня психологічної готовності правоохоронця до грамотних дій в екстремальних умовах певного типу покликана екстремально-психологічна підготовка.

Ця підготовка може бути:

1) за часом проведення:

– попередня (розпочата за півроку чи раніше);

– безпосередня (уточнення обставин, порядку дій тощо);

2) за посадовими категоріями правоохоронців:

– підготовка рядового і молодшого начальницького складу;

– підготовка середнього і старшого начальницького (командного) складу;

3) за суб'єктами підготовки:

– індивідуальна підготовка;

– групова підготовка;

4) за спеціальністю, фахом та видом службової діяльності правоохоронців.

Зазвичай попередня підготовка правоохоронців здійснюється за кількома видами і тільки безпосередньо перед початком виконання службових обов'язків у нових умовах відбувається їх уточнення і корекція.

Загальна екстремально-психологічна підготовленість – це особливий ступінь готовності правоохоронця до успішних дій та забезпечення особистої

безпеки в екстремальних умовах, що є специфічними для правоохоронної діяльності.

Ця підготовленість передбачає наявність у правоохоронця знань про екстремальні ситуації і їх особливості, методи і прийоми подолання труднощів та рівень сформованості алгоритмів, навичок і вмінь діяти в них.

Це означає, що загальна екстремально-психологічна підготовленість передбачає формування:

– знань про екстремальні ситуації, з якими мають справи правоохоронці, знань про труднощі, які очікуються;

– знань і вмінь виконувати звичайні професійні дії без погіршення їх якості під впливом психотравмуючих обставин та психічної перенапруженості;

– вмінь виконувати особливі дії, адекватні специфіці конкретних екстремальних ситуацій;

– підвищеної екстремальної стійкості для забезпечення виходу з екстремальних випробувань без негативних наслідків для життя і здоров'я;

– спроможності перетворювати обставини екстремальної ситуації на свою користь, незважаючи на труднощі.

Набуті в результаті підготовки показники екстремальної підготовленості не залишаються незмінними протягом тривалого часу. Без спеціальної підтримки (тренувань, періодичного контролю знань тощо) відбувається їх погіршення, згасання, збіднення арсеналу використовуваних знань і прийомів роботи, поява улюблених дій та тих, що не викликають задоволення, посилення шкідливих звичок, підвищення напруженості і невпевненості при їх використанні.

Загальна екстремальна підготовленість правоохоронців складається з:

– морально-психологічної підготовленості;

– психофізіологічної стійкості;

– професійно-психологічної підготовленості.

Морально-психологічна підготовленість передбачає формування і підтримку вірності моральним цінностям суспільства, поваги до прав і свобод громадян, сурове додержання законності тощо.

Основою морально-психологічної підготовленості є морально-психологічна стійкість.

Морально-психологічна стійкість – це моральні якості правоохоронця, його моральні погляди, переконання, самосвідомість, ціннісні орієнтації, внутрішні моральні норми поведінки (почуття обов'язку, честь, гідність, відповідальність, порядність, солідарність, взаємовиручка тощо) та інші якості особистості, які обумовлюють стійкість правоохоронця в екстремальних умовах, дозволяють долати тривогу, побоювання, страх та проявляти професійну майстерність, людяність під час виконання службових обов'язків.

Морально-психологічна стійкість правоохоронців ґрунтується на загальній моральності його особистості та інтеріоризації професійної моралі, зокрема моральних норм та традицій поводження правоохоронців в екстремальних ситуаціях.

Дотримуватися норм моралі під час екстремальних ситуацій непросто, особливо в умовах психологічного тиску та провокацій. Серед найбільш поширених негативних моральних якостей правоохоронців, які існують латентно і можуть проявитися в екстремальних ситуаціях, є:

– боягузтво;

– відмова виконувати службові обов'язки;

– зрада;

– обдурювання.

Не менш важливим показником екстремальної підготовленості правоохоронців є психофізіологічна стійкість.

Психофізіологічна стійкість – це обумовлена особливостями нервової системи здатність зберігати оптимальні параметри функціонування в екстремальних ситуаціях і умовах.

Професійно-психологічна стійкість – це спеціально розвинена здатність правоохоронця зберігати параметри психічної діяльності, які забезпечують успішне вирішення професійних завдань в екстремальних ситуаціях.

Формування професійно-психологічної стійкості правоохоронця передбачає:

– інформування щодо екстремальності факторів і ситуацій, в яких діють правоохоронці з метою зниження рівня прояву негативних емоційних реакцій на них;

– підвищення опірності до екстремальних ситуацій шляхом розвитку пізнавальної активності. В сучасних дослідженнях доведено, що попри конституційні особливості, що зумовлюють емоційну стійкість, важливою умовою стійкості до стресу є пошукова активність. Вона проявляється у пошуку нових знань, нових способів вирішення відомих проблемних ситуацій, у розвитку нових спеціальних здібностей та саморозвитку, тобто у тих діях, що дозволяють долати деструктивність ситуацій;

– звикання до надмірних емоційних навантажень і напружень;

– навчання подоланню перешкод, розвинення вольових якостей наполегливості, сміливості, витримки;

– звикання до подолання фізичних труднощів та дискомфорту, підвищення витривалості і працездатності;

– підвищення надійності виконання звичайних професійних дій зі збереженням високих результатів у будь-яких передбачених екстремальних ситуаціях;

– навчання методам і прийомам забезпечення власної особистої безпеки і виживань в екстремальних умовах;

– формування уміння володіти собою, своїми психічними станами, формування упевненості в собі, довіри власному досвіду.

Загальна екстремальна підготовка є важливим складником підготовки правоохоронців до дій у типових для правоохоронної діяльності екстремальних ситуаціях, проте вона буває недостатньою, потребує уточнення (конкретизації).

Так, ситуація виконання завдань з охорони правопорядку під час крупномасштабних спортивних заходів, зокрема чемпіонату Європи з футболу, має багато специфічних рис:

– поширення у фанатських субкультурах більшості країн установки на активну, агресивну позицію щодо правоохоронців;

– колективні (організовані, прорепетирувані) практики дій фанатів проти своїх супротивників, у тому числі і правоохоронців;

– активне використання фанатами інструментів психологічного (крики, організовані скандування, гучномовці, пікарти, демонстрація сили, вогняні та піротехнічні шоу) та фізичного (каміння, залізні прути тощо) впливу;

– мовний і культурний бар'єри, що ускладнює вирішення конфлікту без застосування фізичної сили, чи неправильне визначення ситуації як конфліктної;

– побоювання правового переслідування через неадекватне виконання службових обов'язків з охорони громадського порядку при взаємодії з громадянами інших країн;

– відбиття дії правоохоронців на іміджі країни, можливість набуття неправомірними діями правоохоронців великого міжнародного резонансу тощо.

Спеціальна екстремально-психологічна підготовка зазвичай передбачає:

– вивчення досвіду виконання подібних службових обов'язків у подібних умовах (враховуючи, що зазвичай йдеться про вкрай рідкий досвід, нерідко використовують досвід правоохоронців інших країнах, наприклад досвід правоохоронців країн, які приймали чемпіонати світу з футболу);

– перенесення і адаптація наявного власного досвіду, алгоритмів дій, спецзасобів і правового регулювання на нові умови, важливою умовою чого є прогноз і моделювання можливого розвитку подій в екстремальних ситуаціях;

– набуття специфічних знань і вмінь (наприклад, знань іноземної мови, знань основ міжнародного права та кодексу поведінки фанатів, знань фанатської субкультури гостей країни, вмінь долати конфліктні ситуації без застосування заходів фізичного впливу тощо).

На підставі цього спеціальна психологічна підготовка правоохоронців до охорони громадського порядку під час чемпіонату Європи з футболу повинна містити:

– інформування про типові програми дій під час чемпіонатів з футболу (див. дод. Е) і типові ситуації взаємодії з фанатами (відеозаписи дій фанатів і правоохоронців з чемпіонатів світу та Європи з футболу);

– мовна, правова і культурна підготовка та формування вміння виконувати представительські (іміджеві) функції (знайомство з міжнародними нормами поведінки фанатів і міжнародними нормами поведінки правоохоронців, формування і ретельна перевірка знань власної нормативної бази, що регулює взаємодії з фанатами, мовні курси і комунікативні тренінги (див. дод. Г);

– моральна підготовка – формування поваги до інших культур, виховання почуття патріотизму, культури вболівання за власну збірну та ін.;

– вивчення особливостей мотивації фанатів і способів вирішення конфліктних ситуацій без використання фізичної сили;

– формування емоційної стійкості до психологічного тиску і провокацій за допомогою тренінгу емоційної стійкості (див. дод. Д).

3.3. Психологічна діагностика негативних психічних станів у особового складу при виконанні службово-бойових завдань з охорони громадського порядку під час спортивно-масових заходів

Стосунки правоохоронців і фанатів у більшості випадків є напруженими. Радикально налаштовані фанати активно провокують правоохоронців, демонструють перед ними своє зухвальство, силу, нехтування нормами поводження, агресивні наміри щодо самих правоохоронців чи вболівальників команд-супротивників тощо. Досить часто агресивно налаштовані вболівальники використовують інструменти психологічного (крики, образливі вислови, жести) і фізичного (кастети, розбиті пляшки, каміння) впливу. Більшість практик роботи правоохоронців з агресивно налаштованим натовпом фанатів передбачають колективні, злагоджені дії, відчуття ліктя товариша. В таких діях неможливість певними правоохоронцями внаслідок негативних станів виконати покладені на них завдання може звести нанівець результати колективних дій, створити ситуацію небезпеки для інших правоохоронців чи громадян, підставити під загрозу їх власне життя і здоров'я.

До негативних психічних станів слід віднести професійний стрес, стомлення, перевтому, тривогу та страх.

Професійний стрес – це захисна реакція психіки людини на екстремальні ситуації, пов'язана з гострим переживанням загрози життю, що, як правило, виражається у переживанні безпорадності чи безсилля. Інтенсивність таких реакцій залежить не від об'єктивних показників впливу, а від ступеня особистісної значущості для працівника, від суб'єктивного розуміння поточної ситуації. Характер впливу стресу на психіку працівника залежить від його пристосувальних можливостей та від психологічних засобів керування своїм психічним станом в умовах, що перетворюють ситуацію (навіть штатну) в екстремальну. До їх числа, зокрема, відносять:

1. Дефіцит часу. Найбільш поширений психологічний фактор екстремальності. Скомпенсувати вплив цього фактора може формування уміння орієнтуватися та приймати рішення у швидкоплинних ситуаціях.

2. Небезпека для життя та здоров'я. Збільшення усвідомленої загрози небезпеки до індивідуально визначеного рівня впливає на поведінку працівника та якість прийнятих рішень, мобілізує його до ефективних дій. У разі наростання загрози погіршується самоконтроль, якість мислення, виникає дезорганізація поведінки, безконтрольність емоційного реагування. Скомпенсувати вплив цього фактора може формування емоційно-вольової стійкості особистості.

3. Інформаційне перевантаження в умовах дефіциту часу. Кожна людина має визначену здатність сприймати й обробляти інформацію. При значному обсязі інформації можливі такі варіанти поводження:

– пропуск яких-небудь інформаційних сигналів;

– перекручування сприйняття інформації;

– помилкове ухвалення рішення, помилкові дії, відстрочка або відмовлення від необхідних дій.

4. Монотонність та одноманітність виконуваних дій.

5. Раптовість виникнення екстремальної ситуації.

Тривале напруження біологічних, фізіологічних та психологічних функцій, як правило, призводить до виснаження захисних сил організму. Такі психологічні фактори як мотивація і установка можуть за рахунок тимчасової високої мобілізації резервів організму компенсувати несприятливі прояви стану людини, підтримувати досить високу працездатність. Якщо працівник знаходиться у стані високої мобілізації тривалий час, це може призвести до загострення наявних у нього захворювань, а також викликати інші небажані наслідки.

Крім того, в умовах забезпечення спортивних заходів може виникнути різка перебудова мотиваційної сфери працівника. Вплив на нього екстремальних чинників може призвести до виникнення різних особистісних розладів психогенного характеру. Серед них найбільш поширеними є такі.

Стомлення – тимчасове зниження працездатності під впливом тривалого навантаження, фізичного та психічного перенапруження. При цьому специфіка стомлення істотно залежить від виду навантаження, часу, необхідного для відновлення вихідного рівня працездатності, та рівня локалізації стомлення. Виділяють такі види стомлення: фізичне, нервово-психологічне, гостре, хронічне, м’язове, сенсорне, інтелектуальне тощо.

Стомлення насамперед характеризується падінням ефективності виконання службових обов’язків, порушенням сили й швидкості м’язового скорочення, точності, ритмічності та координації рухів. Воно супроводжується зростанням специфічних помилок “неуважності”, появою симптомів, що свідчать про виснаження резервів організму. Також спостерігаються значні зміни у перебігу різних психічних процесів, а саме зменшується швидкість реагування, ускладнюються функції переключення та розподілу уваги, витяг інформації, що зберігається у пам’яті.

Ефективність процесу мислення істотно знижується за рахунок переваги стереотипних способів вирішення завдань у ситуаціях, що вимагають прийняття оперативних рішень. За розвитком стомлення трансформуються мотиви діяльності. Якщо на ранніх стадіях зберігається адекватна “ділова” мотивація, то потім переважними стають мотиви припинення діяльності, що призводить до формування негативних емоційних реакцій.

Безпосередніми проявами стомлення є почуття слабості, безсилля, швидкої стомлюваності, сонливості. При сильних ступенях стомлення звичайно спостерігаються негативні емоційні переживання (дратівливість, тяжке напруження тощо). У розвитку стомлення можна виділити кілька різних стадій, пристосувальне значення яких більш повно розкривається у процесі розгляду загальної шкали динаміки працездатності особистості працівника.

Перевтома – це стійке порушення у протіканні та зміні фаз

працездатності. Це означає, що вже до початку роботи вихідний рівень працездатності різко занижений. Із самого початку діяльність здійснюється на рівні субкомпенсації.

На початкових стадіях перевтоми об'єктивні симптоми та суб'єктивні ознаки перевтоми мало виражені. Якщо розвиток стомлення варто вважати природною реакцією організму, що має пристосувальний характер і виконує цілий ряд корисних функцій, то стан перевтоми у будь-якій своїй формі – явище шкідливе і небажане.

Тривога – відчуття невизначеної погрози, характер або час виникнення якої не піддаються прогнозуванню, що є результатом виникнення або очікування фрустрації. Тривога традиційно розглядається як психічний стан, що виражається у хвилюваннях, побоюваннях і порушеннях спокою, викликаних можливими та ймовірними неприємностями або затримкою приємного і бажаного.

Страх – одна з основних причин дезадаптивної поведінки працівника. Залежно від ситуації та властивостей особистості переживання страху виражається у вигляді невпевненості, побоювання, тривоги, паніки, розпачу, жаху тощо. У випадках, коли переживання страху сягає сили афекту, переживання страху спричиняє стереотипні типи "аварійної" поведінки. У таких випадках дії виявляються нераціональними, часто такими, що призводять до тяжких наслідків. Стереотипним засобом "альтернативного" виходу із ситуації страху виступає, як правило, агресія. Особливо це проявляється, коли працівник не може знайти прийнятний для себе вихід із поточної ситуації.

Під час плину масових заходів агресія працівника може бути спрямована на особу учасника (уболівальника) та проявитися як фізично, так і вербально. Іноді агресія може мати латентний, замаскований характер, проявляючись у бурхливих і неадекватних реакціях. Особливо це може проявитись під час проведення обшуку осіб, які свідомо провокують працівників міліції до прояву негативних емоцій.

Іншою формою реакції на фрустрацію є регресія. Вона виражається поверненням до форм реагування, поводження, властива людині на більш ранньому етапі життя. До регресивних форм реагування відносять примітивізацію у поводженні, посилення жестикуляції, застосування фізичної сили тощо.

Наслідки фрустрації нерідко зустрічаються у вигляді **фіксації**, яка виражається у повторенні неефективних способів поводження. Вона може виявлятися у безуспішному повторенні недієвої моделі поведінки.

Найбільш несприятливим наслідком фрустрації є **відмовлення**, що являє собою тенденцію працівника не брати участь у вирішенні проблем, які можуть виникнути під час забезпечення масових заходів.

Виділяють два типи відмовлення: відмовлення – "із легким серцем", коли працівник відносно легко погоджується з неможливістю впоратися у ситуації, що склалася, та відмовлення з дезорганізацією поводження (апатія, гноблення, зниження активності тощо).

Загалом переживання негативних станів може відбиватися у таких об’єктивних ознаках поведінки правоохоронців:

– поява помилок у діях;

– зниження інтенсивності та швидкості дій;

– розгубленість;

– категорична відмова від виконання поставлених завдань.

Зазначимо, що діагностика прояву негативних емоцій (станів) є пріоритетним заходом діагностики правоохоронців під час виконання службово-бойових завдань, оскільки:

– емоційні стани – це надійний і швидко виникаючий індикатор порушення стосунків із навколишнім середовищем (зміни ставлення, мотивації, появи втоми, болю тощо);

– емоційні стани викликають відгук в оточуючих і тому можливе “зараження” негативними емоціями від співслужбовців чи інших оточуючих;

– негативні емоційні стани полегшують здійснення небажаного впливу на правоохоронців;

– негативні емоційні стани досить легко можуть диференціювати особи без ґрунтовної психологічної підготовки;

– якими б не були причини появи негативних станів (чи то через негативні впливи, чи то через втому тощо) вони потребують уваги, оскільки зменшують ефективність виконання службово-бойового завдання.

Зазначимо також, що крім зазначених раніше причин виникнення негативних станів [загроза життю і здоров’ю, емоційне напруження перед виконанням завдання (при тривалому марші без активних дій), фізична і психічна втома, виснаження, голод, неможливість задовольнити інші потреби тощо], негативні стани можуть розвиватися як наслідок невідповідності поставлених службово-бойових завдань ціннісній і мотиваційній сфері правоохоронця.

Під час виконання службово-бойових завдань існує не так вже й багато можливостей для діагностики стану правоохоронців. Найбільш адаптованими для діагностики негативних станів в умовах виконання службово-бойових завдань є спостереження та бесіда, при чому як спостереження, так і бесіда мають бути “прицільними” – одразу орієнтованими на виявлення необхідних ознак. Такій прицільності сприяє вивчення відповідних схем спостереження [наприклад, схема спостереження за методикою визначення емоційної стійкості В. Л. Маріщука та Ю. Я. Кісєльова, план-схема спостереження за зовнішніми проявами емоційних станів військовослужбовців у процесі несення бойового чергування (караульної служби)] та експрес-питальників для діагностики станів. Цей інструментарій дозволяє швидко виділити зовнішні ознаки негативних емоцій у міміці, пантоміміці, голосовій експресії і за необхідності (і можливості) уточнити візуально діагностований стан за допомогою точно поставлених питань.

Наприклад, план-схема спостереження за зовнішніми проявами емоційних станів військовослужбовців у процесі несення бойового чергування

(караульної служби) передбачає звертання уваги на такі ознаки потенційно небезпечних станів.

1. Рот, брови, загальний вираз:
– губи стиснуті, куточки рота опущені, брови зсунуті до перенісся;
– страждальницький вираз обличчя.
2. Очі:
– сумний незадоволений погляд;
– гарячі неспокійні очі.
3. Колір шкіри обличчя:
– значне почервоніння, поява плям;
– блідість, жовтизна.
4. Рухи:
– скутість, порушення точності рухів;
– метушливість, сильний тремор рук.
5. Особливості поведінки:
– замкнутість, апатія;
– поганий самоконтроль, бравада.

Зазначимо, що психологічна діагностика негативних станів буде тим ефективніша, чим краще діагност знає осіб, яких обстежує, особливості їх емоційно-вольової сфери (типові стани, особливості проявів емоцій тощо).

Для розв'язання такого специфічного завдання, як визначення дезорганізуючого впливу емоцій на діяльність (стану емоційної напруженості) можна використовувати схему спостереження методики визначення емоційної стійкості В. Л. Маріщука та Ю. Я. Кісєльова.

Бланк схеми спостереження

Ознаки емоційних проявів	**Бал**
Міміка:	
– спокійна, міміка впевненості, дихання рівне	5
– злегка схвильована, лоб нахмурений, брови підняті, куточки губ злегка підняті, губи стиснуті, дихання прискорене, але ритмічне	4
– помітно схвильована, брови високо підняті, зуби стиснуті, куточки губ дещо опущені, порушена симетрія міміки, дихання прискорене і не ритмічне	3
– сильно схвильована, зуби стиснуті, жовна на щоках, рот відкритий, помітна асиметрія міміки, різке почастішання дихання зі скороченням фази видиху	2
– дуже напружена, зуби стиснуті, можливий оскал	1
Статичні пози:	
– стоїть чи сидить зручно, невимушено, займає позу, виправдану обставинами	5
– поза, виправдана обставинами, але трохи напружена	4
– прагне до невиправданої зміни положення	3
– сидить або стоїть незручно, часто змінює позу	2
– не змінює позу, сидить або стоїть незручно	1

Закінчення

Ознаки емоційних проявів	Бал
Рухи:	
– координовані легкі рухи	5
– координовані рухи, але з деякими помітними зусиллями	4
– рух помітно напружений, плечі злегка підняті, деяка напруженість у плечах	3
– помітна скутість рухів, рухи з невідповідними зусиллями, явна розкоординованість	1-2
Тремор:	
– тремор відсутній	5
– невеликий тремор пальців	4
– помітний тремор рук (тремтіння, вибивання дробу пальцями, постукування)	3
– тремор рук і ніг (смикання і тремтіння ніг)	2
– тремор рук, ніг і тик на обличчі	1
Особливості мови:	
– мова спокійна, тембр і темп мови звичайні, природна жестикуляція, голос досить гучний і впевнений	5
– мова більш виразна, ніж зазвичай, темп злегка прискорений, жестикуляція звичайна, голос гучний	4
– мова прискорена, посилена жестикуляція, багато вигуків, деяка схвильованість, проковтування закінчень слів	3
– мова кваплива, можлива верескливість, надмірна жестикуляція і міміка, недоречний сміх, заїкання, проковтування слів	2
– мова уповільнена, мало виразна, голос тихий, довгі паузи, мало жестів	1
Вегетативні зсуви:	
– пульс і дихання звичайні, колір обличчя і тонус м’язів без змін	5
– пульс і дихання дещо прискорені, шкіра обличчя дещо почервоніла, тонус м’язів звичайний або злегка підвищений	4
– пульс значно прискорений, дихання часте, поверхневе, помітне почервоніння або збліднення шкіри, підвищене потовиділення, м’язи напружені, у дітей можливий діурез	3
– пульс і дихання звичайні або дуже рідкі, збліднення шкірних покривів, млявість, нездужання	1-2

Чим менше обстежуваний отримав балів за методикою, тим більше в нього виражена емоційна напруженість. Чим більше набрано балів, тим більше виражена емоційна стійкість.

Для уточнення особливостей стану правоохоронців можуть використовувати проективні чи апаратні методики. Наприклад, восьмиколірний тест Люшера.

Після виконання службово-бойового завдання (чи при вилученні правоохоронця із ситуації виконання службово-бойового завдання) можна використовувати більш розвернену діагностику, застосовуючи бланкові методики-питальники, методики, що мають складну обробку.

У процесі аналізу помилок у діях правоохоронців під час виконання ними службово-бойових завдань з охорони громадського порядку в ситуаціях масових заворушень може виникнути потреба оцінки їх стану постфактум. Для цього офіцер-психолог може використати методику ретроспективної діагностики стану. В основу такої методики було покладено кольороасоціативний експеримент. Процедура методики проста та надійна. Методика передбачає проведення кількох етапів. На першому етапі визначають ключові стадії виконання завдання у складних умовах негативного інформаційно-психологічного впливу.

На другому етапі обстежуваний ранжує кольори (8 кольорів набору Люшера) відповідно до образу ситуації, що склалася (розкладка робиться для кожного суб'єктивно виділеного етапу виконання завдання).

На третьому етапі обстежуваному пропонується перелік емоцій, переживань і станів, що відображають "емоційний спектр" екстремальних станів (афект, фрустрація, психічна напруженість, розгубленість тощо). У перелік включаються і ті емоції і переживання, які називав обстежуваний у самозвіті (в ході бесіди), що індивідуалізує процедуру дослідження. Зазвичай пред'являється набір з 16-22 емоцій і станів. Вони служать "еталонами", з якими згодом будуть зіставлятися раніше отримані ранжування. Можна запропонувати як еталонні такі параметри станів: активність, небезпека, апатія, тривога, готовність діяти, напруженість, слабкість, відчай, страх, відраза, безвихідність, спокій, пригніченість, жах, потрясіння. Обстежуваний оцінює ці емоції за допомогою основного набору тесту Люшера. Отримані таким чином ранжирування розглядаються як властиві йому "еталонні" кольороасоціативні уявлення про ті чи інші емоції, стани і переживання.

На четвертому етапі проводиться співставлення кольороасоціативного ряду, що відповідає стану обстежуваного на певній стадії розвитку досліджуваної ситуації, з "еталонними" рядами емоцій, станів і переживань. Для цього використовується формула обчислення коефіцієнта рангової кореляції (за Спірменом):

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)} \ ,$$

де d – різниця рангів і-характеристики в ряді стану на досліджуваному етапі екстремальної ситуації і в "еталонному" ряді; $n = 8$ (число рангів, відповідних основному набору тесту Люшера).

Ця процедура проводиться стосовно кожної стадії. Отримані значення коефіцієнта рангової кореляції свідчать про близькість стану суб'єкта до тих чи інших емоційних переживань і станів, узятих як параметри досліджуваного стану. Враховуються як позитивні, так і негативні коефіцієнти кореляції у діапазоні 0,26-1,00. Під час аналізу кожного параметра стану в динаміці, на різних стадіях розвитку ситуації значення коефіцієнта кореляції будуть різні,

що може бути показником посилення або послаблення впливу кожного складника “емоційного спектра” стану людини, що визначає специфіку стану на кожній конкретній стадії.

Зазначимо, що процедуру колірного асоціативного експерименту (чи колірного тесту відношення) можна застосовувати і для діагностики стану демотивованості. Так, колірний тест відношення проводиться у кілька етапів. Перший етап призначений для визначення понять, які розкривають досліджувану проблему. Так, для завдання діагностики демотивованості доцільно добрати поняття, що відбивають мотивацію професійної діяльності та виконання конкретних службово-бойових завдань. Наприклад, охорона закону, гарантування прав людей, допомога людям, повага до влади, професійний обов’язок, саморозвиток, самовдосконалення, охорона правопорядку, авторитет, гроші, кар’єра, пільги, престиж, влада, зв’язки, романтика, отримання житла, хабар тощо. Для визначення перспективності цих мотивів можна додати у перелік понять – “моє майбутнє”, “моє минуле”, “моє сьогодення”.

На другому етапі обстежуваного просять зробити колірну розкладку (розташувати за ступенем подібності до поняття 8 кольорів люшерівського набору) до кожного поняття.

На третьому етапі обстежуваного просять розкласти кольори за ступенем приємності (від найприємнішого до найнеприємнішого).

Оброблення отриманих результатів за цією процедурою може бути кількісним та якісним.

Кількісне передбачає корелювання колірної розкладки за ступенем приємності з кожною із колірних розкладок до понять-мотивів професійної діяльності. Чим більший позитивний коефіцієнт кореляції (чим ближчий він до 1) між розкладкою за ступенем приємності і розкладкою до поняття-мотиву, тим більш значущий цей мотив. Відсутність позитивних кореляцій з професійно важливими мотивами чи наявність таких кореляцій з демотиваторами або мотивами, невідповідними професійній діяльності, свідчить про стан демотивації.

Крім того, для дослідження динаміки мотиваційної сфери, встановлення “моменту зламу” у мотиваційній сфері можна порівняти зміни коефіцієнтів кореляції між колірними розкладками понять-мотивів та колірними розкладками до “минулого”, до “майбутнього”, до “сьогодення”. Так, якщо поняття-мотив позитивно корелювало з “минулим”, але не корелює з “майбутнім”, то цей мотив втратив свій вплив на діяльність обстежуваного.

Якісне оброблення результатів передбачає аналіз кольорів, що добиралися до тих чи інших понять-мотивів. Так, використання на першій позиції чорного кольору свідчить про негативне ставлення до того чи іншого мотиву, а сірого – до його ізоляції, до уникнення його травматичної дії.

3.4. Надання невідкладної психологічної допомоги особовому складу, що переживає негативні психічні стани

Не завжди адаптаційні здібності людини дозволяють їй подолати стрес екстремальної ситуації, унаслідок чого виникає гостра реакція.

У міжнародному класифікаторі хвороб (МКХ-10) гострий стресовий розлад визначається як розлад, що швидко проходить, характеризується значною мірою тяжкості у людей без психічних відхилень. Він виникає у відповідь на психологічний чи фізіологічний стрес, винятковий за своєю інтенсивністю. Фахівці говорять про гостру реакцію на стрес у тому випадку, коли спостерігаються такі симптоми:

– людина може перебувати в стані оглушення, можуть також спостерігатися тривога, гнів, страх, відчай, гіперактивність (рухове збудження), апатія тощо, але жоден із симптомів не переважає тривало;

– симптоми проходять швидко (від кількох годин до кількох діб);

– є чіткий часовий зв’язок (кілька хвилин) між стресовою подією і появою симптоматики.

Людина, що переживає подібний стан, потребує екстреної психологічної допомоги. Часто таку допомогу доводиться надавати не психологам, а товаришам, які опинилися поруч.

Вчасно надана психологічна допомога може не тільки істотно полегшити стан людини, а й певною мірою запобігти відстроченим наслідкам психологічної травми.

Екстрена психологічна допомога зазвичай необхідна при таких станах, як страх, тривога, плач, істерика, апатія, почуття провини, злість, гнів, неконтрольоване тремтіння, рухове збудження.

Рекомендації з надання екстреної “допсихологічної” допомоги можна розділити на два блоки:

– допомога товаришеві,

– самодопомога.

У процесі надання психологічної допомоги важливо додержуватися певних правил.

1. Необхідно подбати про власну безпеку. Переживаючи негативні стани, людина часто не розуміє, що робить, і тому може бути небезпечною (є приклади, коли під час спроби самогубства людина не тільки сама кидається з даху, але і тягне за собою того, хто намагається їй допомогти, або може накинутися з кулаками на того, хто повідомляє їй про смерть близької особи).

2. Подбати про медичну допомогу. Переконатися, що у людини немає фізичних травм, за необхідності надати посильну медичну допомогу, викликати лікаря.

3. Перебуваючи поруч з людиною, що одержала психічну травму в результаті впливу екстремальних факторів, не можна втрачати самовладання. Поведінка потерпілого не повинна лякати, дратувати або дивувати. Його стан, вчинки, емоції – це нормальна реакція на ненормальні обставини.

4. При відчутті неготовності надавати людині допомогу, остраху, гидуванні потрібно знайти того, хто може це зробити. Людина завжди відчуває нещирість по жестах, інтонації, і спроба допомогти через силу все одно буде неефективною.

5. Основний принцип надання допомоги в психології такий же, як у медицині: "Не нашкодь". Краще відмовитися від необґрунтованих, необдуманих дій, ніж нашкодити людині. При виникненні сумнівів у правильності дій краще утриматися.

Типовий алгоритм дій при визначенні особи, яка дезорганізована внаслідок негативних переживань, зазвичай включає звертання до неї на ім'я, підкреслення цінності цієї особи (демонстративна повага), надання чітких, простих інструкцій до дій упевненим голосом (голосова експресія при цьому не повинна містити ознаки агресії чи істерики), роззброєння, огородження особи від зайвої стимуляції (потрібно увести особу від шуму, великої кількості незнайомих, агресивних людей) і передача офіцеру-психологу (чи іншій особі під нагляд і відпочинок). Якщо стан особи не тяжкий, то їй можна допомогти завдяки експрес-прийомам м'язового розслаблення, прийомами дихання, зняттям напруження через фізичні дії (в тому числі крик) і додатковим мотивуванням (зверненням до таких мотиваційних формулювань, як "не залишити у небезпеці товаришів", "захистити слабких (жінок та дітей)", "почуття обов'язку" та інше відповідно до цінностей підлеглого).

Допомога у разі страху

1. Не залишайте людину наодинці. Страх важко переносити на самоті.

2. Говоріть про те, чого людина боїться. Проговорювання страху сприяє встановленню контролю над ним. Через це, якщо людина говорить про те, чого вона боїться, – підтримуйте її, говоріть на цю тему.

3. Не намагайтеся відволікти людину фразами: "Не думай про це", "Це нісенітниця", "Це дурниці" тощо.

4. Запропонуйте людині зробити кілька дихальних вправ, наприклад таких.

А. Покладіть руку на живіт, повільно вдихніть, відчуйте, як спочатку повітрям наповнюються груди, потім живіт. Затримайте дихання на 1-2 секунди. Видихніть. Спочатку опускається живіт, потім груди. Повільно повторіть цю вправу 3-4 рази.

Б. Глибоко вдихніть. Затримайте дихання на 1-2 секунди. Починайте видихати. Видихайте повільно і приблизно на середині видиху зробіть паузу на 1-2 секунди. Постарайтеся видихнути якомога сильніше. Повільно повторіть цю вправу 3-4 рази. Якщо людині важко дихати в такому ритмі, приєднайтеся до неї – дихайте разом. Це допоможе їй заспокоїтися, відчути, що ви поруч.

5. Намагайтеся відволікти потерпілого якоюсь справою.

Страх це корисна емоція, яка допомагає уникати небезпечних ситуацій, тому боротися з ним потрібно тоді, коли він заважає життю і професійній діяльності.

Допомога у разі тривоги

1. Дуже важливо постаратися розговорити людину і зрозуміти, що саме її турбує. У цьому випадку, можливо, людина усвідомить джерело тривоги і зможе заспокоїтися.

2. Часто людина тривожиться, коли у неї не вистачає інформації про події. У цьому випадку можна спробувати скласти план, коли, де і яку інформацію можна отримати.

3. Спробуйте зайняти людину розумовою працею: рахувати, писати, розгадувати кросворд тощо. Якщо вона захопиться цим, то тривога відступить.

4. Фізична праця, побутові клопоти теж можуть бути хорошим способом заспокоїтися. Якщо є можливість, можна зробити зарядку або пробіжку.

Допомога у разі плачу

Сльози – це спосіб виплеснути свої почуття, і не слід відразу починати заспокоювати людину, якщо вона плаче. Проте, з іншого боку, перебувати поруч з людиною, яка плаче, і не намагатися допомогти їй – теж неправильно. Потрібно висловити людині підтримку та співчуття. Не обов'язково робити це словами. Можна просто сісти поруч, обійняти людину, погладжуючи по голові та спині, дати їй відчути, що ви поруч з нею, що вам не байдуже те, що сталося. Можна тримати людину за руку. Іноді простягнута рука допомоги значить набагато більше, ніж сотні сказаних слів.

Допомога у разі істерики

На відміну від сліз істерика – це той стан, який необхідно постаратися припинити. У цьому стані людина втрачає багато фізичних і психологічних сил.

Допомогти людині можна, виконавши такі дії.

1. Видаліть глядачів, створіть спокійну обстановку. Залишіться з людиною наодинці, якщо це безпечно для вас.

2. Несподівано зробіть дію, яка може сильно здивувати (наприклад, можна дати ляпас, облити водою, з гуркотом упустити предмет, різко крикнути на потерпілого). Якщо таку дію виконати не вдається, то сидіть поруч з людиною, тримайте її за руку, погладжуйте по спині, але не вступайте з нею у бесіду або, тим більше, в суперечку. Будь-які ваші слова тільки погіршать ситуацію.

3. Після того, як істерика піде на спад, говоріть з потерпілим короткими фразами, упевненим, але доброзичливим тоном ("випий води", "умийся").

4. Після істерики настає занепад сил. Дайте людині можливість відпочити.

Допомога у разі апатії

У стані апатії крім занепаду сил додається байдужість, з'являється відчуття спустошеності. Якщо людину залишити без підтримки й уваги, то апатія може перерости в депресію. У цьому випадку можна зробити такі дії.

1. Поговоріть з людиною. Задайте їй кілька простих запитань, виходячи з того, знайома вона вам чи ні: "Як тебе звуть?", "Як ти себе почуваєш?", "Хочеш їсти?".

2. Проведіть потерпілого до місця відпочинку, допоможіть зручно влаштуватися (обов'язково потрібно зняти взуття).

3. Візьміть людину за руку або покладіть свою руку їй на чоло.

4. Дайте їй можливість поспати або просто полежати.

5. Якщо немає можливості відпочити, то більше говоріть з потерпілим, залучайте його до будь-якої спільної діяльності (можна випити чаю або кави, допомогти іншим).

Допомога у разі почуття провини або сорому

1. Поговоріть з людиною, вислухайте її. Дайте зрозуміти, що ви слухаєте і розумієте її (кивайте, піддакуйте, говоріть "угу", "ага"). Не засуджуйте людину, не намагайтеся оцінювати її дії, навіть якщо вам здається, що людина вчинила неправильно. Дайте зрозуміти, що приймаєте людину такою, якою вона є. Не намагайтеся переконати людину ("Ти не винен", "Таке з кожним може статися"). На цьому етапі важливо дати людині виговоритися, розповісти про свої почуття. Не давайте порад, не розповідайте про свій досвід, не ставте питань – просто слухайте.

Допомога у разі рухового збудження

Гостра реакція на стрес може проявлятися в руховому збудженні, яке може стати небезпечним для самого потерпілого та оточуючих. У цьому випадку постарайтеся знайти можливість фізично зупинити людину. Перш, ніж намагатися їй допомогти, унебезпечте себе. Пам'ятайте, психологічна допомога можлива тільки у випадку, якщо потерпілий віддає собі звіт у своїх діях.

1. Задавайте людині питання, які привернуть її увагу, або доручіть справу, яка змусить її замислитися. Будь-яка інтелектуальна активність знизить рівень активності фізичної.

2. Запропонуйте зробити кілька фізичних вправ, виконати якусь фізичну роботу (щось принести, переставити тощо), так, щоб особа відчула фізичну втому.

3. Запропонуйте спільно зробити дихальну гімнастику, наприклад таку.

А. Встаньте. Зробіть повільний вдих, відчуйте, як повітря заповнює спочатку грудну клітку, потім живіт. Видихайте в зворотному порядку – спочатку нижні відділи легень, потім верхні. Зробіть паузу в 1-2 секунди. Повторіть вправу ще 1 раз.

Важливо дихати повільно, інакше від надлишку кисню може запаморочитися голова.

Б. Продовжуйте глибоко і повільно дихати. При цьому на кожному видиху постарайтеся відчути розслаблення. Розслабте руки, плечі, спину. Відчуйте їх тяжкість. Концентруйтеся на диханні, уявіть, що видихаєте своє напруження. Зробіть 3-4 вдихи-видихи.

В. Деякий час (приблизно 1-2 хвилини) дихайте нормально.

Г. Знову починайте повільно дихати. Вдихайте тепер через ніс, а видихайте через рот, склавши губи трубочкою. Видихаючи, уявіть, що обережно дмете на свічку, намагаючись не погасити полум'я. Намагайтеся зберігати стан розслабленості. Повторіть вправу 3-4 рази.

Д. Дихайте як зазвичай.

Допомога у разі нервового тремтіння

1. Потрібно посилити тремтіння. Візьміть особу за плечі і сильно, різко потрясіть її протягом 10-15 секунд. Продовжуйте розмовляти з нею, інакше вона може сприйняти ваші дії як напад.

2. Після завершення реакції необхідно дати потерпілому можливість відпочити. Бажано покласти його спати.

Категорично не можна:

а) обіймати потерпілого або притискати його до себе;

б) вкривати потерпілого чимось теплим;

в) заспокоювати потерпілого, говорити, щоб він узяв себе в руки.

Допомога у разі гніву, злості, агресії

1. Зведіть до мінімуму кількість оточуючих.

2. Дайте потерпілому можливість “випустити пар” (наприклад, виговоритися або побити грушу).

3. Доручіть роботу, пов’язану з високим фізичним навантаженням.

4. Демонструйте доброзичливість. Навіть якщо ви не згодні з потерпілим, не звинувачуйте його самого, а висловлюйтеся з приводу його дій. В іншому випадку агресивна поведінка буде направлена на вас. Не можна говорити: “Що ж ти за людина!”. Треба говорити: “Ти жахливо злишся, тобі хочеться все рознести вщент. Давай разом спробуємо знайти вихід з цієї ситуації”.

5. Намагайтеся розрядити обстановку смішними коментарями чи діями, але тільки в тому випадку, якщо це доречно.

6. Агресія може бути погашена страхом покарання, якщо: а) немає мети отримати вигоду від агресивної поведінки; б) покарання суворе і ймовірність його здійснення велика.

Допомога та підтримка оточуючих під час і одразу після екстремальної події дозволяють людині справитися з негативним станом, не потрапити в подальшому в замкнене коло провини, відчаю, страху.

Самодопомога у разі гострих реакцій на стрес

Опинившись у ситуації, коли потрібно подолати сильні негативні емоції – злість, гнів, почуття провини, страх, тривогу, важливо створити собі умови для того, щоб швидко “випустити пар”. Це допомагає знизити напруження і зберегти сили для подолання екстремальної ситуації. Для цього рекомендовано використати такі універсальні способи.

1. Зайнятися фізичною працею: перенести, переставити щось важке.

2. Зробити зарядку, пробіжку, пройтись у середньому темпі.

3. Прийняти контрастний душ.

4. Покричати, потопати ногами, пожбурляти каміння тощо.

5. Дати волю сльозам, поділитися своїми переживаннями з людьми, яким можна довіряти.

Не вживати велику кількість алкоголю, оскільки зазвичай алкоголь підсилює той стан, у якому знаходиться особа, що його приймає.

Крім універсальних способів можна запропонувати способи, які допомагають впоратися з кожною конкретною реакцією.

Страх – це почуття, яке, з одного боку, оберігає нас від ризикованих, небезпечних вчинків. З іншого боку, це болісний стан, що позбавляє здатності думати, діяти. Справитися з таким нападом страху можна спробувати самому за допомогою таких простих прийомів.

1. Спробуйте сформулювати про себе, а потім проговорити вголос, що викликає страх. Якщо є можливість, поділіться своїми переживаннями з оточуючими людьми. Висловлений страх стає меншим.

2. У разі наближення нападу страху дихати треба неглибоко і повільно – вдихати через рот, а видихати через ніс. Можна спробувати таку вправу: зробіть глибокий вдих, затримайте дихання на 1-2 секунди, видихніть. Повторіть вправу 2 рази. Потім зробіть 2 нормальних (неглибоких) повільних вдихи-видихи. Чергуйте глибоке і нормальне дихання до тих пір, поки не відчуєте себе краще.

Тривога. Стан тривоги переживається важче, ніж страху, бо особа не знає чого боїться, чого очікувати і як до цього підготуватися, вона почувається безпорадною. Для подолання тривоги рекомендовані такі кроки.

1. Перший крок – перетворити тривогу в страх. Потрібно постаратися зрозуміти, що саме турбує. Іноді цього достатньо, щоб напруження знизилося, а переживання стали не такими болісними.

2. Саме болісне переживання у разі тривоги – це неможливість розслабитися. Напружені м’язи, в голові одні й ті ж думки, тому корисно буває зробити кілька активних рухів, фізичних вправ, щоб зняти напруження. Особливо корисні вправи на розтягування м’язів.

3. Складні розумові операції теж допомагають знизити рівень тривоги. Спробуйте рахувати. Наприклад, по черзі в думці віднімати від 100 то 6, то 7, перемножувати двозначні числа, порахувати, на яке число припадав другий понеділок минулого місяця. Можна згадувати або складати вірші, придумувати рими тощо.

Плач. Не варто відмовлятися від плачу зовсім, оскільки сльози приносять полегшення, сприяють емоційній розрядці. Через це не потрібно відразу намагатися заспокоїтися, “взяти себе в руки”. Потрібно дати собі час і можливість побути наодинці і виплакатися, але коли сльози перестануть приносити полегшення варто виконати такі рекомендації.

1. Випити склянку води.

2. Нормально дихати, концентруючись на видиху.

Істерика – це стан, коли дуже важко чимось допомогти самому собі, тому що в цей момент людина перебуває у вкрай напруженому емоційному стані і погано розуміє, що відбувається з нею і навколо неї. Якщо у людини виникає думка про те, що слід припинити істерику, це вже перший крок на шляху до її припинення. Для самостійного подолання істерики рекомендовані такі дії.

1. Піти від “глядачів”, свідків того, що відбувається, залишитися одному.

2. Вмитися крижаною водою – це допоможе прийти до тями.

3. Зробити дихальні вправи: вдих, затримка дихання на 1-2 секунди, повільний видих через ніс, затримка дихання на 1-2 секунди, повільний вдих і т.д. – до того моменту, поки не вдасться заспокоїтися.

Апатія є реакцією, яка спрямована на захист психіки людини. Як правило, вона виникає після сильних фізичних або емоційних навантажень. У зв'язку з цим у разі відчуття занепаду сил, складнощів зосередитися і розпочати виконувати поставлені завдання і особливо при зниженні здатності відчувати емоції, потрібно дати собі можливість відпочити. Зняти взуття, прийняти зручну позу, намагатися розслабитися. Не зловживати напоями, що містять кофеїн (кава, міцний чай), це може тільки посилити стан апатії, оскільки додаткова стимуляція посилює реакцію захисного гальмування. Помістити в тепло ноги, стежити за тим, щоб тіло не було напружене. Проте, коли ситуація вимагає активності, подоланню цього стану сприяють такі прийоми.

1. Дати собі короткий відпочинок, розслабитися хоча б на 15-20 хвилин.
2. Помасажувати мочки вух і пальці рук – це місця, де знаходиться величезна кількість біологічно активних точок. Така процедура допомагає збадьоритися.
3. Випити чашку неміцного солодкого чаю.
4. Зробити кілька фізичних вправ, але не в швидкому темпі.
5. Після цього виконуйте ті завдання, які поставлені, але намагайтеся діяти в середньому темпі, зберігати сили, не братися за кілька справ одразу (в такому стані увага розсіяна і сконцентруватися, особливо на кількох справах, важко).
6. При першій можливості дайте собі повноцінний відпочинок.

Почуття провини або сорому. Переживання насильства або втрати близьких сприяють виникненню почуття провини або сорому. Справитися з цими почуттями самостійно або без сторонньої допомоги, допомоги психолога дуже важко. Дещо полегшити ці переживання допомагають такі прийоми.

1. Говорити про свої почуття, використовуючи замість "мені соромно" або "я винен" словосполучення "я шкодую", "мені шкода". Таке формулювання допомагає оцінити свої переживання і впоратися з ними.
2. Написати про свої почуття лист собі або людині, яку ви втратили. Це допомагає висловити почуття.

Рухове збудження. Цей стан в якомусь сенсі протилежний апатії, людина відчуває "надлишок" енергії. Є потреба активно діяти, а ситуація цього не вимагає. Якщо рухове збудження виражено слабо, то найчастіше людина нервово ходить колами. У крайніх випадках прояву цього стану людина може робити активні дії несвідомо. Наприклад, після сильного переляку кудись бігти, заподіювати травми собі й оточуючим, а потім не може згадати про свої дії. Рухове збудження виникає найчастіше відразу після отримання звістки про трагічну подію (наприклад, якщо людина одержує звістку про смерть близької особи) або якщо людині потрібно чекати важливої події.

Подоланню рухового збудження сприяють такі прийоми.

1. Спрямувати виниклу зайву активність на будь-яку справу. Можна зробити зарядку, пробігтися, виконати будь-які активні дії.
2. Зняти зайве напруження. Для цього потрібно дихати рівно й повільно. Зосередитися на своєму диханні. Уявити, як разом з повітрям видихаєте напруження. Помістити в тепло ноги і руки, можна активно розтерти їх до

появи відчуття тепла. Покласти руку собі на зап'ястя, відчути свій пульс, спробувати зосередитися на роботі свого серця, уявити, як воно розмірено б'ється. Звук биття серця дозволяє відчути себе спокійно і захищено, оскільки це той звук, який кожна людина чує в безпечному і затишному місці – в утробі матері. Якщо дозволяє ситуація, можна послухати спокійну музику.

Тремтіння. Іноді після стресової події людина починає тремтіти, часто тремтять тільки руки, а іноді тремтіння охоплює все тіло. Ця реакція тіла допомагає скинути зайве напруження, що з'явилося в ньому через стрес. При тремтінні, неможливості заспокоїтися необхідно таке.

1. Посилити тремтіння. Тіло скидає зайве напруження – потрібно допомогти йому.

2. Не намагатися припинити цей стан, а також силою утримати тремтячі м'язи – це призведе до зворотного результату.

3. Спробувати не звертати на тремтіння уваги, через деякий час воно припиниться само собою.

Гнів, злість, агресія. Гнів і злість – почуття, які часто відчувають фрустровані люди. Це природні почуття, але вихід їм потрібно давати таким чином, щоб не нашкодити собі й оточуючим. Для цього потрібно:

1. Голосно тупнути ногою (стукнути рукою) і з почуттям вимовити: "Я злюся", "Я розлючений" тощо. Повторити кілька разів, до відчуття полегшення. Це так звана непряма агресія, коли агресія переноситься на неживий предмет.

2. Постаратися поділитися своїми почуттями з іншою людиною, поговорити про них. Проговорення сприяє оволодінню своїм станом чи принаймні зняттю зайвого напруження.

3. Дати собі фізичне навантаження, відчути, скільки фізичної енергії витрачається під час переживання злості. Відпрацювання цієї енергії сприяє звільненню від негативної емоції.

3.5. Профілактика негативних наслідків виконання службово-бойових завдань з охорони громадського порядку під час спортивно-масових заходів

Ефективна система профілактики негативних наслідків виконання службово-бойових завдань з охорони громадського порядку під час спортивно-масових заходів в умовах взаємодії з агресивно налаштованими фанатами повинна мати певні етапи.

1-й етап – "Психологічний відбір і психологічна підготовка особового складу для виконання службово-бойових завдань з охорони громадського порядку під час масових заходів (у тому числі і спортивних)".

2-й етап – "Контроль за станом особового складу в умовах взаємодії з агресивно-налаштованим натовпом (у тому числі і натовпом спортивних фанатів)".

3-й етап – "Експрес-оцінка стану особового складу відразу після виконання службово-бойового завдання з охорони громадського порядку в

умовах масових заворушень суспільно-політичного характеру (в тому числі безладів, скоєних фанатами)".

4-й етап – "Відпочинок у домашніх умовах".

5-й етап – "Масові реадаптаційні заходи".

6-й етап – "Індивідуальні реадаптаційні заходи".

7-й етап – "Періодичний контроль стану особового складу".

Аналіз сучасних досліджень дозволяє говорити, що побудова профілактичних заходів має відбуватися у руслі формування готовності до діяльності в екстремальних умовах масових соціально-політичних заворушень.

Профілактика буде тим ефективнішою, чим більшим є адаптаційний запас особи. Саме цій меті служить професійно-психологічний відбір до дій в екстремальних умовах та формування професійно-психологічної готовності. Якщо перший, як вже було зазначено, спрямований на недопущення до дій в екстремальних умовах осіб, що мають недостатні рівні сили нервової системи, нервово-психічної стійкості, мають знижені пороги відчуттів тощо, то формування професійно-психологічної готовності спрямоване на надання необхідних знань, умінь, засобів, особливостей ставлення, мотивації, саморегуляції, досвіду тощо для подолання несприятливих обставин, це, так би мовити, набутий адаптаційний потенціал особи.

Проте навіть гарні адаптаційні здібності не завжди можуть зкомпенсувати різкі сильні негативні (стресові) впливи на особистість, що мають місце в екстремальних ситуаціях, і в цих умовах успіх профілактики небажаних наслідків є залежним від швидкості надання першої невідкладної допомоги та якості й обсягу подальшої допомоги.

Під час виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах протидії агресивно налаштованому натовпу фанатів найбільш страждають емоційно-вольова та ціннісна сфери правоохоронців, хоча ефект впливу на останню може бути відстроченим. Зміни у поведінці та стосунках (набуття рис агресивності, замкненості, нав'язливих моралізованих повчань тощо) правоохоронців частіш за все є похідними від цих розладів емоційно-вольової та ціннісної сфер.

Найчастіше сила і швидкість негативної стимуляції не дає можливості адекватно розгорнути інтелектуальну діяльність з усвідомлення всіх аспектів цих впливів та підбору адекватних засобів подолання. У таких умовах найбільш оперативно реагує емоційна сфера людини. В цьому є свої плюси і мінуси. Так, прислухаючись до своїх емоцій, правоохоронець може швидко оцінювати обстановку, визначати рівень небезпеки обставин і довіри оточенню, проте, якщо правоохоронцю бракує досвіду, емоційної стійкості і стенічності, то це може призводити до помилкових рішень, а у крайніх випадках до паніки, невиправданої агресії, неадекватності виконання поставлених завдань чи відмови від їх виконання. Проте зміни в емоційній сфері відразу позначаються на міміці, пантоміміці, вегетатиці, що дозволяє швидко реагувати на їх появу і вживати засобів для їх подолання. У разі, коли в окремого правоохоронця виникають проблеми психологічного характеру, то будь-який досвідчений співслужбовець чи командир м'яко і наполегливо організовує правоохоронця, у

якого намічаються ознаки гострих первинних психічних реакцій, своєю волею і співучастю. Подолання таких реакцій здійснюється шляхом вираженої ідентифікації (метод В. С. Мухіної) й організації поведінки правоохоронця. Демонстроване розуміння стану товариша і співучасть допомагають повернути правоохоронця, який переніс психічну травму, в більш стабільний стан. Співучасть і виражена ідентифікація, настанова необхідності повернути собі рівновагу і контроль у поєднанні з періодами перепочинку у виконанні службово-бойових завдань (дій) і відпочинку дуже часто призводять до вирівнювання психічного стану, відновлення здатності виконувати службові обов'язки навіть у наявних екстремальних умовах. Ця методика добре зарекомендувала себе під час спецоперацій російської Федеральної служби безпеки.

Для демонстрації розуміння стану товариша і здійснення настанови повернення до рівноваги правоохоронець повинен вміти словами описати свої негативні переживання, їх деталі. Такі вміння формують у результаті спеціальної підготовки. Однак озброювати правоохоронців знаннями про переживання негативних станів треба обережно. Подібного роду знання запускають рефлексивні механізми: правоохоронці, знаючи, що повинні відчувати в подібних ситуаціях, можуть почати фіксуватися на таких відчуттях, переживати їх навіть без об'єктивних підстав або погіршувати свій реальний стан. Крім того, правоохоронці для реалізації допомоги за типом вираженої ідентифікації та організації поведінки мають приділяти особливу увагу засобам оволодіння власними негативними емоціями. Для цього підійдуть будь-які релаксаційні техніки. Наприклад, досить відома методика прогресивної м'язової релаксації Джекобсона, аутогенне тренування або нова розробка російських психологів, використовувана для зняття гострого стресу і антистресової підготовки до майбутніх екстремальних ситуацій – метод керованої психофізіологічної саморегуляції "Ключ" (див. дод. Ж). Освоєння цих технік вимагає чимало часу, тому таку підготовку треба проводити заздалегідь. Оволодіння власними емоціями і тілом є важливим елементом профілактики (антистресової підготовки) та реабілітації (подолання наслідків пережитого стресу).

Демонструвати розуміння стану може не лише окремий правоохоронець, а й колектив у цілому. Групові аналізи психотравмуючих ситуацій та рефлексії на свої стани в подібних до цих екстремальних умовах у минулому досить добре допомагають психологічно постраждалим правоохоронцям. Це робить обґрунтованим застосування безпосередньо після виконання службово-бойового завдання такого методу, як дебрифінг. Під час дебрифінгу обговорюють переживання і дії. Дієвість дебрифінгу була підтверджена вітчизняними психологами в ході надання медико-психологічної допомоги особам, які постраждали від землетрусу у Вірменії, від аварії з радіоактивними елементами в м. Гоянія (Бразилія), від природних катастроф на острові Монтесерата (Алексіс Лоренсо Руїс), в ході проведення реабілітаційних заходів з особовим складом сил ООН, що знаходяться в Боснії (О. О. Теличкін), і Вітебському реабілітаційному центрі (Н. В. Якушкін) (див. дод. К).

Добре зарекомендувала себе для подолання втоми, негативних емоцій і неглибоких змін у ціннісній сфері тощо короткострокова відпустка. Так, короткострокова відпустка, проведена у колі родини:

1. Дозволяє отримати емпатійну підтримку. Члени родини краще за інших розуміють правоохоронця, який переживає негативні стани, і краще за інших знають, як йому допомогти. Саме вони здатні здійснити найбільш індивідуальну допомогу у переживанні негативних наслідків стресових ситуацій (зрозуміло, якщо мова не йде про глибокі зміни особистості, що вимагають втручання фахівця).

2. Дозволяє отримати позитивні емоції. При короткостроковій відпустці, особливо, якщо правоохоронець повертається, як "герой", із заохоченням від керівництва і позитивними оцінками діяльності правоохоронців суспільством у цілому, правоохоронець отримає досить великий спектр позитивних емоцій: від поваги батьків до відвертої гордості дітей тощо.

3. Дає можливість переключитися з негативних переживань, що виникли внаслідок виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах, на домашні клопоти. Така відстрочка (на час відпустки) дозволяє згодом менш емоційно сприймати те, що сталося. Відпустка, проведена в колі родини, дає можливість "вийти з емоційно забарвленої ситуації", подивитися на неї ніби з боку, що само по собі має хороший профілактичний ефект.

4. Дозволяє відкоректувати незначні зміни у ціннісній сфері. Перевіркою на істинність цінностей є вписання їх у контекст більш широких соціальних, у тому числі і родинних відносин. При спілкуванні із сім'єю відбувається також відновлення вихолощених, абстрагованих у результаті масованої експлуатації таких цінностей, як любов до Батьківщини, захист мирного населення тощо, які при спілкуванні із сім'єю отримують конкретне і зрозуміле для будь-якої людини наповнення.

Таким чином, під час короткострокової відпустки відбувається відновлення ціннісної сфери правоохоронця, яка мала незначні деформації, покращення емоційного фону, відновлення сил.

Проте ефект від короткострокових відпусток у коло сім'ї є тим більшим, чим "надійнішим є тил" у правоохоронця (чим кращі стосунки у родині, чим сильніша підтримка і розуміння вибору професії правоохоронця близькими, чим краще вирішення побутових проблем) і чим краще ведеться робота зі ЗМІ з приводу формування суспільної думки щодо доцільності і правильності дій правоохоронців під час масових заворушень суспільно-політичного характеру (в тому числі масових заворушень, організованих фанатами).

Так, проблема посттравматичних стресових розладів і постстресових реакцій у правоохоронців, які виконували службово-бойові завдання в екстремальних умовах, іноді виявляється предметом деяких некоректних виступів і спекуляцій на цій вельми делікатній темі. Публікації, що з'явилися у засобах масової інформації про посттравматичні стресові розлади (хоча вони частіше присвячені учасникам бойових дій в Афганістані, Чечні або членам підрозділів спеціального призначення), не тільки не сприяють вирішенню цієї проблеми, а й значною мірою ускладнюють її. Так, у суспільній думці

формується неадекватне ставлення до правоохоронців, які виконують службово-бойові завдання в екстремальних ситуаціях, щодо їх психічних відхилень і “нормальності”. Суспільство готується до зустрічі з самими крайніми проявами посттравматичних стресових розладів, не будучи достатньо поінформованим про їх причини, необхідні умови подолання та профілактики їх негативних проявів. Таким чином, правоохоронці, які виконують службово-бойові завдання в екстремальних умовах, позбавляються одного з основних чинників їх успішної реабілітації, а саме: громадської емпатії, підтримки і визнання суспільством.

Формування позитивної громадської думки й адекватного ставлення суспільства до людей, які гідно виконали свій професійний обов’язок насамперед перед самим цим суспільством і потребують його допомоги та підтримки, має виражений позитивний ефект щодо подолання негативних наслідків деструктивних емоцій.

Позитивне висвітлення у ЗМІ (навіть якщо це відомча газета, журнал чи сайт) посилює позитивну оцінку значущості виконуваних функцій, сприяє формуванню почуття гордості, зниження відчуття сумніву в правильності виконуваних дій.

У випадках, коли вплив екстремальної ситуації був значним, поведінка правоохоронця може мати риси деструктивної. Американські психологи, аналізуючи поведінку ветеранів В’єтнаму, встановили, що чим більший стрес накопичився під час виконання бойових завдань, тим більша агресивність військовослужбовця. Агресивність часто є наслідком розірваності механізму соціальної заборони, досвіду насильства і ворожого ставлення до оточуючих, а також відсутності у деяких випадках нервово-психічної стійкості. Ключовою у даному випадку є проблема дисонансу в ціннісній сфері. Цей дисонанс, як правило, є наслідком впливу екстремальності ситуації, проте його сила залежить і від того, наскільки гармонійною була особистість до початку впливу. На думку російських психіатрів і психотерапевтів, аутоагресивні реакції будуть слабші, якщо у правоохоронців вирішені попередні психотравмуючі ситуації, особливо отримані в дитинстві, коли комплекси провини формуються найбільш легко. Таким чином, вчасно відреаговані психотравмуючі ситуації та інші заходи, спрямовані на гармонізацію особистості, є профілактичним засобом, що значно знижує силу негативних наслідків. Крім того, під час профвідбору потрібно звертати увагу на рівень такої мотивації вибору професії, як прагнення компенсувати характерологічні й інші недоліки.

Дисонанс у ціннісній сфері правоохоронця, що виник унаслідок дії стрес-факторів великої сили (наприклад, реальна загроза життю, втрата товариша тощо), може стати причиною не тільки безпосередніх, а й відстрочених у часі посттравматичних стресових розладів. Це робить необхідним як діагностику і корекцію стану ціннісної сфери безпосередньо після виконання службово-бойових завдань, так і відстрочену періодичну діагностику в осіб, які зазнали значні стресові впливи (див. дод. Л).

Американський психотерапевт Бенджамін Колодзін, аналізуючи посттравматичні стресові розлади, вказує, що допомога ветеранам повинна полягати не в тому, щоб пристосувати їх спосіб поведінки до загальноприйнятих мірок і таким чином допомогти їм “стати нормальними”, тобто соціально адаптуватися, а в тому, щоб привести їх до згоди із самим собою і реальними фактами свого життя. Це означає, що корекції має підлягати не поведінка як така, а внутрішні рушійні сили – деформована внаслідок стресу ціннісна сфера правоохоронця.

Ієрархія особистісних цінностей зазнає значних змін унаслідок не лише дії стресорів, але й у результаті формування в екстремальних умовах унікальної системи цінностей, які забезпечують виживання в цих складних умовах (наприклад, цінність життя, довіри товаришу, взаємодопомоги). В екстремальній ситуації змінюється “вага” деяких цінностей, що призводить до зміни в структурі цінностей. Цінності, що посіли чинні місця в структурі ціннісної сфери в екстремальних умовах, далеко не завжди відіграють провідну роль у звичайному житті з її повсякденними проблемами, інтересами і потребами. При поверненні до нормальних умов життєдіяльності гостро виникає проблема невідповідності внутрішньої системи ціннісних орієнтацій навколишній реальності, коли поведінка людини згідно з цією системою є неадекватною як з точки зору соціалізації особистості, так і з точки зору задоволення її потреб. Руйнування системи ціннісних орієнтацій, що відбувається в цих умовах, неминуче призводить до складних психічних станів, які узагальнено можна визначити як дезадаптацію. У другому випадку – це прагнення і спроби реалізації цієї системи цінностей у суспільстві досить агресивними і часто насильницькими методами. Іншими словами, можна говорити про стресові реакції, що викликані ціннісно-орієнтаційними невідповідностями.

Психічна дезадаптація характеризується руйнуванням старої системи цінностей і відсутністю необхідних ресурсів для її реструктуризації. А точніше: саме це в поєднанні з іншими несприятливими факторами психофізіологічного характеру є джерелами депресивних станів, неврозів, межових станів, які передують суїцидальним діям, серйозним психічним розладам.

Як індивідуальна техніка психореабілітації та психопрофілактики відстрочених посттравматичних стресових розладів може бути використана методика ціннісних орієнтацій, яка була запропонована М. Рокічем як засіб діагностики ієрархії особистісних цінностей. Ця методика з успіхом використовується для формування перспективної життєвої стратегії, тобто як психореабілітаційний засіб. Така техніка від свого розробника І. В. Соловйова отримала назву методики структуризації ціннісних орієнтацій особистості.

З метою формування перспективної життєвої стратегії, крім звичайної процедури проведення методики Рокіча (див. дод. М), психолог послідовно задає кілька підстав для ранжирування стандартних наборів цінностей:

1) в якій мірі запропоновані цінності є значущими для цього обстежуваного;

2) яким чином вони ранжировані, на думку обстежуваного, у бездоганної в усіх відношеннях людини, яка задоволена своїм життям;

3) в якій мірі ці цінності реалізовані в обстежуваного в певний момент його життя;

4) в якій мірі він хотів би їх реалізувати в найближчому майбутньому в період його професійної діяльності, після виходу на пенсію тощо.

Свобода творчості психолога у визначенні підстав для ранжирування може бути обмежена лише його внутрішніми критеріями і реальними можливостями, виходячи з умов роботи з конкретною особистістю.

Результати кожного ранжирування фіксуються будь-яким зручним способом, але, не привертаючи до цього уваги обстежуваного або ж пояснивши, що це необхідно для того, щоб потім поставити уточнюючі питання.

Робота обстежуваного з ранжирування карток ціннісних орієнтацій дозволяє ініціювати у нього рефлексивний процес, спрямований на усвідомлення своїх мотивів, цілей, бажань, прагнень та оцінку власних можливостей з їх реалізації. Завдання психолога полягає в активізації та підтримці цього процесу, у спрямовуванні його в конструктивне русло.

Порівняти результати ранжирування за різними підставами у ході бесіди з обстежуваним можна за допомогою питань. Наприклад:

1. Що заважає Вам реалізувати цінності так, як вони, на Вашу думку, представлені в “ідеальній” людині?

2. Що необхідно для того, щоб це зробити?

3. Від кого (чого) залежить успіх реалізації Ваших цінностей тощо.

Копітка і творча спільна робота психолога з правоохоронцем за цією методикою повинна закінчитися формуванням його найближчих перспектив досягнення:

а) у внутрішньоособистісній сфері;

б) у міжособистісній сфері;

в) у професійній сфері (службовій діяльності).

Ця робота може мати (і, як правило, має) циклічний характер і включається у загальний комплекс психореабілітаційних заходів поряд з іншими техніками і методиками психоемоційної регуляції, психокорекції та психотерапії.

У результаті відбувається своєрідна структуризація ціннісних орієнтацій особистості, вибудовується ієрархія цінностей, визначаються пріоритети. Саме цей фактор є одним з умов успішної реабілітації, встановлення внутрішньої гармонії в учасників екстремальних ситуацій, адекватної оцінки ними навколишньої дійсності, свого місця в ній та особистих перспектив і можливостей.

Непогані результати дають і групові заходи щодо корекції ціннісної (смислової) сфери особистості. До таких методів можна віднести методику будівництва смислової сфери – вищого рівня розвитку ціннісної сфери, розроблену Н. Л. Карповим. Ця методика є груповою, вона передбачає реалізацію таких механізмів побудови смислової сфери.

1. Механізм співучасті. Суть його – створення єдиного “емоційно-смислового поля” в учасників процесу психореабілітації.

2. Механізм формування адекватного ставлення до недоліків. Ця проблема щільно пов'язана з традиційними для психології питаннями – з рівнем зазіхань, із самооцінкою, з афектом неадекватності, з Я-концепцією.

3. Механізм використання енергетики "ідеального Я". Карпов виходить зі співвідношення "ідеального" і "реального Я". Звикаючи жити на рівні свого "реального Я", людина залишає цілий ряд своїх можливостей нереалізованими.

4. "Ефект Пігмаліона". Використовується феномен Пігмаліона як "присвоєння" особою, яка проходить реабілітацію, створеного нею самою нового "образу Я". Цей образ стає важливою цінністю не тільки в силу своєї безпосередньої привабливості, але і тому, що він є результатом складної роботи зі самовдосконалення.

5. Механізм реалізації мети в ідеальному образі. Образ виконує три функції: 1) образ як регулятор стану, задача якого – формування особливого стану готовності до діяльності, до успіху; 2) образ як ініціатор розвитку – психолог сприяє усвідомленню в ході саморефлексії Я-реального і допомагає переструктурувати його і максимально наблизити до Я-ідеального; 3) образи, що об'єднують групу осіб, які проходять соціореабілітацію в одне смислове поле. Спільна участь у соціореабілітації розширює традиційне і у більшості випадків розрізнене поле значущих образів і смислів, що стоять за ним, підготовляє сприятливий ґрунт поза психотерапевтичною групою.

6. Механізм підвищення сенсоутворюючої функції мотиву до рівня сенсу життя. Це означає, що феномен сенсу життя використовується як психологічний механізм формування мотиваційної включеності і генератор інтрагенної активності в процесі психореабілітації.

Зазначимо, що наведені методики корекції ціннісно-смислової сфери є лише одним із моментів кропіткої індивідуальної і групової психореабілітаційної роботи. Цікавим прикладом такої роботи є багаторічний досвід терапевтичної роботи з ветеранами війни в Афганістані та дослідження однієї із потужних наукових структур, яка займається проблемами екстремальності, – Московського державного університету імені Ломоносова. Зокрема в стінах цього закладу було розроблено один із сучасних поглядів на психотравматизацію особистості в екстремальних умовах – смислову концепцію травми. Ця концепція була втілена у методиках індивідуальної і групової терапії посттравматичних стресових розладів, розробленої М. Ш. Магомед-Еміновим.

Таким чином, запропонована система психопрофілактики наслідків стресових ситуацій передбачає психологічну роботу, що охоплює всі етапи виконання службово-бойових завдань, а також залученість у профілактичних заходах більшості структур особистості (індивідуально стильові особливості). При цьому особлива увага приділяється вищому регулятору активності – ціннісно-смисловій сфері правоохоронця. Саме така побудова психопрофілактичної роботи здатна значно зменшити психогенні втрати, зберегти достатній рівень ефективності діяльності правоохоронців.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що включає в себе система психологічного забезпечення діяльності особового складу сил охорони правопорядку?
2. Які особливості ситуацій масових заворушень під час проведення великомасштабних спортивних заходів дозволяють характеризувати їх як екстремальні для особового складу сил охорони правопорядку?
3. У чому полягає специфіка психологічної підготовки особового складу сил охорони правопорядку до виконання службово-бойових завдань з охорони громадського порядку під час великомасштабних спортивних заходів міжнародного рівня?
4. Охарактеризуйте заходи психологічної допомоги, які можуть застосовуватися до особового складу сил охорони правопорядку в екстремальних ситуаціях.
5. Яка невідкладна психологічна допомога має надаватися співробітникам сил охорони правопорядку, що переживають негативні психічні стани?
6. Обґрунтуйте можливість використання психодіагностичних методик серед особового складу сил охорони правопорядку, який виконує службово-бойові завдання в умовах масових заворушень.
7. Які етапи має містити ефективна система профілактики негативних наслідків виконання службово-бойових завдань з охорони громадського порядку під час великомасштабних спортивних заходів?
8. У чому полягає профілактичний ефект короткострокової відпустки?
9. Охарактеризуйте заходи, які мають використовуватися для профілактики ПТСР.

ДОДАТКИ

Додаток А

Правила поведінки глядачів на стадіонах під час відвідування футбольних матчів

І. Загальні положення.

1.1. Правила поведінки глядачів на стадіонах під час відвідування футбольних матчів (далі – Правила) поширюються на Всеукраїнські змагання з футболу серед професіональних команд.

1.2. Регіональна федерація футболу та її футбольний клуб можуть вносити доповнення до Правил з урахуванням місцевих особливостей та стану конкретного стадіону.

ІІ. Глядачі мають право:

2.1. Придбати квиток/квитки для перегляду футбольного матчу, що відбувається на відповідному стадіоні.

2.2. Зайняти на трибуні і секторі стадіону місце, вказане у квитку.

2.3. Користуватися послугами розташованих на стадіоні камер схову, ресторанів, буфетів, кафе, кіосків, гардеробів, пунктів медичної допомоги, туалетів тощо.

2.4. Підтримувати особисто обраний футбольний клуб (команду), окремих гравців і тренерів усіма незабороненими засобами і формами поведінки.

2.5. Отримувати інформацію щодо перебігу подій на стадіоні, за його межами, а також щодо змагань в інших містах.

ІІІ. Глядачі зобов’язані:

3.1. Дотримуватися громадського порядку та загальновизнаних норм поведінки.

3.2. Виявляти нетерпимість до порушників правопорядку.

3.3. Інформувати представників влади, служб безпеки, інших офіційних осіб про порушників Правил, скоєні та можливі порушення правопорядку, осіб та предмети, що викликають підозру.

3.4. Дбайливо ставитися до обладнання і майна стадіону та клубів (команд), які беруть участь у матчі.

3.5. Поважати уболівальників інших клубів (команд), футболістів, офіційних осіб, арбітрів, що обслуговують матч.

3.6. Виявляти повагу до національних гімнів, прапорів, символіки держав, ФФУ, ПФЛ та клубів (команд).

3.7. Виконувати вимоги стюардів, розпорядників, представників органів влади та безпеки щодо дотримання чинного законодавства, Правил, інструкцій, а у разі виникнення надзвичайної ситуації – вимог плану евакуації зі стадіону.

3.8. Сприяти отриманню насолоди від перегляду футбольних матчів всіма відвідувачами стадіону.

ІV. Глядачам забороняється:

4.1. Вхід до стадіону у стані алкогольного або наркотичного сп’яніння та вживання алкогольних напоїв і/або наркотичних речовин на території стадіону.

4.2. Перегляд матчу у стані алкогольного або наркотичного сп’яніння, вхід на стадіон із будь-якими пляшками, метальними чи піротехнічними приладами або предметами, вибухівкою, вогнепальною та холодною зброєю, набоями.

4.3. Кидання на футбольне поле, у футболістів, арбітрів, тренерів або глядачів, їх транспортні засоби будь-яких предметів.

4.4. Розпалювання факелів або вогнищ.

4.5. Використовування грубих, нецензурних, образливих виразів, жестів, пісень, політичної пропаганди, а також застосування погроз та залякування.

4.6. Пропаганда расизму, дискримінація футболістів, тренерів, арбітрів, інших офіційних осіб та глядачів за національною ознакою або кольором шкіри.

4.7. Входження на футбольне поле, до місць розташування команд, арбітрів, делегата матчу, кімнати допінг-контрою, приміщень для офіційних осіб та ложі VIP або інших спеціальних приміщень стадіону.

4.8. Пошкодження майна та обладнання стадіону, клубів (команд), футболістів, офіційних осіб та їх транспортних засобів.

V. Відповідальність за порушення Правил:

5.1. Особи, що скоїли порушення Правил, притягаються до відповідальності згідно з чинним законодавством України.

5.2. Організатори змагань в особі уповноважених осіб стадіону і/або футбольного клубу-господаря, представники органів внутрішніх справ мають право вивести за межі стадіону особу, яка не дотримується вимог Правил і прийняти рішення щодо недопущення такої особи на стадіон у майбутньому.

Додаток Б

Маніфест футбольних фанатів

Не так давно в побут футбольних уболівальників усього світу увійшла нова фраза: “Against modern football”. Фанатські рухи і ультрас-угрупування з усіх куточків земної кулі включилися в боротьбу за те, щоб зберегти футбол звичним, залишити його тією народною грою, подивитися на яку ми всі одного разу вперше прийшли на стадіон.

Багато людей схильні думати, що фанатська субкультура – деструктивна по суті, спрямована на руйнування, а не на створення. Ми ж, зі свого боку, знаємо, скільки щоденної праці вкладається в те, щоб фанати були організовані і віддавали всіх себе улюбленій команді. Ми живемо любов’ю до футболу, а не ненавистю.

Саме тому ми вирішили вийти з цим маніфестом, в якому основою буде конструктивний підхід: не “проти” чогось, а “за”. Ми пропонуємо формулювання “традиційний футбол” – та гра мільйонів, яка підкорила своєю простотою і щирістю всю земну кулю. У цьому маніфесті ми викладемо основні принципи “традиційного футболу”, розповімо про свої принципи і те, який футбол ми хочемо бачити на стадіонах світу.

Головна думка, з якої ми будемо виходити – “футбол – гра народна”. Саме унікальна популярність і всенародна любов забезпечила футболу феноменальний успіх. Саме уболівальники і фанати, а не власники компаній або поради акціонерів є основним, як зараз модно говорити, “споживачем продукту”. Саме віддані уболівальники і фанати – це ті люди, які були з клубом до приходу власника і будуть з ним після його відходу. Вони – кров і плоть футболу. Вони – душа клубу.

За що ми всі любимо футбол? За чесність, щирість і безкомпромісність, за дух справжньої чоловічої боротьби, за близькість кожному з нас (хто з нас не грав у футбол?). Футбол для відданого вболівальника – можливість відволіктися від повсякденних турбот і, що не менш важливо, зануритися в той справжній світ, у якому немає місця брехні і зраді. Футбол – це віддушина для абсолютно різних людей в їхньому житті.

Саме цим можна пояснити те колосальне розчарування і навіть агресію, яка виплескується назовні, коли навіть футбол починає обманювати тебе. Коли навіть на футболі ти не можеш бути відносно вільним, не можеш бути відкритим і виражати свої емоції найщирішим (нехай навіть і не зовсім культурним!) чином.

У сучасному світі футбол перестає бути цим найунікальнішим явищем і починає позиціонуватися розвагою, такою ж як і похід до кінотеатру або в оперу. Проте це речі абсолютно різного характеру! Сучасний футбол перестав бути “народною грою”, а стає все більше частиною “шоу-бізнесу”, де комерційний успіх виходить на перший план, відтісняючи емоції і щирість, спортивний результат.

Тепер відповімо на головне питання цього маніфесту: За які принципи “традиційного футболу” виступаємо ми, фанати й віддані вболівальники?

1. Категоричне НІ договірним матчам!

Причому, незалежно від того, бере участь в цьому твоя команда або команда твоїх суперників. Нам не потрібні перемоги наших команд, якщо результат матчу визначається не в чесній боротьбі на футбольному полі! “Договірні матчі” – бруд футболу, його ганьба, вони вбивають гру, вбивають її сенс. Ми закликаємо гравців, пресу, громадськість, вболівальників та фанатів найжорстокішим чином боротися з цим явищем і не соромитися оприлюднювати факти, якщо такі є. Ми виступаємо за найжорстокіші варіанти покарань як для організаторів договірних матчів, так і для тих, хто забезпечив необхідний результат.

2. Футбол поза політикою!

Кожен, хто вперше прийшов на трибуну, приходить туди за тим, щоб побачити футбол. Саме заради футболу, заради підтримки своєї команди ми збираємося разом, саме це нас об'єднує. Останнім часом футбол і футбольні результати мають дедалі більший політичний відтінок, а деякі партії намагаються використовувати трибуни для своїх політичних загравань. Ми закликаємо сказати рішуче "ні" політиці на трибунах, незалежно від того, чи підтримуєте ви партію влади, опозицію чи інші політичні течії. Нехай ваші політичні погляди залишаться за межами трибуни, адже на трибуні нас об'єднує любов до команди.

3. Поверніть емоції у футбол!

Якщо гравець хоче розділити радість після голу зі своїми уболівальниками, чому це карається попередженням? Якщо гравець задирає футболку після забитого м'яча або щиро висловлює радість, нехай навіть не зовсім звичайним способом, чому за це він повинен бути покараний? Футбол живе емоціями, властивими кожній людині. Залиште гравцям можливість бути людьми з усією притаманною гамою почуттів, адже ми любимо футбол за його щирість.

4. Ми за чесну гру!

Ні "ниркам" і будь-яким симуляціям! Fair play – не порожній звук. Футбол – чоловіча гра. Ми закликаємо гравців бути справжніми мужиками на полі і боротися до кінця. Для фанатів усі "нирки" і симуляції не викликають нічого, окрім відрази, навіть якщо це допомагає твоїй команді перемогти. Перемагайте на полі в чесній боротьбі, інші перемоги нам не потрібні.

5. Назва клубу, клубні кольори і символи – наша гордість, наші реліквії!

Часто в сучасному футболі відбувається ситуація: приходить новий власник зі своїми амбіціями і намагається переписати історію клубу, вписавши туди свою компанію або орган влади найсоковитішими і найжирнішими фарбами. Назва клубу, так само, як і його колір і емблема – найважливіші атрибути для уболівальника і фаната. Це те, за чим ми визначаємо себе, це – одна з наших головних цінностей. Ми виступаємо за збереження історично усталених імен і кольорів для команд, без прив'язки до змінних власників і спонсорів клубу.

6. Власна молодь – пріоритет у селекції кожного клубу!

Як люди, що прийшли на трибуну всерйоз і надовго, ми виступаємо за спадкоємність поколінь, за те, щоб гравці шанували традиції свого клубу, бились за його ім'я і історію. Власні вихованці – люди, найбільш віддані своєму клубу, його "серце" в команді. Франческо Тотті, Рауль і Пол Скоулз – живі символи "Роми", "Реала" і "Манчестер Юнайтед". Саме тому ми виступаємо за те, щоб замість миттєвих перемог і постійних покупок дорогих "зірок" наші футбольні клуби витрачали кошти і зусилля на створення серйозної системи підготовки власних вихованців. Саме власні вихованці і їхні успіхи у складі своєї команди змушують уболівальників і фанатів відчувати справжню гордість за свій клуб. А надійна база не дасть потонути клубу в період найскладніших випробувань.

7. Ми проти переходів гравців і тренерів з табору принципових суперників!

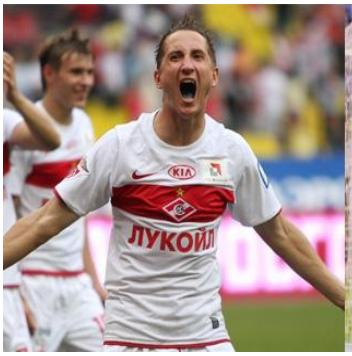

Ми віддаємо собі звіт, що трансфери – невід'ємна частина футболу. Проте для найвідданіших уболівальників футбол – це не просто гра, це – наше життя! Через це перехід гравців або тренерів у стан принципових суперників, які є практично в кожного клубу, для нас – ніж у серце! Ми проти ослаблення потенційного противника. Нам не потрібні гравці, яких купують тільки для того, щоб вони не грали в стані опонентів. Ми закликаємо і гравців, і тренерів, і клубне керівництво – такими рішеннями ви зраджуєте нас, для нас такий варіант

неприйнятний! Уникнути непотрібного напруження у відносинах між клубом, уболівальниками та командою дуже просто – потрібно просто виключити подібні переходи.

8. Ми виступаємо за постійне спілкування з командою і керівниками клубів!

Відсутність серйозної системи роботи з уболівальниками і фанатами – біч чи не всіх наших клубів. Відкриті тренування, регулярні зустрічі з командою і керівництвом клубу, автограф-сесії і багато чого іншого – це те, що потрібно вболівальникам і фанатам. Ми не хочемо, щоб з гравців робили "ікони", побачити яких вживу можна лише на стадіоні під час матчу. Гравці грають для вболівальників, футбольні клуби існують для вболівальників, тому тільки постійне живе спілкування (а не один-два рази на рік!) може дозволити уникнути багатьох помилок і загострень та дати відповіді один одному на питання, що накопичились, "очі в очі", по-чоловічому.

9. Представники вболівальників не повинні бути статистами в житті клубу.

Ми виходимо з того, що фанати безкорисливо хочуть кращого для свого клубу. Тільки постійне спілкування і вміння працювати в одній команді дозволить клубу розвиватися разом зі своїми уболівальниками. Футбольні клуби не повинні бути тимчасовою іграшкою в руках олігархів або чиновників. Ми не закликаємо клуби негайно роздавати акції вболівальникам, створювати управляючі трасти або вводити представників фан-клубів до Ради Директорів, як це відбувається в європейському футболі. Проте ми хочемо, щоб голос уболівальників і фанатів був почутий у будь-якій ситуації. Щоб фраза "футбол для вболівальників (а не для власників клубу)" стала аксіомою.

10. Будьте активні на стадіоні!

Саме до цього ми закликаємо всіх, хто приходить на трибуни і в ложі. Це не похорон! Не соромтеся своїх емоцій, підтримуйте команду голосно й організовано, футбол – це місце, де можна і треба віддати голос і душу для перемоги улюбленої команди! На жаль, багато хто з нас, соромиться голосно підтримувати свою команду, не хоче підтримувати "заряди", що йдуть з фанатської трибуни. Проте ж саме "живий" стадіон, що підганяє команду, сотні разів ставав причиною перемог більш слабких команд над сильнішими. Не будьте "споживачами" театральної дії, беріть участь у процесі! Не соромтеся себе, "заводьте" своїх друзів, змусьте стадіон "дихати" футболом! Повірте, коли ви відчуєте себе частиною трибуни – ви вже не зможете жити без цього.

11. Приходьте на стадіон, підтримуйте команду в будь-яких умовах!

Ніяка телетрансляція не замінить похід на стадіон. Тільки на стадіоні вдома і на виїзді ви можете реально допомогти своїй команді. Не пропускайте домашні матчі, намагайтеся якомога частіше їздити на "виїзди" – саме це, а не "диван-вболівання" і є справжньою підтримкою команди! Їздіть не тільки на фінальні ігри і принципові матчі. Повірте, в нашій країні величезна кількість місць, які можна відвідати, слідуючи за командою на виїзди.

12. Підтримуйте свою місцеву команду (Support your local team)!

Саме те місце, де ви народилися, виросли і живете, може називатися вашою батьківщиною. Саме клуб з вашого рідного міста по-справжньому рідний для вас. У якому б дивізіоні не виступала ваша команда, підтримуйте її перш за все, не дивлячись на можливі симпатії до відомих вітчизняних чи зарубіжних клубів. Допомагайте своєму клубу на домашній трибуні і на виїзді. Ми виступаємо за те, щоб у кожному місті і містечку вболівали за свій рідний клуб і допомагали йому перемагати, а не віддавали своє серце більш успішному клубу з іншого міста.

13. Поважайте кольори своєї команди!

Приходячи на матчі свого клубу, не варто одягати атрибутику іншої команди, якій ви можете симпатизувати, навіть якщо кольорові гами клубів збігаються. Це питання поваги до

власного клубу. Ми вже не говоримо про ті випадки, коли на синю трибуну приходять у червоному, а на червону в зеленому. Бажання виділитися не повинно переважувати бажання бути "в одному ритмі" з командою, у тому числі і в кольорах. Крім того, пам'ятайте, що на матчах збірної вкрай небажане носіння клубної атрибутики так само, як і носіння атрибутики збірної на матчах вашого клубу.

14. Піротехніка – частина "живого" шоу!

Піротехніка – невід'ємний атрибут фанатського перформансу під час футбольних матчів. Ми виступаємо з пропозицією залишити можливість фанатам влаштовувати піротехнічні шоу за умови, що це буде відбуватися організовано і не буде заважати проведенню футбольних матчів. Ми впевнені, що красиві піротехнічні вистави додають жвавості і щирості футболу й здатні мотивувати футболістів на успішну гру, а фанатів і вболівальників на додаткову підтримку. Ми пропонуємо представникам фанатів, керівникам клубів і МВС провести робочі зустрічі, для того щоб виробити "правила гри" щодо піротехніки, а керівництву ФФУ розглянути можливість закріпити організацію фанатських піротехнічних шоу в регламенті проведення футбольних матчів.

15. На стадіоні повинна бути "стояча" трибуна!

Підтримка своєї команди "стоячи" – одна з головних традицій фанатів усього світу. Для нас абсолютно неможливо підтримувати улюблену команду сидячи, без пісень і активних рухів. Фанатські трибуни – це "живий" організм, серце стадіону. А такими вони можуть бути, тільки якщо залишаться стоячи вдома і на виїзді. Підтримуйте команду активно, підтримуйте команду стоячи!

16. Яким би не був рахунок, залишайтеся на стадіоні до фінального свистка!

Противно бачити вболівальників, що йдуть зі стадіону задовго до фінального свистка, коли їх команда програє. Будьте чоловіками, тримайтеся до кінця! Продовжуйте підтримувати команду і вірити в неї не тільки в дні великих перемог, але й у важку хвилину поразок. Залишайтеся на трибуні до фінального свистка!

17. Беріть участь у візуальній підтримці команди!

Що може бути краще для свята футболу, ніж яскраві трибуни, прикрашені самими вболівальниками? Не бійтеся проявляти ініціативу і фантазію! Карнавальне дійство набагато краще від звичних нам траурних трибун вітчизняних першостей!

Такі наші самі основні принципи та пропозиції, зрозумілі більшості футбольних уболівальників. Якщо ви звернете увагу, то побачите, що вони поділені на дві частини. У першій ми виклали своє бачення у взаєминах з командою і клубом. У другій частині ми звертаємося до самих себе – уболівальників і фанатів.

Мета цього маніфесту – зберегти основні фанатські традиції і не дати "сучасному футболу" перетворитися на чисто комерційний "продукт", що має свого "споживача". Ми б'ємося за те, щоб зберегти на стадіонах такі поняття, як "вірність", "традиції", "історія", "честь", "пристрасть".

Фанати – душа футболу!

Проти "сучасного футболу"! За "традиційний футбол"!

Додаток В

Нормативні засади

– Європейська конвенція про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів, зокрема футбольних матчів, укладена 19 серпня 1985 р. у м. Страсбурзі, ратифікована Верховною Радою України 15 листопада 2001 р.

– Рішення Ради ЄС від 25 квітня 2002 р. (2002/348/JHA) "Про забезпечення безпеки у зв'язку із проведенням міжнародних футбольних матчів".

– Резолюція Ради ЄС від 3 червня 2010 р. № 2010/С 165/01 "Про оновлення посібника з рекомендаціями щодо міжнародного поліцейського співробітництва та заходів з попередження та контролю насилля та порушень порядку у зв'язку з футбольними матчами міжнародного характеру, в яких хоча б одна з країн є членом ЄС".

– Рішення Ради ЄС від 03 травня 2004 р. № SN 1969/04 "Про мережу Футбольних Інформаційних Пунктів в країнах Європи".

– Закон України "Про організацію та проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 р. з футболу в Україні".

– Про порядок підготовки спортивних споруд та інших спеціально відведених місць для проведення масових спортивних та культурно-видовищних заходів, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1998 р. № 2025.

– Порядок забезпечення громадського порядку та безпеки під час проведення футбольних матчів, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 2004 р. № 823.

– Правила поведінки глядачів на стадіонах під час відвідування футбольних матчів, затверджені Президією ФФУ від 24 жовтня 2002 р.

– Регламент всеукраїнських змагань з футболу серед команд клубів "Прем'єр-ліги" України.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
П О С Т А Н О В А
від 29 червня 2004 р. № 823
Київ

Про затвердження Порядку організації робіт із забезпечення громадського порядку та безпеки під час проведення футбольних матчів

(Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 753 (753-2008-п) від 27.08.2008)

Кабінет Міністрів України **п о с т а н о в л я є**:

Затвердити Порядок організації робіт із забезпечення громадського порядку та безпеки під час проведення футбольних матчів, що додається.

(Постановляюча частина із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 753 від 27.08.2008)

Прем'єр-міністр України В. ЯНУКОВИЧ

Інд. 28

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 29 червня 2004 р. № 823

ПОРЯДОК
організації роботи із забезпечення громадського порядку та безпеки під час проведення футбольних матчів

1. Цей Порядок, що розроблений відповідно до Європейської конвенції про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів, і зокрема футбольних матчів, ратифікованої Верховною Радою України 15 листопада 2001 р., Закону

України “Про організацію та проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу в Україні”, вимог і регламентних норм Всесвітнього союзу футбольних асоціацій (ФІФА), Союзу європейських футбольних асоціацій (УЄФА), визначає завдання із забезпечення громадського порядку та безпеки під час проведення футбольних матчів.

2. Функції з охорони громадського порядку та забезпечення безпеки під час проведення футбольних матчів на території України під егідою ФІФА, УЄФА, Федерації футболу України (далі – Федерація) та її колективних членів покладаються на організаторів матчів, власників (орендарів) стадіонів, футбольні клуби, місцевий орган виконавчої влади, органи міліції та підрозділи МНС.

Для забезпечення громадського порядку та безпеки під час футбольного матчу залучаються обслуговуючий персонал (волонтери, стюарди, контролери), працівники приватних охоронних структур, що мають ліцензії з надання послуг, пов’язаних з охороною державної та іншої власності, а також з охорони громадян, працівники органів міліції та особовий склад підрозділів МНС, що розташовані у місці проведення матчу. У разі потреби з цією метою можуть залучатися співробітники інших органів.

3. Футбольні матчі поділяються на матчі підвищеного та звичайного ступеня ризику.

До футбольних матчів підвищеного ступеня ризику належать:

– фінальні етапи клубних змагань УЄФА, півфінали і чвертьфінали Кубка УЄФА, матчі Ліги чемпіонів, відбіркового і фінального турнірів чемпіонату світу і Європи, півфінали та фінали розіграшу Кубка України, матчі розіграшу Суперкубка України та Золотий матч за звання чемпіона України;

– матчі, де передбачається присутність посадових та інших осіб, щодо яких здійснюється державна охорона;

– матчі, під час яких передбачається повне заповнення стадіону вболівальниками або на яких очікується присутність понад 15 тис. таких осіб;

– матчі, на яких передбачається велика кількість вболівальників з країни, команда якої бере участь у матчі (далі – команда-гостя), і вболівальників, що проживають у країні, де проводиться такий матч.

До матчів звичайного ступеня ризику належать усі інші футбольні матчі.

4. Організатори футбольного матчу, власники (орендарі) стадіонів та колективні члени Федерації забезпечують у взаємодії з органами міліції, підрозділами МНС та місцевим органом виконавчої влади безпеку вболівальників, представників футбольних клубів, арбітрів, делегатів міжнародних організацій, посадових та інших осіб, щодо яких здійснюється державна охорона, майна під час переїздів, пов’язаних з підготовкою до матчу, а також у місцях розташування.

До здійснення заходів із забезпечення безпеки працівники органів міліції та особовий склад підрозділів МНС залучаються на платній основі з укладенням договорів згідно з Положенням про порядок підготовки спортивних споруд та інших спеціально відведених місць для проведення масових спортивних та культурно-видовищних заходів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1998 р. № 2025 (Офіційний вісник України, 1998 р., № 51, ст. 1894).

5. Організатори футбольного матчу, власник (орендар) стадіону та футбольний клуб несуть відповідальність за забезпечення громадського порядку на території стадіону, його трибунах, а органи міліції – на прилеглій до стадіону території, на шляхах евакуації та в громадських місцях населеного пункту, де проводиться футбольний матч.

Підрозділи МНС здійснюють контроль за забезпеченням пожежної безпеки, станом шляхів евакуації та організацією евакуації осіб, вживають заходи для запобігання виникненню пожежі, іншої надзвичайної ситуації на стадіоні та прилеглій до нього території, ліквідують її наслідки.

6. Для взаємодії сил і засобів, що залучаються до забезпечення громадського порядку та безпеки під час проведення футбольного матчу, утворюється координаційний штаб у складі представників організаторів футбольного матчу, органів міліції (Управління

державної охорони, якщо заплановано участь посадових та інших осіб, щодо яких здійснюється державна охорона), підрозділів МНС, служби безпеки футбольних клубів, приватних охоронних структур, власника (орендаря) стадіону, місцевого органу виконавчої влади, органу охорони здоров'я, які повинні бути забезпечені засобами зв'язку і проведення спостереження для своєчасного реагування на непередбачувану ситуацію.

7. Керівник органів міліції у разі потреби разом з власником (орендарем) стадіону або його уповноваженою особою, представниками служби безпеки футбольних клубів, підрозділів МНС і служб технічного забезпечення стадіону утворює такі групи: кризову, кінологічну (для пошуку вибухівки, набоїв, піротехнічних засобів та інших заборонених предметів і речовин), вибухотехнічну (експертну службу МВС), швидкого реагування, спостереження та документування, охорони ігрової зони та секторів стадіону, спеціальної охорони та резервну.

8. Власник (орендар) стадіону, футбольного клубу утворює службу безпеки та визначає особу, відповідальну за здійснення заходів безпеки під час проведення футбольного матчу (далі – керівник служби безпеки), на яку покладається загальне керівництво волонтерами, стюардами, контролерами.

Керівник служби безпеки безпосередньо взаємодіє з керівниками органів міліції та підрозділів МНС.

Залежно від ступеня ризику та інших обставин організатори футбольного матчу і власник (орендар) стадіону беруть його під охорону не пізніше ніж за чотири години до початку матчу.

9. Проведення футбольного матчу на стадіоні здійснюється за наявності:

– акта про відповідність стадіону встановленим нормам, який складається щороку в установленому порядку за участю представників місцевого органу виконавчої влади, інженерної служби, проектної і будівельної організації, органів міліції та підрозділів МНС;

– протоколу про технічну придатність стадіону для проведення матчу;

– затверджених в установленому порядку правил поведінки на стадіоні під час проведення матчу (далі – правила поведінки);

– інших документів, передбачених Федерацією.

У разі невиконання установлених цим пунктом вимог проведення футбольного матчу заборонено.

10. У період, що становить не менш як шість годин до початку матчу, його організатори проводять з представниками Федерації, футбольних клубів, власника (орендаря) стадіону, органів міліції та підрозділів МНС, інших залучених до забезпечення громадського порядку та безпеки органів нараду, під час якої уточнюються завдання всіх служб, визначають порядок взаємодії у разі виникнення надзвичайної ситуації.

Утворені з числа представників усіх органів робочі комісії проводять не пізніше ніж за чотири години до початку футбольного матчу (залежно від його характеру, погодних та інших умов, що можуть вплинути на забезпечення безпеки учасників і вболівальників) оперативно-технічний огляд стадіону (місцевості), перевірку стану підготовки обслуговуючого персоналу (волонтерів, стюардів, контролерів), узагальнюють інформацію про кількість проданих квитків та виданих дозволів на в'їзд транспортних засобів, вживають заходи щодо усунення виявлених недоліків і складають висновок про можливість проведення матчу.

У разі виявлення обставин, що ускладнюють роботу із забезпечення громадського порядку, пожежної безпеки, а також безпеки учасників матчу і вболівальників, керівник органів міліції або підрозділів МНС виносить офіційний припис щодо усунення перешкод чи обмежує допуск уболівальників до небезпечних місць стадіону. У разі неможливості усунення перешкод керівником органів міліції або підрозділів МНС виноситься припис про заборону проведення матчу.

Припис передається уповноваженому представникові Федерації та арбітрові футбольного матчу для виконання.

11. Працівники органів міліції можуть вести відповідно до законодавства профілактичний облік осіб, що систематично порушують громадський порядок, зокрема під час футбольних матчів, з метою недопущення їх проходження на стадіон.

12. На стадіоні обладнується радіоінформаційний центр.

Повідомлення, що оголошуються диктором на стадіоні, повинні бути лаконічні і не можуть використовуватися для політичних заяв та підтримки команд.

Диктор обов'язково інформує присутніх про необхідність дотримання громадського порядку і правил пожежної безпеки. На випадок виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації організатори футбольного матчу заздалегідь розробляють тексти повідомлень, що погоджуються з відповідними органами.

Для оголошення повідомлення під час проведення міжнародного матчу залучається диктор, що володіє відповідною іноземною мовою.

До радіоінформаційного центру повинні мати доступ працівники органів міліції та особовий склад підрозділів МНС для невідкладних повідомлень у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації.

13. Усі ворота для заїзду (виїзду) спеціальної автомобільної техніки та проходу вболівальників повинні відчинятися ззовні для вільного виходу та залишитися відчиненими протягом усього часу перебування їх на стадіоні.

З метою недопущення проникнення на стадіон осіб, що не мають квитків, або порушників громадського порядку ворота стадіону можуть зачинятися з допомогою замкових механізмів, які не повинні відчинятися (зачинятися) ключем.

Біля воріт стадіону під час матчу і після його закінчення повинні постійно перебувати контролери для забезпечення вільного проходу вболівальників у разі їх евакуації.

14. Пропуск на стадіон вболівальників команди-гості та їх розташування на відведених секторах проводиться організаторами футбольного матчу за погодженням з відповідальним керівником від органів міліції завчасно, як правило, з окремого входу стадіону.

15. На квитку друкують інформацію про змагання, назву команд, план стадіону та секторів, їх номери, номери ряду і місця, а також витяг з правил поведінки та відомості про процедуру перевірки їх дотримання вболівальниками. Квиток повинен бути захищений від підробки.

Використання перепусток на матч заборонено.

16. З урахуванням кількості місць на стадіоні футбольний клуб-господар зобов'язаний виділити вболівальникам команди-гості не менше як 5 відсотків місць від загальної місткості стадіону в окремій зоні згідно із заявкою, поданою не пізніше ніж за п'ять днів до початку матчу. За наявності інформації про можливе порушення вболівальниками громадського порядку футбольний клуб-господар може відмовити за погодженням з Федерацією у виділенні квитків або зменшити їх кількість.

17. Здійснення заходів із забезпечення громадського порядку та безпеки припиняється після від'їзду зі стадіону футбольних команд, арбітрів, уповноваженого представника Федерації та служби допінг-контролю, залишення вболівальниками трибун та розосередження їх у межах населеного пункту.

18. До завдань організаторів футбольного матчу належить:

1) своєчасне – не пізніше ніж за тиждень до його початку – інформування органів міліції, підрозділів МНС, місцевого органу виконавчої влади про дату і час проведення матчу, кількість проданих квитків та очікувану чисельність вболівальників команди гості з метою вжиття заходів для забезпечення громадського порядку та безпеки;

2) видання разом з футбольним клубом інформаційних бюлетенів, організація зустрічей вболівальників з гравцями та тренерами футбольних команд, проведення інших заходів для налагодження доброзичливих стосунків членів клубів, вболівальників і обслуговуючого персоналу (волонтерів, стюардів, контролерів), залучення їх до заходів з

дотримання правил поведінки і правил пожежної безпеки, організація поїздки на виїзний матч, надання допомоги в разі виникнення надзвичайної ситуації;

3) забезпечення у взаємодії з органами міліції і місцевим органом виконавчої влади безпеки вболівальників, представників футбольних клубів, арбітрів, делегатів міжнародних організацій, посадових та інших осіб, щодо яких здійснюється державна охорона;

4) інформування до початку футбольного матчу осіб про можливе запровадження обмежень на стадіоні в разі вчинення протиправних дій чи іншого порушення правил поведінки і правил пожежної безпеки шляхом розміщення інформаційних повідомлень (у тому числі у засобах масової інформації), а також про порядок виходу із стадіону, обов'язковість дотримання громадського порядку і правил пожежної безпеки;

5) вжиття заходів для:

– недопущення на матч осіб, відомих як порушники громадського порядку, осіб, що перебувають у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, а також тих, що були виведені за межі стадіону під час матчу;

– попередження вболівальників перед матчем і в ході його проведення про недопущення їх переходу з одного сектора до іншого;

– припинення неправомірних дій вболівальників, зокрема безпосередньо на трибунах, із залученням працівників, на яких покладено обов'язок із забезпечення громадського порядку та безпеки на стадіоні;

– переконання вболівальників відмовитися від поїздок разом з футбольною командою та організованих виїздів до інших міст України чи за її межі в разі виявлення обставин, що можуть загрожувати їх безпеці;

6) вимагання від вболівальників дотримання правил паркування транспортних засобів на прилеглій до стадіону території і правил пожежної безпеки, передача органам міліції осіб, що вчинили протиправні дії чи інше порушення правил поведінки;

7) здійснення разом з місцевим органом виконавчої влади заходів з організованого перевезення вболівальників команди-гості від і до залізничних вокзалів, автовокзалів (автостанцій) та аеропортів;

8) невідкладне інформування Федерації, органів міліції, підрозділів МНС та за необхідності інших заінтересованих органів про стан справ у разі виникнення непередбачуваних обставин, що призводять до зміни умов проведення матчу;

9) налагодження взаємодії з органами міліції, підрозділами МНС і місцевим органом виконавчої влади під час перевезення вболівальників (зокрема у тому разі, коли матч закінчується в нічний час) у забезпеченні громадського порядку, запобіганні та своєчасному припиненні протиправних дій чи інших порушень правил поведінки і правил пожежної безпеки з їх боку, можливих спалахів насильства, вандалізму, а також дотримання порядку на стадіоні до початку матчу, під час та після його закінчення;

10) прийняття у разі потреби рішення про виділення квитків для розміщення вболівальників однієї футбольної команди в одному або кількох секторах стадіону, що забезпечуватиме їх відокремлення від вболівальників іншої команди з метою дотримання громадського порядку та безпеки під час проведення матчу.

19. До завдань власника (орендаря) стадіону належить:

1) затвердження за погодженням з органами міліції, підрозділами МНС, а у разі потреби з іншими органами правил поведінки і правил пожежної безпеки, порядку надання медичної допомоги особам, що постраждали, евакуації осіб в разі виникнення надзвичайної ситуації;

2) розміщення правил поведінки і правил пожежної безпеки на вході до стадіону та в інших доступних для ознайомлення з ними місцях;

3) вжиття відповідно до вимог УЄФА заходів для:

– облаштування вільного під'їзду на територію стадіону транспортних засобів, зокрема тих, що належать органам міліції та іншим заінтересованим органам, а до ігрової

зони автомобілів швидкої медичної допомоги, підрозділів МНС, транспортних засобів технічного обслуговування стадіону;

– створення інфраструктури стадіону, що гарантує безпеку та оптимальне розташування транспортних засобів, дає змогу працівникам служби безпеки стадіону, органів міліції та особовому складу підрозділів МНС запобігати правопорушенням;

– забезпечення експлуатаційної надійності та стійкості будівельних конструкцій стадіону, безвідмовної роботи інженерних комунікацій і мереж, протипожежних систем і засобів;

– виконання вимог техніки безпеки і правил пожежної безпеки, санітарно-гігієнічних, екологічних та інших вимог;

– належної підготовки обслуговуючого персоналу (волонтерів, стюардів, контролерів);

– визначення для працівників органів міліції та Управління державної охорони необхідної кількості місць з метою забезпечення безпеки посадових та інших осіб, щодо яких здійснюється державна охорона (за окремою схемою для кожного стадіону);

– виділення під час проведення матчу приміщень для координаційного штабу та кризової групи з відповідним комунікаційним обладнанням;

– оснащення стадіону всередині та ззовні достатньою кількістю телекамер для проведення належного спостереження за поведінкою вболівальників і ситуацією на прилеглій до стадіону території;

– обладнання системи спостереження засобами відеозапису, фіксування перебігу подій на стадіоні, прилеглій до нього території. Матеріали відеозапису зберігаються протягом місяця після проведення матчу;

– здійснення управління системою спостереження та моніторингу подій;

– виділення необхідної кількості обслуговуючого персоналу (волонтерів, стюардів, контролерів) для забезпечення громадського порядку і пожежної безпеки на стадіоні, надання вболівальникам допомоги у пошуку місць, зазначених у квитках;

– заборона продажу алкогольних і безалкогольних напоїв на прилеглій до стадіону території та інформування про вжиті заходи місцевого органу виконавчої влади та органу місцевого самоврядування;

4) залучення до забезпечення громадського порядку та безпеки обслуговуючого персоналу (волонтерів, стюардів, контролерів), зокрема до проведення огляду вболівальників з метою недопущення:

– пронесення на стадіон піротехнічних засобів, предметів і речовин, заборонених правилами поведінки, алкогольних напоїв (зокрема пива), а також безалкогольних напоїв у скляній тарі;

– продажу у день проведення футбольного матчу на стадіоні алкогольних напоїв (зокрема пива), а також безалкогольних напоїв у скляній тарі.

Продаж на зовнішній території стадіону безалкогольних напоїв дозволяється лише у пластиковій тарі.

20. До завдань футбольного клубу належить:

1) завчасне повідомлення органів міліції про організований виїзд вболівальників з обов’язковим зазначенням їх кількості, виду транспортних засобів, дати і часу виїзду та прибуття;

2) проведення у день, що передує футбольному матчу, керівником служби безпеки з обслуговуючим персоналом (волонтерами, стюардами, контролерами), залученим до забезпечення громадського порядку та безпеки, навчання з метою їх ознайомлення з планом стадіону та визначення порядку дій у разі виникнення пожежі, іншої надзвичайної ситуації.

21. До завдань працівників служби безпеки належить:

1) вжиття заходів до:

– недопущення на футбольний матч порушників громадського порядку;

– переконання вболівальників відмовитися від поїздок разом з футбольною командою та організованих виїздів до інших міст України чи за її межі в разі виявлення обставин, що можуть загрожувати їх безпеці;

2) організація заходів з безпеки у разі організованого виїзду вболівальників в інші міста України чи за її межі, безпеки під час переїздів (перельотів), а також у місцях перебування та безпосередньо на стадіоні;

3) вимагання від вболівальників виконання правил поведінки і правил пожежної безпеки та вжиття заходів щодо осіб, які вчинили протиправні дії чи інші порушення зазначених правил;

4) ознайомлення працівників органів, які залучені до забезпечення громадського порядку та безпеки, з планом стадіону і порядком дій у разі виникнення пожежі, іншої надзвичайної ситуації та під час евакуації вболівальників;

5) забезпечення у разі неможливості евакуації вболівальників разом з обслуговуючим персоналом (волонтерами, стюардами, контролерами) виведення їх на футбольне поле;

6) вжиття з використанням сил обслуговуючого персоналу (волонтерів, стюардів, контролерів) заходів для припинення неправомірних дій вболівальників, зокрема на трибунах стадіону, а в разі невиконання їх законних вимог інформування про це відповідального керівника від органів міліції для відповідного реагування.

22. До завдань органів міліції належить:

1) забезпечення громадського порядку на прилеглій до стадіону території, шляхах евакуації та в громадських місцях населеного пункту, де проводиться футбольний матч, до, під час та після закінчення матчу;

2) розроблення з урахуванням ступеня ризику, отриманої інформації про очікувану чисельність вболівальників і оперативної обстановки в день проведення футбольного матчу плану заходів із забезпечення громадського порядку та безпеки, в якому визначається чисельність сил і засобів органів міліції, що залучаються для здійснення заходів, їх розстановка на відповідній території, а також резерв сил і засобів для застосування у разі виникнення надзвичайної ситуації;

3) своєчасне встановлення з урахуванням оперативної обстановки, але не пізніше ніж за чотири години до початку футбольного матчу, контролю за зовнішньою територією стадіону;

4) реагування на звернення організаторів футбольного матчу чи керівника служби безпеки щодо надання працівникам служби безпеки допомоги у припиненні протиправних дій вболівальників безпосередньо на трибунах стадіону.

23. До завдань місцевого органу виконавчої влади належить:

1) проведення не пізніше ніж за два дні до початку футбольного матчу обстеження зовнішньої території стадіону і своєчасне вжиття заходів для усунення виявлених недоліків; внесення за зверненням організаторів матчу або органів міліції змін до порядку організації руху транспортних засобів та пішоходів;

2) розроблення разом з організаторами футбольного матчу комплексу заходів щодо організації надання невідкладної медичної допомоги у разі виникнення надзвичайної ситуації, визначення з цією метою відповідальних осіб;

3) здійснення разом з організаторами футбольного матчу заходів з перевезення вболівальників команди-гості від залізничних вокзалів, автовокзалів (автостанцій), аеропортів і готелів на стадіон та у зворотному напрямку;

4) прийняття за поданням власника (орендаря) стадіону або органів міліції рішення про заборону продажу алкогольних напоїв (зокрема пива), а також безалкогольних напоїв у скляній тарі на зовнішній території стадіону.

24. До завдань підрозділів МНС належить:

1) проведення:

– не пізніше ніж за три дні до футбольного матчу розрахунку сил та засобів (у тому числі додаткових), необхідних для забезпечення протипожежного захисту вболівальників та споруд;

– не пізніше ніж за одну добу перевірки джерел протипожежного водопостачання на стадіоні та прилеглій до нього території;

2) здійснення під час проведення футбольного матчу заходів щодо запобігання виникненню надзвичайної ситуації, мінімізації та ліквідації її наслідків;

3) своєчасне реагування на повідомлення про порушення правил пожежної безпеки на стадіоні та прилеглій до нього території;

4) інформування у разі виникнення надзвичайної ситуації через мережу радіоінформаційного центру про дії, спрямовані на максимальне забезпечення безпеки вболівальників.

(Порядок в редакції Постанови КМ № 753 від 27.08.2008).

Додаток Г

Матеріали для розроблення та проведення комунікативних тренінгів з особовим складом сил охорони правопорядку

Вправи на взаємне розуміння, рефлексію

Вправа “Унісон” (Рефлексія)

Варіант 1

Учасники розбиваються на пари. Кожна пара намагається досягти збігу при одночасному вимовленні слів з однаковим початком і різним закінченням. Для цього можуть бути використані, наприклад, такі пари слів: паро-плав, паро-м, паро-ль, само-свал, само-кат, само-тність, теле-візор, теле-фон та ін.

Варіант 2

Учасники грають в парах. Задача полягає в тому,щоб навчитися одночасно викидати однакову кількість пальців, не змовляючись попередньо. Парою, яка досягла найвищого порозуміння, вважається та, що під час демонстрації показала найбільше число збігів підряд. Інші учасники при цьому відіграють роль експертів, які намагаються визначити, чи немає у виступаючої пари яких-небудь прихованих засобів спілкування, які допомагають досягати згоди, синхронності.

Варіант 3

У грі використовуються монети, по одній для кожного учасника. Спочатку, розбившись на пари, учасники тренуються в тому, щоб одночасно, без попередньої домовленості, викладати свої монетки одним і тим же боком. Оскільки це не гра в “орла і решку”, кожний граючий викладає монети не наосліп, а обираючи свій варіант для чергової спроби.

Другий етап гри – це змагання пар, де демонструється уміння викладати монетки одним і тим же боком, не змовляючись. Переможцями вважаються ті, хто досягає максимального числа збігів. Глядачі ж намагаються зрозуміти, за рахунок чого кожна пара досягає успіху.

Вправа “Гомеостат”

Так називається прилад із множиною ручок і циферблатів, який використовується психологами для вивчення групової сумісності. Наш “прилад” влаштований дещо простіше. Учасники сідають по колу. Кожний стискує праву руку в кулак, і по команді ведучого усі “викидають” пальці. Група повинна прагнути того, щоб всі учасники незалежно один від одного “викинули” те саме число. Учасникам заборонено домовлятися, перемигуватися та іншими “незаконними” способами намагатись узгоджувати свої дії. Гра продовжується доти, доки група не досягне своєї цілі. Для того щоб надати один одному можливість оцінити обстановку і врахувати її в наступному такті гри, учасники після кожного “викидання” фіксують на якийсь час положення своїх пальців.

Крім свого прямого призначення “Гомеостат” може бути використаний психологом для виявлення взаємовідносин між граючими. Якщо уважно спостерігати за ходом гри, то можна виявити одного або кількох лідерів у групі, на яких орієнтуються інші учасники. Можливо, група розпадається на кілька угруповань, що мають свої установки на результат гри (наприклад, половина граючих викидає кілька разів підряд по три пальці, у той час як інша – по одному). Не виключена також і поява “негативіста”, що завзято гне свою лінію навіть після того, як між іншими учасниками вже досягнута певна згода.

Вправа “Шеренга”

Учасники вишиковуються в шеренгу на відстані кроку один від одного і обличчям до однієї з чотирьох стін приміщення. Усі закривають очі і за оплеском ведучого підстрибують, роблячи в стрибку поворот навколо своєї осі. Поворот можна здійснювати як у лівий, так і в правий бік,але обов’язково таким чином, щоб після приземлення опинитись обличчям до однієї зі стін (тобто на 90, 180, 270 градусів і т.д.). Задача учасників – після кожного оплеску робити синхронні повороти й усім приземлятися поверненими обличчям у той самий бік.

Як правило, задача ця виявляється для групи нездійсненною, і після першого ж оплеску учасники опиняються повернеными хто куди. Для такої перемішаної шеренги ведучий формулює нову задачу: стрибнути так, щоб приземлитися повернеными в один бік. Стрибки продовжуються по команді ведучого дотi, доки не буде досягнена ця мета.

Основна трудність у використанні ігор на рефлексивне співробітництво полягає в тому, що їх, як правило, не можна повторно пропонувати тим самим партнерам: одного разу знайдене ними рішення задачі може згодом використовуватися чисто механічно. Втім, для винахідливого ведучого це не буде великою перешкодою, оскільки загальний принцип "Гомеостату" або "Шеренги" припускає багато різноманітних модифікацій. От ще один варіант рефлексивної гри.

Вправа "Стіна"

Двоє учасників стають один проти одного з обох боків затягнутої щільною матерією прямокутної рами. Розмір підбирається так, щоб партнери не бачили один одного. За сигналом ведучого обидва гравці завдають одночасний "укол" вказівним пальцем у стінку, що їх розділяє. Мета – за мінімальну кількість спроб знайти загальну точку "уколу", тобто стиснутися через матерію кінчиками пальців.

У цій вправі можливі різноманітні тактики. Звичайно партнери навмання шукають один одного, коректуючи місця нанесення "уколів" залежно від того, у якому місці полотнини видавився у попередньому такті гри палець напарника. Проте буває і так, що кмітливі гравці вирішують задачу з першої ж спроби, роблять свої "уколи" в центр прямокутної рами. Це рішення напрошується, оскільки центр – це особливе, єдине в своєму роді, місце на полотнині. Для того щоб виключити можливість таких легких перемог, хоча вони самі по собі є цікавими, можна дещо змінити умови задачі: дати інструкцію завдавати "уколи" не в будь-яке місце всередині рами, а в одну з декількох безладно нанесених на полотнину (по обидва боки і у точності одна проти одної) точок.

Вправа "Вибір"

Учасники сідають по колу. По команді ведучого кожний із них повинен вказати пальцем на одного зі своїх товаришів по групі – наприклад, на того, із ким він хотів би скласти пару в іншій грі. Мета граючих – досягти в одній зі спроб такого вибору, при якому група розпалася б на пари учасників, які взаємно вибрали один одного.

Ця рефлексивна гра дещо складніша за попередні. Вона вимагає від учасників урахування дуже багатьох моментів і завершується звичайно лише після довгих і безуспішних спроб. Постійно виникають у кожному такті "фатальні" багатокутники, і лише поступово "намацують" один одного і відокремлюються в пари деякі гравці. Учасники, які увійшли в такі пари, як правило, виключаються з подальшого загального пошуку рішення таким чином, що в кожній наступній спробі продовжують вибирати один одного. Це значно полегшує роботу іншим учасникам. Зрідка трапляється так, що одна зі сформованих пар "розвалюється" на черговому такті гри. На такі випадки варто звернути особливу увагу.

Найбільш драматично гра протікає в тих випадках, коли число учасників не парне і хтось із них явно повинен залишитися без пари. Варто мати на увазі, що такий варіант гри може супроводжуватися хворобливими ударами по самолюбству учасників. Через це тут від ведучого потребуються особлива обачність і розуміння реальних взаємовідносин між членами групи. Гра в не парному складі втрачає характер тільки тренування рефлексивного мислення і отримує в очах її учасників зміст стосунків, не настільки виражений при парній кількості гравців.

Ще більш чітку орієнтацію на міжособистісні стосунки "Вибір" одержує в тому випадку, коли критерієм при виборі партнера використовується не участь в іншій грі, а щось більш значне, наприклад спільне виконання якогось завдання, служба в наряді і т.п. Модифікована таким чином гра може дати цінний матеріал і послужити гарним початком роботи з корекції психологічного клімату в групі.

Вправа “Яка рука є більш гарячою”

Група розбивається на пари. Один із партнерів у кожній парі внутрішніми зусиллями, самонавіюванням намагається злегка підняти температуру однієї зі своїх долонь або остудити іншу. Коли це, на його думку, сталося, він дає знак напарнику, який, торкаючись долоні партнера, повинен визначити, яка з долонь є більш гарячою. Після цього партнери обмінюються ролями.

Вправа не тільки розвиває тактильну сприйнятливість, але дозволяє тренувати навички саморегуляції.

Вправа “Розмова великих пальців”

Група розподіляється на пари. Партнери виставляють вперед назустріч один одному свою праву руку. Великі пальці починають “розмову” один з одним. Під час “розмови” вони можуть штовхати і погладжувати, підковирювати, ніжно торкатись і потворно прогинатися один перед одним. Можливості для імпровізації тут є.

У першій частині гри ведучий задає теми спілкування, наприклад, такі:

– пальці зустрілися, зацікавилися один одним і почали знайомитися;

– пальці познайомилися і домовляються про те, де і як вони проведуть сьогоднішній вечір;

– пальці не домовилися і посварились; вони сваряться;

– пальці образилися один на одного;

– пальці шукають можливості помиритися;

– пальці помирилися.

У другій частині гри ведучий пропонує пальцям обмінятися якоюсь інформацією, завести розмову на якусь тему. Через фіксований час, наприклад одну хвилину, партнерам пропонується з’ясувати один у одного, як вони зрозуміли взаємні повідомлення.

Під час обговорення гри учасникам можна запропонувати поділитися враженнями про отриманий досвід, а також своїми розуміннями про те, що сприяє, а що перешкоджає порозумінню.

Гра “Сіамські близнюки”

Учасники гри розподіляються на пари. Завдання полягає в тому, щоб зробити якнайбільше кроків у положенні, при якому два учасники зображують сіамських близнюків. Для цього обидва учасники, що вибрали один одного, стають поруч, плече до плеча, розставивши ноги на ширину плечей так, щоб стопою однієї ноги стикатись зі стопою партнера. Ці дві “внутрішні” для пари ноги проголошуються “такими, що зросли” на час гри. Потім учасники, підтримуючи один одного, слідкуючи за тим, щоб їх “внутрішня загальна нога” не розпалася, повинні прокрокувати якнайбільше.

Гра набуває більш гострого характеру, якщо кожний учасник спробує походити в такий спосіб із усіма членами групи по черзі.

У цьому випадку з’являється можливість порівняти, з ким із партнерів удалося легше і швидше досягти порозуміння. Процедура такого з’ясовування вносить загострення в міжособистісні відношення учасників. Через це ведучий, керуючись ступенем відвертості, розвитком взаємної довіри в групі, може провести процедуру обміну враженнями або в анонімній, або в явній формі.

При будь-якому варіанті обміну враженнями варто не забути запропонувати висловитися кожному учаснику. Суть обговорення зводиться до розповідей про засоби, які використовував той або інший учасник для досягнення цілі. Якщо група пішла на те, щоб відкрито виділити учасника, із яким найлегше було знайти порозуміння, то корисно дати можливість бути почутим спочатку “найнезручнішому”, потім “найзручнішому” для більшості партнерів, а вже після – усім бажаючим.

Вправа “Рукостискання наосліп”

Один з учасників стоїть, закривши очі і злегка простягнувши вперед руку для рукостискання. Всі інші члени групи по одному підходять до нього і мовчки вітаються з ним

за руку. Ті, хто підходить для рукостискання, повинні за можливістю стримано потискувати протягнену руку, намагаючись не робити своє рукостискання якимось особливим.

А той учасник, що приймає рукостискання наосліп, повинен відповідно своїм внутрішнім відчуттям, враженням навіть примхам і капризам чисто емоційного характеру провести розподіл усього потоку тих, хто вітався, на групи. Їх можна виділяти залежно від контексту тренінгу і називати по-різному. Наприклад, начальники, підпорядковані, колеги або батько, дорослий, дитина.

Гра має насамперед діагностичний характер. Якщо учасник, що вів розподіл інших, зміг таки віддатись на волю своїх відчуттів, емоційних вражень і значною мірою уникнути раціонального аналізу ситуації (наприклад, від мимовільного підраховування кількості людей, що складають ту або іншу підгрупу), то, розтуливши очі, він виявить, як він сприймає себе в групі. При цьому можна спиратися на такі ознаки. Якщо найчисленнішою виявилася група "начальників-батьків", то учасник відчуває себе в групі дитиною, маленькою людиною, підлеглим. Якщо найбільша група "підлеглих-дітей", то навпаки. Третій варіант свідчить про позицію рівності, що реально зайняв гравець стосовно інших учасників. Якщо в кого-небудь з учасників усі три групи виявилися рівними за чисельністю, це означає, що для такого учасника така ігрова процедура не стала діагностичною або він не схильний до застрягання на якійсь із трьох перерахованих позицій.

Під час обговорення результатів гри ведучому не рекомендується підштовхувати учасників до глобальних життєвих узагальнень щодо їх звичної позиції в житті. Корисно не виявляти ентузіазму на цю тему, а, навпаки, сумніватися в їх достовірності.

Гра "Радість упізнання"

Цю гру доречно пропонувати, коли учасники тренінгу перезнайомилися, склали деякі враження один про одного й усі знають вже кожного по іменах.

Гра полягає в тому, що всі граючі зав'язують собі очі (або просто закривають їх, домовившись не порушувати умови) і пересуваються навмання. Учасники гри, що зіштовхнулись, обмацують один одного, досліджуючи пальцями партнера, і вголос висловлюють свої взаємні здогадки про те, хто б це міг бути. Потім одночасно відкривають очі і перевіряють свої припущення.

Як правило, гра проходить досить весело. Вона може бути корисна для настрою групи на якусь іншу, основну гру.

Обговорення результатів гри можна і не проводити, обмежуючись обміном вражень.

Нерідко учасниками гри резюмується розуміння про те, що такий тілесний, дотиковий контакт, ізольований від інших каналів сприйняття, допоміг деяким із них доповнити уявлення про інших гравців, виявити вже народжені установки, очікування, штампи сприйняття стосовно деяких членів групи.

Можна поцікавитись, кому з учасників скількох чоловік удалося правильно вгадати, потім виявити чемпіона і запропонувати йому поділитися своїм секретом проникливості.

Перешкодами до участі в грі можуть бути небажання деяких членів групи підставляти своє обличчя та окремі частини тіла під руки гравців. Причини тут можуть бути і гігієнічного, і психологічного характеру.

Гра "Загальна мова"

Група розбивається на трійки. Кожні три гравці повинні домовитися між собою, наприклад, про те, де, коли і навіщо вони повинні зустрітись. Однак засоби спілкування в кожного обмежені. Серед трьох учасників один сидить із зав'язаними очима і не рухається. Інший "онімів" і також не рухається. Третій також позбавляється права розмовляти, крім того у нього зав'язані очі.

Отже, знаходячись у ситуації обмежених можливостей спілкування, трійка повинна домовитися про щось за мінімальний час. Можна скласти приховані завдання кожному учаснику і дати попередньо ознайомитися з ними. Можливе проведення гри всіма трійками одночасно, а можна пропонувати виступати трійкам по черзі. Обговорення можна будувати

навколо питання про те, що сприяє, а що перешкоджає успішному знаходженню загальної мови.

Крім того, тут очевидні паралелі, порівняння з дійсними життєвими ситуаціями, у яких з якихось причин люди не в змозі домовитися, виникає враження, що говорять вони як сліпий із німим.

Додатково психолог може розповісти учасникам про головні репрезентативні системи, описані у роботах з нейролінгвістичного програмування.

Вправа "Сліпий і поводир"

Група розподіляється попарно. У кожній парі один із партнерів бере на себе роль сліпого, а інший – поводиря. "Сліпий" зав'язує собі очі. Після цього ведучі колективними зусиллями швидко змінюють місцезнаходження меблів (стільців, столиків і т.п.), які знаходяться в кімнаті. Наприклад, усі стільці звалюються купою в центр. Після цього поводирі повертаються до своїх сліпих. Задача поводирів полягає в тому, щоб познайомити своїх сліпих з особливостями зміненого простору кімнати. Причому об'являється заборона на будь-які звуки, і насамперед на мовне спілкування. Поводирі повинні провести своїх підлеглих найскладнішим маршрутом у кімнаті. Учасники можуть не тільки перелазити через накопичення зі стільців, але і пересуватися по столах, підвіконнях, протискуватися за відсунутими шафами та ін. Гра ведеться або деякий термін, або до виконання задачі – подолання конкретного набору перешкод. Потім учасники міняються ролями, і все повторюється знову.

У гри є два умовних рівні ефектів. Перший рівень пов'язаний із відпрацьовуванням навичок досягнення порозуміння між партнерами. Тут під час обговорення корисно звертати увагу на особистий досвід кожного, як успішного, так і невдалого контакту з партнером.

Другий рівень ефектів пов'язаний із особистісними переживаннями залежності і відповідальності. Обговорення цих переживань може виявитися найбільш цінним для групи, чим попереднє. Хтось з учасників із труднощами пережив ситуацію практично повної залежності від ведучого. З чим це пов'язано на погляд самого гравця? З особистими особливостями конкретного поводиря або з особливими рисами власної персони? Для когось, навпаки, більш важкою виявилася позиція ведучого, відповідального за іншу людину, у тому числі і за те, наприклад, щоб "сліпий" не набив собі синців і ґуль, не підвернув ногу. Зміст подібного обговорення нерідко буває несподіваним для учасників. У групи часто виникає намір повторити гру, уклавши інші пари.

Гра створює можливості для особистих відкриттів самодіагностичного характеру, а також для вивчення прийомів встановлення взаємного контакту в парі.

Гра "Не дихай у потилицю"

Один гравець виходить у центр кімнати. Двоє-троє розташовуються перед ним на відстані близько двох метрів. Це "живе дзеркало". Вони можуть сидіти на стільцях, стояти, лежати на підлозі за своїм бажанням. Інша група іде за спину гравця, який знаходиться в центрі.

Гра полягає в тому, що центральний гравець намагається вгадати, хто в цей момент наблизився до нього позаду. У цьому йому допомагає "живе дзеркало", ті двоє-троє учасників, що знаходяться перед ним. Вони за допомого пантоміміки і міміки намагаються зобразити члена групи, який підійшов до центрального гравця ззаду. Пояснювати що-небудь один одному словами не дозволяється. У випадку помилки центральний гравець змінює кого-небудь у "живому дзеркалі". На його місце стає той, хто був у центрального гравця за спиною, а учасник "живого дзеркала", що звільнився, переходить в основну частину групи.

Обговорення гри можна проводити, наприклад, навколо питання про те, кого які особливості поведінки учасників привернули увагу, що здивувало, що виявилося несподіваним.

Гра спрямована на інтенсифікацію, нарощування об'ємності, створення нових каналів зворотних зв'язків між учасниками. Створюються можливості для тимчасового ущільнення,

розвитку взаємовідносин у групі. В окремих учасників можуть виникнути ефекти, пов'язані зі зміною звичного відношення до самого себе.

Цілком очевидним рекомендується перший рівень обговорень результатів гри в групі, який зосереджує учасників на тому, за рахунок чого є успішним або неуспішним той або інший центральний гравець.

Гра "Зрозумій фразу"

Група розділяється на дві команди. Кожна команда загадує фразу, а потім по черзі веде гру. Для цього з чужої команди вибирається один з учасників. Йому на вухо повідомляється фраза, загадана протилежною командою. Цей учасник повинен тепер показати повідомлену фразу пантомімічно, щоб його команда зуміла правильно розгадати зображену фразу.

При цьому припускаються уточнюючі запитання, які необхідно ставити так, щоб на них можна було відповідати "так", "ні" або "не знаю". Гравець, що зображує фразу, не повинен нічого говорити словами. Навіть відповіді на запитання він дає стверджувальними або заперечувальними похитуваннями голови. Крім того, він може за своїм розсудом показати декілька пантомімічних варіантів розуміння загаданої фрази.

Виграє та команда, що зуміє розгадати або більшу кількість слів, якщо домовилися про фіксовану кількість питань, або розгадала слова з меншим числом додаткових запитань, або розгадала слова за коротший час.

Для початку замість фраз можна використовувати окреме слово. Як фрази доцільно застосовувати прислів'я, приказки, рядки з відомих пісень, крилаті вислови.

Гра є непоганим тренуванням навичок образного, виразного повідомлення, але здебільшого це тренінг уміння ставити запитання, розпитувати, будувати логічні ланцюжки, локалізовувати коло пошуків і здогадок.

Гра "Інтонація"

На маленьких клаптиках паперу група пише назву будь-якого почуття, емоції, яка першою прийшла на розум. Кожний учасник робить це самостійно, не радячись із сусідом. Потім аркуші паперу збираються, перетасовуються і роздаються знову. Тепер група вирішує, яку фразу, рядок з вірша або звичайну пропозицію, складену групою спеціально для гри, взяти за основу подальших дій. А після цього учасники гри по черзі вимовляють цю фразу з інтонацією, яка відповідає тому почуттю, що написано у них на аркуші паперу. Вимовивши фразу, гравець чекає, поки висловлять свої догадки всі інші, потім уже повідомляє, яке почуття він вкладав в інтонацію.

Гра дозволяє розширити діапазон інтонаційної мови, а також допомагає учасникам виявити, наскільки адекватно сприймаються їх інтонації більшістю.

Вправи, що проясняють взаємні уявлення один про одного (на взаємосприйняття)

Гра "Якщо пташка, то яка?"

Коли один із гравців виходить за двері, група вибирає зі складу присутніх того, кого необхідно буде вгадати. Вгадувати треба гравцю, що виходив за двері. Повернувшись у кімнату, він починає ставити групі запитання, пропонуючи порівнювати загаданого учасника з різноманітними видами, класами, типами тварин і рослин, риб і птахів, кухонного посуду і пори року, частиною доби і сторонами світу.

Залежно від того, які асоціації викликає в групі гравець, якого загадали, у того, хто намагається вгадати, поступово починає складатися цілісна уява цієї людини. Кожна нова асоціація уточнює і конкретизує цю уяву. Коли виникла здогадка, про кого йде мова, він робить спробу назвати ім'я загаданої людини. Звичайно тому, хто намагається впізнати загадану людину, дається три спроби при чисельності групи більше 15 чоловік. Якщо група менше за кількістю,то розумніше обмежитись однією спробою.

У цю гру можна грати або на "переможця", або на "інтерес". Якщо грати на "переможця", то виграв той, хто вгадує людину при мінімальній кількості питань-асоціацій. Питання будуються приблизно так:

1. Якщо це квітка, то яка?

2. Якщо це звір, то який?

3. Якщо це комаха, то яка?

4. Якщо це вид одягу, то який? і т.д.

На кожне запитання той, хто розгадує, просить повідомити конкретну асоціацію, яка виникає у кожного члена групи. При цьому у кожного з учасників можуть виникати цілком несхожі асоціації на однакові запитання. Це цілком природно, і дискусію групи з метою прийти до загальної думки тут влаштовувати не треба.

Ця гра, яку іноді називають грою в асоціації, може крім ефектів, пов'язаних із проясненням міжособистісних сприйняттів і коригувальних впливів на уявлення про себе, мати ефекти, які коригують невербальну поведінку і загострюють спостережливість.

Гра "Подарунки"

Усі члени групи анонімно дарують один одному уявлювані подарунки, якби їх можливості були нічим не обмежені. Для цього гравці запасаються маленькими аркушами паперу так, щоб було на один менше за число учасників. Потім ведучий повідомляє, що розпочато збір подарунків для гравця Р. Усі пишуть назви, найменування, позначення, характеристики і кількість тих речей, предметів, об'єктів, явищ, які хочеться подарувати саме гравцю Р. Кожний пише свій подарунок на одному із аркушів свого набору. Подарунки не підписуються. Ведучий збирає подарунки і складає окремою пачкою, не передаючи адресату доти, доки не будуть зібрані подарунки для всіх бажаючих. Потім подарункові набори роздаються. Якийсь час учасники вивчають зміст записок.

Обговорення результатів може вилитись у вільний обмін враженнями. При цьому непогано поцікавитись, чи є в кого-небудь декілька записок, які збіглися за змістом, тобто однакових подарунків. Чи є в кого-небудь подарунки, що виявилися неприємним сюрпризом, або, навпаки, що приємно здивували. Скільки кому подаровано речей, які мають практичне побутове значення, а скільки подарунків романтичного характеру.

Висновки, здогадки, розуміння, пов'язані з характером подарунків, учасники роблять самі. Ведучий лише підхоплює, повторює, резюмує висновки. Оскільки дарувати можна все, що завгодно, від "зів'ялої троянди, забутої у вазі на дачній веранді", до "незаселеного острова", від "струнких ніг" до "доброти", то зрозуміло, які несподіванки містить у собі на перший погляд наївна процедура. Адже набір аркушів із написаними на них подарунками – це форма ставлення гравців один до одного, повідомлення про те, чого, на думку інших, не вистачає в житті їх колег.

Гра "Я за тебе відповідаю"

Викликається доброволець. Він вибирає з групи ту людину, із якою, на його думку, виникло у нього найбільше порозуміння. Ці двоє сідають поруч і домовляються, хто за кого зараз буде відповідати. Гра полягає в тому, що на запитання групи, поставлені одній людині, відповідає інша, намагаючись вгадати, як би на це запитання відповідав його напарник. Напарник же мовчить і слухає, відмічаючи подумки, де відповідальний за нього гравець потрапив в точку, а де схибив. Запитання можна ставити будь-які, пов'язані з чим завгодно і на будь-яку тему. Можна вводити обмеження, або тимчасові, або на кількість запитань. Нерідко пара хоче помінятися ролями. Частіше усього на ролі двох людей, де один відповідає за іншого і навпаки, викликається далеко не вся група. Гра проходить, як правило, із двома-трьома парами учасників. Інші із задоволенням ставлять запитання і навіть входять у смак цієї справи. Обговорення може будуватися з декількох прошарків. Перший прошарок присвячений враженням члена пари, який мовчить. Він повідомляє, де були влучні відповіді, а де б він відповів інакше. Потім враженнями ділиться другий гравець, що взяв на себе відповідальність за першого. Він має можливість повідомити, чи легко було відповідати на запитання, як і за рахунок чого він знаходив відповіді.

Другий прошарок обговорення пов'язаний із питанням про те, чому саме цій парі були поставлені саме ці запитання, а не які-небудь інші. Другий прошарок обговорення найкраще починати після того, як усі бажаючі пари відіграють. Обговорення того, чи пов'язаний характер питання з особливостями особистості тих, хто на них відповідав, може

ще більш загострити інтерес учасників один до одного. Тут може виникати здогадка, що самими питаннями той або інший учасник групи мимоволі розкривав своє відношення до тих, від кого він чекав відповіді.

Третій прошарок обговорення пов'язаний із очікуваннями тих, хто ставив запитання. Тут важливою є здогадка про те, що в більшості випадків, ставлячи запитання, людина вже знаходиться в полоні якихось очікувань, пов'язаних із відповіддю. І якщо ці очікування не виправдуються, то відповідь далеко не завжди сприймається як задовільна. Таким чином, третій прошарок обговорення гри пов'язаний із виявленням, по можливості, відчуттів несподіванки від отриманих відповідей. Потім цікаво зрозуміти, якою була ця несподіваність – приємною або не дуже. І нарешті, учасники, які ставили запитання, можуть поділитися своїми очікуваннями, пов'язаними із запитаннями.

Ефект такого обговорення зводиться до того, що учасники одержують конкретний почуттєвий досвід розрізнення уяви іншої людини, побудованої на власній системі домислів, очікувань, узагальнень і реальних враженнях від цієї людини. Запобігання перекручувань взаємосприйняття дозволить уникнути перекручувань і у реальному спілкуванні.

Гра "Думки"

На окремих аркушах паперу учасники гри самостійно і незалежно один від одного викладають свою особисту думку про того з гравців, який попросив скласти думку про себе. Викладені в такий спосіб думки збираються, перетасовуються і передаються тому, про кого вони написані. Гравець, який одержав думки, читає їх по черзі і намагається вгадати, хто автор того або іншого висловлювання.

Якщо гра запропонована на тій стадії існування групи, коли період перших вражень і знайомств закінчено і група підійшла до поглиблення взаємних уявлень один про одного, то гра викликає досить пожвавлений інтерес і гострий емоційний відгук у більшості учасників. Оскільки майже усі хочуть зібрати думки про себе, то гру можна продовжувати декілька занять підряд із перервами, щоб уникнути стомлення і втрати інтересу до процедури в основної частини групи, яка приречена писати і писати думки про кожного з гравців. Після третього заходу думки, що збираються граючими, стають дедалі скупішими, одноманітнішими, черговими. Це показує практика. Саме тому гру варто переривати під час найбільш гострого захоплення групи і після стислого обговорення переходити до іншої діяльності, наприклад до вправ у парах або до різноманітних варіантів вправ на прийняття групового рішення.

Обговорення гри "Думки" зводиться до того, що учасник, який зібрав думки про себе, ділиться своїми враженнями, переживаннями і почуттями, пов'язаними з отриманою інформацією. Варто мати на увазі, що в такі моменти учасник нерідко стає позбавленим особистісного захисту, незахищеним, і від ведучого потрібна гостра увага до монологу учасника, що зібрав думки про себе. Тут потрібно зосередитись на тому, щоб зуміти за необхідності ініціювати відповідну і доречну підтримку цьому учаснику з боку саме групи, а не ведучого.

Гра "Минуле, дійсне і майбутнє"

Гра є одним із варіантів техніки "гарячого крісла", що використовується в гештальттерапії і психодрамі.

Гра доречна як для групи зі сформованими початковими взаємними враженнями, так і для групи, що знаходиться на початкових фазах розвитку взаємовідносин.

У крісло, розташоване зручно для загального огляду, запрошується хто-небудь із бажаючих. Інші якийсь час уважно розглядають його, вдивляються, вивчають, ловлять враження, що виникають при цьому. Потім учасники по черзі діляться враженнями, які викликав у них гравець, що сидить у центрі. Ці враження доцільно структурувати, наприклад, у такий спосіб. Спочатку учасники обговорення повідомляють сидячому на "гарячому кріслі" свої здогадки і припущення про те, якою ця людина була в ранньому дитинстві. Якими пестливими і зменшувальними іменами її називали мама і близькі, як її дражнили в школі, яким характером вона відрізнялася і т.д. Гравець, якому і про якого все це

розповідається, не може вступати в розмову. Він лише слухає і намагається відстежити власні переживання, емоції, враження, що виникають у нього при цьому.

Потім група повідомляє гравцю, який займає "гаряче крісло", свої здогадки і припущення щодо того, яким є цей учасник поза заняттями в даній групі, як до нього ставляться на роботі, взагалі хто він за професією, який він у сім'ї, як його сприймають люди в його дійсному житті. Тут, мабуть, варто нагадати про варіанти роботи з групою, що не передбачають реального знайомства учасників із справжніми іменами і дійсними фактами біографії один одного. Проте безвідносно того, чи працюють учасники на тренінгу під вигаданими іменами й образами або під дійсними, здогадки учасників про особливості виконання кимось із них соціальних ролей, які диктуються реальним життям, не втрачають змісту, не знецінюються.

І, нарешті, група повідомляє сидячому на "гарячому кріслі" гравцю про те, що, на їх думку, чекає цю людину в майбутньому, якою вона буде через двадцять або через десять років, якою вона бажає бути до цього часу, чого хоче досягти.

Після цього слово дається учаснику, що займає "гаряче крісло". Він вільний говорити усе, що накипіло до цього моменту на душі. Він може коментувати або обминути мовчанням окремі репліки, фрази, повідомлення. Нерідко така процедура викликає загострення переживань, тому ведучому тут важливо стежити за тим, щоб інші учасники групи, які тепер уже стають слухачами, не перебивали, не переривали своїми репліками, виправданнями, незгодами, запитаннями, співчуваннями монологу людини з "гарячого крісла". Звісно ж глибокий емоційний сплеск не гарантований для кожного, хто пройшов таку процедуру. Проте цей сплеск – не рідкість.

Однак орієнтуватися лише на такі глибинні ефекти в цій грі не слід. Усе ж у контексті тренінгу взаємосприйняття такі ефекти не передбачаються як основні, а виникають у силу того, що індивідуальність кожного учасника, хоча і піддається прогностичній діагностиці, але є унікальною, непередбаченою і непрограмованою. У зв'язку з цим інший учасник може обмежитися повідомленнями про те, із чим він згодний, а з чим із висловленого – ні, що виявилося правильним, а що – помилковим. Проте й у цьому випадку ведучий може поцікавитися тим, як йому сиділося, як слухалося, які емоції виникали при цьому. Крім особистісних ефектів, що коректують самовідношення учасників, ця гра має деякі впливи на систему наївних психологічних уявлень членів групи. У самому крайньому, спрощеному варіанті система наївних психологічних уявлень може містити в собі переконання людини в жорстокості взаємозв'язків типу "якщо товстий, то добрий", "якщо лисий і в окулярах – розумний", "якщо красивий чоловік – бабій", "якщо гарна жінка – примхлива" і т.д. Система наївних психологічних уявлень обов'язково містить значно складніші переконання про різноманітні залежності. Звісно ж, цілком зруйнувати особисті упередження людини практично неможливо. Проте створення можливостей, що дозволяють зробити цю систему більш складною, – цілком реальна задача для соціально-психологічного тренінгу.

Найбільш частим ефектом гри "Минуле, дійсне, майбутнє" є створення передумови до звільнення учасників від неусвідомлюваної позиції жертви власних домислів, від полону першого враження. Хоча і говорять, що перше враження є помилковим, але усе ж багато хто в повсякденному житті стає рабами першого враження. Навіть, якщо людина, про яку це враження склалося, давно стала іншою, цілком змінилася, але ж нерідко тривалий час вона живе під тиском, із клеймом давнього першого враження, що справила вона колись на оточуючих. Такого роду подробиці виявляються під час обговорень, пов'язаних із цією грою.

Вправа "Малюнок Я"

Узявши олівці або фломастери, білий чистий аркуш паперу формату А4, учасники розташовуються зручніше, але не обов'язково в колі, а в будь-якому кутку кімнати. На аркуші паперу їм пропонується намалювати себе в алегоричній формі так, як вони себе уявляють.

Фломастери або олівці повинні бути у всіх одного кольору. По можливості варто уникати такого, що у частини групи – фломастери, а в іншій частині – олівці. Для малювання

дається певний час, наприклад 5 хвилин, після закінчення яких усе ж не варто жорстко вимагати закінчення малювання. Треба дати можливість кожному закінчити свій малюнок у спокійній обстановці. Деякі учасники питають, що ж усе-таки необхідно тут намалювати. Причини цих непорозумінь можуть бути різні, але в більшості випадків це прагнення зрозуміти, здогадатись, що ж насправді хоче ведучий, який малюнок буде вважатись "правильним", як виконати завдання, залишаючись у межах поведінки, що схвалюється суспільством. На подібні запитання корисно давати доброзичливі, але невизначені, неконкретні відповіді.

"Можете малювати все, що хочеться. Це може бути картина природи, натюрморт, абстракція, фантастичний світ, гостросюжетна ситуація, імітація дитячого малюнка, щось у стилі ребуса, взагалі все, що завгодно, але з чим ви асоціюєте, пов'язуєте, порівнюєте себе, свій життєвий стан, свою натуру", – приблизно так може відповідати ведучий.

Хтось заявляє, що він не вміє малювати.

"Дуже добре. Саме це і потрібно, ефект буде навіть більш значний для тих, хто не вміє малювати", – реагує ведучий.

У цій грі трапляються принципові, категоричні відмови від участі. Наполягати не треба. Слід обмежитись словами про те, що той, хто відмовляється, позбавляє себе деяких нових можливостей, але це, безумовно, його вибір, тим більше що жодна гра не дає гарантій виникнення всіх закладених у ній ефектів у повному наборі і для кожного учасника.

З боку окремих учасників виникає спроба здогадатися, для чого готуються малюнки.

"Я знаю, ми потім будемо відгадувати, хто який малюнок намалював", – може сказати один із граючих.

У ведучого тут два виходи: або відразу повідомити, для чого готуються малюнки, або не робити цього доти, доки не виникне необхідність переходити до чергового кроку гри. Проте в будь-якому варіанті ведучий повинен відразу попередити, що відгадуванням авторів малюнків група займатися не буде. Більш того, ведучий зобов'язується припиняти спроби робити такі здогадки вголос. Це не входить в ігрові задачі і навіть перешкоджає їх виконанню. Через це анонімність малюнків просто необхідна, і вона не буде розкрита навіть по закінченні гри. Єдине, що будуть робити з малюнками, – це демонструвати їх іншим учасникам групи. Таку роботу виконає ведучий. Існують ведучі, які повідомляють групі цілком всю ігрову процедуру, що, на їх думку, знижує тривожність учасників, створює велику комфортність, необхідну під час виконання цього завдання. Це серйозні й обґрунтовані міркування.

Отже, малюнки виконані, зібрані ведучим і перетасовані у випадковому порядку. Можна переходити до основної ігрової процедури. Ведучий бере зі стопки один малюнок і, демонструючи його групі, просить кожного учасника поділитися враженнями, що за людина могла намалювати його. Чийсь коментар може обмежуватись одним словом, фразою, хтось ділиться більш докладними догадками. Це не погано. Головне – сприяти тому, щоб висловилися усі, включаючи й авторів малюнків. Автору пропонується висловитися, що називається, для маскування. Група, як правило, жваво реагує на малюнки. Учасники перераховують досить докладно не тільки особисті якості автора, такі як скритність-товариськість, захопленість-приземленість, м'якість-твердість, чутливість-емоційну сухість, але і життєву ситуацію, у якій в дійсний момент знаходиться автор малюнка. Нерідко обговорення малюнка виливається в рекомендації, поради, моралі, застереження, що видаються його автору. Практика показує, що такі відтінки дискусії відіграють роль бар'єрів спілкування групи. Їх доцільно не розвивати, а по можливості м'яко, акуратно припиняти, обмежуючи обговорення лише обміном вражень глядачів малюнка.

Щоб уникнути несправедливого перекосу в зворотному зв'язку від групи до різних учасників, корисно переривати перегляд малюнків і пропонувати групі якусь іншу процедуру, або, у крайньому випадку, робити перерву. У ролі іншої процедури може бути або вправа-жарт, якщо це тренінг спілкування, або подальше прямування до основної задачі, якщо це група, орієнтована на вирішення конкретної проблеми, заради якої вона зібралася.

По закінченні процедури, а іноді й у ході її хтось з учасників обов'язково скаже, що він знає авторів більшості малюнків, він може дуже точно визначити, хто який малюнок намалював. За бажанням групи, якщо це бажання дійсно актуальне і немає категоричних протестів, ведучий може організувати процедуру угадування. Однак краще запропонувати провести цю процедуру після обговорення ефектів першої, основної частини гри. Така турбота про анонімність авторів малюнків викликана насамперед тим, щоб виключити вплив уже сформованих уявлень учасників один про одного на обговорення малюнків. Якщо удасться виключити цей вплив, то в членів групи з'являється можливість глянути один на одного свіжим поглядом, звільнитися від стандартів сприйняття, що вже створилися, установок і очікувань.

Обговорення гри з учасниками розумно починати з обміну враженнями про нове, несподіване у висловленнях і інтерпретаціях малюнків. Враження учасників групуються частіше усього в такий спосіб. Перша група вражень може бути позначена висловленнями типу: "Як точно зрозуміли мене люди". Учасники гри, враження яких належать до цього типу, часто радіють, розчулюються, навіть захоплюються проникливістю інших.

Є й інші реакції. До другої групи вражень належать ті, які можна позначити узагальненим висловленням типу: "Нічого нового мені про мене не сказали, але те, що повідомлено, усе правильно". У людей у цьому випадку з'являється досада через те, що вони нічого для себе не одержали. Слабким, але все ж заспокоєнням для них може стати розуміння про те, що, незважаючи на розчарування, самі вони допомогли багатьом членам групи дізнатися про себе щось нове.

Третя група вражень може бути проілюстрована висловленням типу: "Усе, що про мене тут сказали, неправильно. Це не я. У мене інше уявлення про себе". У цьому випадку доцільною є така реакція: "Люди, звісно, ж можуть помилятися щодо мене. Проте і я можу мати помилкове уявлення про себе хоча б у тому, яким я є насправді? Напевно, для відповіді на це запитання непогано хоча б припустити можливість іншого, незвичного уявлення про себе. У грі таке нове уявлення мені було дане. Тепер можна або відкинути його, не проникаючи в його сутність, або не поспішати і прикинути, що зі сказаного дійсно не моє, а що має до мене відношення". Тепер справедливо виникає таке питання, якщо, звичайно, виходити з припущення істинності попередньої думки: "Як зробити це саме приміряння, як відрізнити, де були актуальні здогадки про мене, а де виникали безґрунтовні фантазії?" Вся справа може бути в тому, який емоційний відгук викликала та або інша здогадка. Якщо у автора малюнка ця здогадка викликала зніяковілість або роздратованість, то основ сприймати її як деяке відношення до себе більше, ніж у випадку, коли чиєсь висловлення викликає просте здивування, близьке байдужості.

Саме роздратуванням реагує більшість із нас.

Четверта група вражень – це схвильованість і занепокоєність, навіть переобтяженість новою інформацією про себе. Подібно до членів попередньої групи учасники дізналися про себе багато несподіваного, але їх реакції – це не відкидання нової інформації про себе тільки через те, що вона не відповідає їх очікуванням, а, навпаки, некритичне прийняття, приписування собі всього того, що було сказано. Задача ведучого – заронити у свідомість таких учасників хоча б деяке зерно сумніву в беззастережній достовірності отриманої інформації, у необхідності просіяти її через власні емоційні відношення подібно учасникам попередньої групи.

Непогано також запропонувати групі подумати, чи не залежала реакція авторів на репліки з приводу їх малюнків часом не стільки від змісту самих реплік, скільки від того, хто конкретно вимовляв ці репліки. Тут можливо простежити вплив міжособистісних симпатій (антипатій) учасників на зміну їх самовідношення. Така рефлексія впливу дозволить учасникам гри в ще більшому ступені позбутися перекручувань у самовідношенні.

Гра "Малюнок почуття"

Для проведення гри ведучий повинен запастися двома однаковими за виглядом наборами карток або аркушів паперу. У кожному наборі їх потрібно мати стільки, скільки

чоловік беруть участь у грі. Розміри карток краще передбачити невеличкі. Нехай вони легко вміщуються в долоні. В одному наборі збираються картки з записаним на них яким-небудь одним почуттям, емоцією. Другий набір карток залишається порожнім. Заповнюючи перший набір, де на кожній картці написане те саме (однакове) почуття, не потрібно піклуватися про каліграфію. Нехай записи на картках будуть зроблені начебто наспіх. Ще краще, якщо на різних картках написи будуть зроблені різними чорнилами.

У першій частині гри ведучий роздає групі чисті картки і просить написати на них яке-небудь почуття, переживання, що першим прийшло на думку, виникнуло у душі. Зібравши заповнені картки, ведучий зачитує їх вголос по черзі і, ніби перетасовуючи, непомітно змінює один набір карток на інший. Перед тим, як роздати картки із заміненого набору, ведучий пропонує учасникам взяти білий аркуш паперу формату А4, фломастер і знайти для себе в кімнаті місце, зручне для малювання.

Інструкція: "Задача буде складатися в тому, щоб намалювати почуття, картка з яким випаде зараз вам".

Дочекавшись, доки всі учасники розсядуться так, як їм зручно, і приготуються до малювання, ведучий роздає картки зі зміненого набору. Одночасно з розподілом карток можна коментувати подробиці завдання. Вони такі: працювати бажано анонімно, не показуючи картку сусідам, інакше пропаде зміст гри; надписувати і підписувати малюнок не потрібно; ім'я автора відгадувати ми не будемо, назву малюнка група визначить самостійно; бажано зробити на малюнку позначку "верх". Припустима і бажана будь-яка свобода творчості в зображенні почуття; це може бути натюрморт, пейзаж, портрет, стилізація дитячого малюнка, абстракція, зображення у вигляді ребусу, загалом усе, що завгодно; час на зображення почуття – хвилина.

Зібравши малюнки, ведучий може діяти двома шляхами: або вивісити їх усі одночасно на дошку (за допомогою клейкої стрічки, булавок), або пред'являти по черзі для огляду. І в тому, і в іншому випадку важливо, щоб про кожний малюнок кожний член групи висловив здогадку, яке почуття там зображене. Автори малюнків не повинні повідомляти правильну відповідь доти, доки всі малюнки не будуть переглянуті групою і про кожний малюнок не будуть висловлені здогадки.

Після цього можна, що називається, "розкривати" карти. Якщо всі малюнки вже розташовані на стіні, то учасники просто підходять до своїх листів і пишуть на них назву зображеного почуття. Якщо листи не розвішані, то ця процедура проводиться методом опитування.

Так чи інакше з'ясовується, що малювали все те ж саме почуття, а здогадки про більшість малюнків були різними. Інакше кажучи, майже кожний бачив у малюнку не стільки зображене автором, скільки відбиток або проекцію своїх асоціацій, своїх переживань, своїх почуттів. Ці висновки, зрозуміло, не варто повідомляти як єдину і непорушну істину. Поведінка ведучого тут повинна чуйно відповідати ситуації. По-перше, можлива деяка агресія з боку групи на ведучого. Можна сказати, що це спланована агресія. Вона об'єднує групу. Адже об'єднатися проти когось у більшості випадків легше, ніж проти загальних ідей і цілей. По-друге, малопродуктивними будуть пояснення або виправдання ведучого, що це, мовляв, для користі справи, для створення наочності, для пожвавлення дуже поширеної в повсякденному житті ситуації приписування іншому того, чого в ньому немає і т.д. Загалом, у ході подальшого обговорення група сама виявить такі паралелі. Говорити про них не треба. Усе вже сказано мовою тренінгового "номеру". Такі коментарі знищують атмосферу гри-притчі, де "казка – неправда, та в ній натяк".

Краще, якщо ведучий просто визнає свій обман, навіть вибачиться перед групою. Можна запропонувати придумати покарання для ведучого за обман. Якщо група підтримує таку ідею, то ведучий тим самим закладає фундамент для такої ігрової процедури з умовною назвою "Суд над ведучим".

Після повного визнання в усіх своїх гріхах і обманах ведучий легше може перекласти увагу групи на ситуацію, що виникла через маніпуляції з картками. Тепер можна

запропонувати кожному з учасників повідомити групі, скільки чоловік правильно визначили почуття, намальоване ним, які назви давалися його малюнку.

При цьому виникають дві групи ситуацій. До першої групи належить ситуація повної неузгодженості у визначеннях і догадках групи з приводу малюнка. Тут можна припускати, що в силу унікальності зображення глядачі мимоволі проектували на нього свої емоції. Унікальність же зображення, очевидно, викликана не чим іншим, як унікальністю переживання автора.

До другої групи належать ситуації деякої загальної помилки групи в сприйнятті малюнка. Наприклад, сором'язливість, намальовану автором, більшість сприйняло як ярість.

У цьому випадку автор може спробувати відповісти самому собі, чи є зв'язок між помилкою в сприйнятті його малюнка і помилками в сприйнятті його емоційних станів. Якщо так, то непогано спробувати простежити в ході подальших занять, у чому конкретно невідповідність індивідуальних засобів емоційного вираження узвичаєним нормам.

Однак основний ефект цього тренінгового "номеру" у тому, що учасники одержують можливість наочно переконатись у живучості приписування, у постійній присутності домислів, що народжуються від кожної неясності і двозначності. Майже будь-яка непевність провокує нашу свідомість на народження домислів. Позбутись їх раз і назавжди неможливо. Та й чи треба? Проте максимально безстороннє сприйняття явищ, фактів, ситуації є одним із необхідних професійних вимог і умінь у діяльності працівника органів внутрішніх справ.

Для більш високої гарантії виникнення ефекту приписування зображеним почуттям помилкових назв можна використовувати в ролі підміни найбільш значущі для конкретної групи почуття. Наприклад, для юнацьких груп це будуть "сором'язливість", "покірність", "товариськість"; для груп викладачів – "компетентність", "упевненість", "доброта"; для груп керівників – "радість", "страх", гнів", "любов" та ін.

Гра "Цап відбувайло"

Запропонована гра дозволена і доречна в групах, де вже склалися стійкі взаємовідносини між учасниками, утворилася комфортна атмосфера. Інакше кажучи, гра буде прийнята лише в зрілих групах, оскільки, прояснюючи взаємосприйняття і самовідношення учасників, ігрова процедура вторгається, так би мовити, у "територіальні води" кожного гравця.

Перша частина гри – це пояснення її правил учасникам і прийняття колективного рішення грати або відмовитися. Власне гра та її правила є такими. Спочатку група таємним голосуванням вибирає кандидата на роль "цапа відбувайла". Кандидат визначається більшістю голосів. Потім ведучий повідомляє результати голосування кожному учаснику окремо і конфіденційно. Кандидату ж, вибраному на роль "цапа відбувайла", справжні результати голосування невідомі, але йому ведучий повідомляє неправильні відомості, тобто називає ім'я будь-якого іншого учасника гри. Це також робиться потай від інших. Таким чином, усі учасники гри на цьому етапі мають деяку конкретну інформацію, точніше кажучи, їм повідомлене ім'я одного із сидячих тут же в колі. Проте ніхто з них не може бути переконаний напевно, що отримана інформація абсолютно достовірна і що "цапом відбувайлом" не є саме він. Потім групі дається тема для дискусії, як правило, відверненого характеру. Наприклад, відношення до проблеми рівноправності чоловіків і жінок. На дискусію дається визначений час: 5-7 хвилин. Протягом цього часу учасники повинні, по-перше, постаратися висловити і по можливості відстояти свою позицію щодо теми дискусії і, по-друге, усіма доступними засобами спілкування (крім тактильного контакту, розуміється) проявити своє відношення до вибраного на роль "цапа відбувайла" учасника як до ізгоя, до аутсайдера, як до людини, із якою не варто рахуватись, яким варто зневажати.

Задача, яку повинні вирішити гравці, – зрозуміти, відчути, визначити за характером відношень учасників у ході дискусії, хто є реальним "цапом відбувайлом". Не варто забувати, що серед можливих кандидатур фігурують буквально всі учасники і кожний не повинен виключати з можливих претендентів себе. Така суть ігрової процедури, яку необхідно викласти учасникам докладно, відповідаючи на питання, які уточнюють окремі

деталі, так щоб майбутню гру зрозуміли усі. Потім реалізується все викладене вище. Робиться це в такий спосіб.

Друга частина гри – вибори “цапа відбувайла”. Для цього кожний учасник пише на маленькому аркуші паперу ім’я одного з присутніх. Дозволяється писати і своє ім’я. Аркуші з іменами збираються ведучим, який підсумовує результати голосування. Забігаючи вперед, необхідно попередити, що яке б ім’я не було вибраним ведучим для ролі “цапа відбувайла” (те, що отримало дійсно найбільше голосів) – наприкінці гри правильним буде повідомити групі, що ніхто не набрав числа голосів, більшого половини, і тому ведучий прийняв рішення вольовим порядком або зробив випадковий вибір. Це означає, що результати голосування оголошувати не слід ні при якому варіанті розвитку гри. Категоричність цієї рекомендації пов’язана з тим, що ранжирування групи за якоюсь ознакою є самостійною тренінговою процедурою у контексті тренінгу спілкування. Запропонована тут гра має дещо інші задачі.

Коли таємне голосування відбулося, ведучий обходить усіх учасників по черзі і мовчки показує їм ім’я одного з граючих, написане на аркуші паперу так, щоб не бачили інші, або учасники по одному підходять до ведучого, де можуть прочитати ім’я кандидата. Тому, хто є обраним “цапом відбувайлом”, показується чиєсь інше ім’я. Крім того, це ж ім’я показується ще одному з учасників гри. Це робиться для того, щоб “цап відбувайло” не виявився єдиним у своїх нападках на зазначеного йому гравця.

Третя частина гри – дискусія на задану тему, у ході як учасники повинні виконати задачу на відношення до визначеного ними гравця. Після закінчення призначеного часу, незалежно від того, вдалося учасникам прийти до загальної думки за темою дискусії або ні, обговорення переривається. Ведучий цікавиться персонально в кожного з учасників, наскільки особисто йому вдалося справитися із задачею відношення. Якщо більшість учасників відчувають, що не до кінця справилися із задачею поставитися до зазначеного учасника як до “цапа відбувайла”, то ведучий дає додатковий час для дискусії. Буває, що в групі виникають труднощі в реалізації задачі на відношення через нечітке уявлення про те, що конкретно потрібно робити, щоб проявилась відповідна поведінка. У цьому випадку можливі більш детальні інструкції, що іноді навіть виписуються у вигляді плакатів.

Четверта частина гри – з’ясовування, хто відчув себе “цапом відбувайлом”. Після того, як більшість учасників відчують, що взагалі справилися із задачею на відношення, можна переходити до з’ясовування, хто як почував себе під час дискусії. У ході такого обговорення виявляться учасники, яким було “незручно”, дискомфортно, тривожно, пригнічено через факт усвідомлення, що кимось із присутніх свідомо, за попередньою домовленістю зневажають, до когось ставляться, як до “цапа відбувайла”, і це відношення зобов’язані проявити особисто вони теж. Говориться про це, як правило, схвильовано, із пафосом і з гордістю: “Я не можу ніколи зневажати жодною людиною” і т.д.

Кілька людей повідомляють, що, за їх відчуттям, на роль “цапа відбувайла” були обрані саме вони. Тут корисно не поспішати викривати справжнє положення справ, а дати можливість цим учасникам розповісти на основі чого виникли їх відчуття. Їх повідомлення найкращим чином актуалізують групову рефлексію на події під час дискусії на задану тему.

Нерідко виникає ситуація, коли справжній “цап відбувайло” не відчув себе таким, але приписували собі цю роль ті, кого минув такий вибір. Посилатися на погане виконання завдання групою тепер уже складно. Учасникам залишається аналізувати чинники, пов’язані з особливостями особистого сприйняття конкретної ситуації спілкування, власним самовідношенням. Паралелі із справжньою життєвою реальністю тут стають настільки очевидні, що навіть репліки інших членів групи виявляються непотрібними і учасники, які виявили подібні особисті помилки, нерідко лише відмахуються і глибоко замислюються.

Корисною для групового осмислення буде також розповідь учасника, який побував у ролі “цапа відбувайла” і зрозумів свою роль, про те, як йому було знаходитися в цьому стані. Акцент у розповіді бажано робити саме на опис внутрішніх відчуттів, а не на засоби визначення своєї ролі. Поряд з очевидними тут виявляються і дещо несподівані для інших враження.

Відвертість не рідко зустрічається у цій грі. Вона дає привід для обговорень.

Вправа “Виступ”

Вступна частина. Ведучий пропонує учасникам подумки підготуватися до стислого виступу на будь-яку тему. Час виступу обмежується 1-2 хвилинами. Задача виступаючого полягає в тому, щоб переконати аудиторію в істинності висловлених міркувань, захопити слухачів темою свого виступу і витратити на все це не більше, але і не менше відведеного часу. Годинником при цьому користуватися не можна.

Процедура і її обговорення. Ведучий запрошує учасника для виступу перед групою. Час виступу фіксується тільки ведучим. Інші члени групи орієнтуються на своє внутрішнє відчуття часу. Ведучий не перериває виступаючого доти, доки той сам не відчує, що вичерпав свій час. Після цього ведучий записує на аркуші паперу три варіанти показань часу виступу: це реальний час промови, особисте відчуття оратора від того, скільки часу зайняла його промова, а також суб’єктивні враження про час членів групи. Середнє арифметичне загальногрупових вражень обчисляти не треба. Третім показником краще записати кілька навіть таких, що дуже відрізняються один від одного, суб’єктивних вражень слухачів. Аркуш із записаними в такий спосіб часовими показниками віддається оратору після того, як буде завершено обговорення його промови і він одержить від групи ще одну інформацію про себе. Кожний учасник із тих, хто слухав промову, на маленькому аркуші паперу проставляє дві оцінки, які він дає виступу. Перша оцінка – “за переконливість”, друга – “за захопливість, цікавість”. Оцінки даються за десятибальної шкалою. Аркуші не підписуються. Непогано, щоб оратор перед одержанням зворотного зв’язку сам оцінив свій виступ за тими ж критеріями. Це йому дозволить порівняти дані самооцінки з даними групового формалізованого зворотного зв’язку.

Як правило, більшість учасників цієї процедури із здивуванням виявляють, що оцінки, дані групою, вищі за самооцінки. На цьому можна спробувати зосередити групове обговорення.

Деякі учасники пояснюють співвідношення оцінок тим, що група поставилася до них більш ніж поблажливо, або попросту завищила свої оцінки. Ведучий може поцікавитися, що стало причиною такої поведінки групи з точки зору окремих її членів. Висунуті пояснювальні версії неминуче виявляються дуже різноманітними, навіть суперечать одна одній. Від ведучого при цьому потрібно лише, щоб він “озвучив” усі версії і навіть запропонував декілька своїх варіантів пояснення, підкресливши уразливі і сильні боки кожної з версій.

Усі, хто виступив, сумують бали окремо за “захопливістю” та “переконливістю”, а потім вивішують на дошку результати своїх оцінок. Так можна визначити найпереконливішого і найзахопливішого оратора групи, виступ якого може бути повторений та окремо проаналізований.

Замість формалізованих анонімних оцінок можна використовувати відкритий неформальний зворотний зв’язок. У цьому випадку ведучий після кожної промови чергового оратора пропонує бажаючим висловитися з приводу виступу. Зацікавлені і значущі для учасників ефекти можуть виникати, якщо усі висловлення з приводу кожної промови будуть стосуватися лише її переваг. Учасники обговорення – і про це їм може періодично нагадувати ведучий – ніби відповідають на запитання, чим їм сподобалася промова. Мимовільне і постійне повернення дискусії до критики стає предметом самостійного осмислення в групі. Важливим тут буде виявлений деякими учасниками стан розгубленості і ніяковості, коли перераховують гідності їхньої промови. Дійсно, багато людей частіше сумніваються в щирості того, хто їх схвалює, чим того, хто їх критикує. Напевно, це якось пов’язано із самовідношенням.

Аркуші із записаними трьома показниками часу виступу роздаються учасникам після закінчення всіх дискусій.

Інтерпретації отриманих даних можуть бути запропоновані як самими учасниками, так і ведучим. Найбільш проста інтерпретація може бути, наприклад, такою. Якщо

суб'єктивне відчуття часу в оратора виявилося меншим за реальний, то можна припустити, що у хвилюючій життєвій ситуації ця людина відчуває секунди як вічність, її внутрішні часи сповільнюються, вона ніби грузне у власних переживаннях. Якщо виявляється зворотне співвідношення суб'єктивного і реального часу, то, очевидно, у такої людини хвилююча ситуація ініціює високу моторну активність, бурхливу енергію, завдяки якій і "день за годину" може пролетіти. Перший випадок ілюструє тенденцію застрявати, ціпеніти, відчувати "параліч від хвилювання". У протилежному випадку людина, хвилюючись, метушиться. Пропонуючи подібні інтерпретації, не слід, звичайно, жорстко наполягати на них. Якщо для когось із членів групи такі пояснення будуть виглядати сумнівними, можна запропонувати їм пошукати інші, обмежившись, наприклад, реплікою, що важливим є сам факт, виявлений у ході процедури. Тепер є про що міркувати. Один варіант міркування був запропонований. Аналіз співвідношень реального часу із суб'єктивними тимчасовими відчуттями, повідомленими групою слухачів, також досить очевидний. Якщо групове відчуття часу більше за реальний, то промову оратора, напевно, слухати було важко. Протилежне сполучення для оратора є, звісно ж, більш бажаним.

Вправа "Виступ за замовленням"

Ця вправа є лише більш складним варіантом попереднього. Тут також передбачаються привселюдні промови учасників і потім одержання ними зворотного зв'язку від групи. Процедури, пов'язані з хронометруванням часу виступу, повторно проводити, звісно, не потрібно, а от параметри, за якими оцінюється оратор, можна доповнити або змінити. Так, замість десятибальної системи засобом оцінювання можна запропонувати учасникам малювати на маленьких аркушах паперу відрізки різної довжини. Чим довше відрізок, тим вище оцінка. Оскільки аркуші, роздані для цієї цілі учасникам, мають однакові розміри, то максимальний розмір відрізка (тобто оцінки) буде обмеженим. Критеріями оцінки промови можна взяти яскравість уявлень, логічність викладення, конкретність доказів, оригінальність промови, впевненість оратора у собі, лаконічність та ін. Щоб уникнути зайвої громіздкості процедури, більш ніж за двома критеріями одночасно оцінювати промову, напевно, не слід.

Опис процедури

Підготовча частина. Група вибирає тему для обговорення, формулювання якої поміщається на плакаті. Якщо виникають ускладнення щодо вибору такої теми, щоб вона припускала різноманітні точки зору, можна скористатися арифметичними задачами такого типу.

1. Півтори курки за півтора дня несуть півтора яйця. Скільки яєць несуть дві курки за три дні?
2. Чоловік випиває діжку пива за 15 днів. Разом із дружиною випиває він її за 10 днів. За скільки днів дружина одна випиває діжку пива?
3. Падишах помер, так і не встигнувши побачити, кого народить йому дружина, що була вагітною. Він лишив заповіт, згідно з яким у випадку народження сина 2/3 своєї спадщини він лишає сину, а 1/3 – дружині; у випадку народження дочки 1/3 спадщини залишається дочці, а 2/3 – дружині. Народилася ж двійня: хлопчик і дівчинка. Як поділити спадщину відповідно до заповіту падишаха?

Учасники обмірковують тему майбутнього обговорення і виробляють точки зору, які коротко викладаються на окремих аркушах паперу. Аркуші складаються на загальний стіл текстами униз і перемішуються.

Процедура. Учасники по черзі беруть зі столу аркуш, де сформульована чиясь точка зору на обговорювану проблему, і виступають перед групою з промовою, в якій всіма доступними їм засобами намагаються переконати слухачів у справедливості тієї позиції, що викладена на вибраному аркуші. Можна організувати процедуру так, що аркуші розбираються всіма учасниками одночасно, а потім члени групи готуються до виступу протягом 1-2 хвилин. Обговорювати різноманітні точки зору перед виступом не слід.

Після кожного виступу слухачі намагаються здогадатися, чи захищав виступаючий свою позицію або змушений був відстоювати ту, із якою він не був згодний.

Обговорення результатів. Попередньо можна поцікавитися, чи є серед учасників такі, хто змінив свою початкову точку зору на проблему через необхідність вдумуватися в сутність протилежної позиції, захищати і доказувати інше рішення. Повідомлення таких учасників є найбільш цікавими.

Потім можна обговорити ті виступи, за які оратори одержали високі оцінки, хоча їм довелося відстоювати чужі погляди.

Докладний аналіз такого роду дозволяє учасникам самостійно шукати і знаходити засоби переконуючого впливу, що підходять для кожного з членів групи.

Додаток Д

Матеріали для розроблення і проведення тренінгових занять з формування емоційно-вольової стійкості у співробітників сил охорони правопорядку

Основною метою емоційно-вольової саморегуляції є формування особливих психічних станів, що сприяють найбільш оптимальному використанню співробітниками сил охорони правопорядку своїх внутрішніх можливостей, розкриттю його творчого потенціалу, більш широкого та ефективного прояву його професійних якостей і здібностей. Це досягається за рахунок спеціальних центрально-мозкових перебудов, у результаті чого створюється така інтегративна діяльність організму, що концентровано і найбільш раціонально спрямовує усі його можливості на вирішення конкретних задач.

Таким чином, можливість (у певних межах) самостійно активно змінювати процеси, які відбуваються у власному організмі, і управляти ними має важливе значення. Шляхом саморегуляції можна на короткий час стосовно до ситуації активізувати або загальмувати психічні процеси, а також підвищити якість підготовки та ефективність виконуваної діяльності. Наприклад, при затриманні озброєного злочинця співробітник може придушити виникаюче почуття страху непевності, підняти свій бойовий дух, мобілізуватись і т.д. За допомогою різноманітних форм саморегуляції можна впливати як на пізнавальні, так і на мотиваційні процеси; підвищувати дієвість мотивів і установок (наприклад, під час роботи з високими навантаженнями, що супроводжуються відчуттями монотонності і сильного стомлення). Це важливо для розвитку боєздатності і твердості духу в діяльності співробітників сил охорони правопорядку.

Принципово психічна саморегуляція має дві цільові настанови: з одного боку, створення максимально сприятливих психологічних передумов для успішного виконання службової діяльності, з іншого боку, – полегшення переходу до відпочинку. При цьому варто розрізняти застосування простих психорегуляторних прийомів, знайдених самим працівником у результаті набутого досвіду (“наївна” психорегуляція), і оволодіння науково обґрунтованими тренувальними методами. Під оволодінням психорегуляторними тренувальними методами розуміється, як правило, цілеспрямована зміна автономних процесів, тобто довільно не керованих звичайними засобами. Бажаний ефект досягається тільки шляхом планомірного повторюваного тренування.

Сутність психічної саморегуляції полягає в тому, що почуття, які накопичуються в процесі спілкування з навколишнім середовищем, і пізнання власного організму людина робить предметом систематичного тренування, щоб впливати на свій психічний стан і організм у цілому. Психічна саморегуляція за допомогою емоційно-вольового тренування спирається на важливий загальний принцип функціонувань організму: постійний зворотний зв’язок, сигналізацію центральної нервової системи про виконання фізіологічних процесів. Ці сигнали можуть сприйматися диференційовано і створювати основу, на якій будується зміст програм емоційно-вольового тренування (тренування почуття внутрішньої розкутості, різкості, напруження, розслаблення тощо).

У принципі, кожний здоровий, працездатний співробітник має у своєму розпорядженні передумови до оволодіння методами саморегуляції. Однак при цьому необхідно враховувати, що існує ряд факторів, які можуть знижувати ефективність і результативність використання прийомів емоційно-вольової саморегуляції. Серед них можна виділити такі.

1. Ставлення співробітника до виконання даних вправ (його внутрішній настрій). Досягненню успіху не сприяє надмірна самовпевненість. Ефекту не можна досягнути тільки за допомогою одного бажання. Потрібна систематична робота, терпіння, вольові зусилля.

2. Успіх, досягнутий на ранній стадії тренування, що може дезорієнтувати особу, яка тренується в її ставленні до занять, обумовити надмірну віру в себе і невміння переборювати труднощі.

3. Погані умови самотренування. Треба створювати спокійну обстановку, яка виключає зовнішні перешкоди, що сприяє розслабленню. В міру оволодіння методами психорегуляції можна переходити до тренування в реальних умовах службової діяльності.

4. Неправильний вибір методу саморегуляції, який не відповідає індивідуальним особливостям співробітника. Через це вибір психорегулюючих засобів повинен робитися з великою обережністю при постійному контролі їх ефективності.

5. Особливість прояву таких особистих якостей, як сугестивність і схильність до фантазії.

Процес емоційно-вольової саморегуляції будується на трьох основних принципах: релаксації, візуалізації, самонавіювання.

Сутність принципу *релаксації* полягає в підготуванні тіла і психіки до спільної роботи. Саме в моменти релаксації можна почути свій внутрішній голос і відчути зв'язок свого організму і розумової діяльності. Релаксація, або розслаблення, означає звільнення тіла і психіки від непотрібного напруження, взаємозворотний процес: тіло розслаблюється в міру того, як заспокоюється мозок, а мозок заспокоюється від того, як розслаблюється і розряджається тіло.

Другий принцип – *візуалізація.* Інтуїтивне мислення використовує різні шляхи проникнення у свідомість. Основним є шлях малювання картин, або візуалізація образів у мозку людини. Це називається створенням внутрішньої уяви. Візуалізація (створення образів) означає різноманітні засоби активізації спрямованої уяви за допомогою слухових, зорових, нюхових, смакових, дотикових відчуттів, а також їх комбінацій. У принципі мозок людини однаково реагує як на образи об'єктивного світу, так і на утворювані внутрішні образи. І тому навички візуалізації дозволяють людині краще використовувати свої внутрішні ресурси, активізувати перебіг психічних процесів.

Сутність принципу *самонавіювання* полягає в тому, що за допомогою нього ми перетворюємо наші внутрішні уяви на слова, які неодноразово віддаються відгуком у нашій свідомості. Ці слова, наповнені власною внутрішньою силою і підтримкою, сприймаються глибоко на емоційному рівні. Такий внутрішній стан може бути сформульований як відношення, намір і установка, які виражені словами: "Я можу це зробити". Самонавіювання – це ясне ствердження про те, що успіх можливий, виражене від першої особи в даний момент. Слова, звернені до себе, посилюють віру в те, що людина може досягти своєї цілі, і вказують напрямок, в якому потрібно рухатись. Вони змушують мозок сконцентруватись і активно брати участь у досягненні цілі. Самонавіювання – це активна установка, що дозволяє виразити образи словами.

Найпростіші методи саморегуляції

Мета застосування найпростіших методів саморегуляції полягає в тому, щоб допомогти створенню оптимальних внутрішніх умов для успішного виконання службових дій співробітником. При цьому мається на увазі ряд моментів:

– закріплення позитивної установки щодо себе ("Я справлюсь"), підвищення почуття впевненості в собі;

– гармонізація і активація емоційно-афективних процесів (особливо в ситуаціях, пов'язаних із ризиком, почуттям страху, дефіцитом часу на здійснення професійних дій та ін.);

– підвищення зосередженості під час підготовки до виконання службово-бойової діяльності;

– прискорення переходу до відпочинку після великих службових навантажень;

– підтримка високого рівня функціональної готовності і працездатності при великій тривалості службово-бойової діяльності (наприклад, при цілодобових чергуваннях).

Застосування найпростіших методів саморегуляції насамперед посилює стимулюючу регуляцію, яка орієнтує на певну діяльність. До них належить посилення позитивних і виключення негативних установок співробітника стосовно себе, своїх можливостей, очікуваних професійних результатів. Передусім мається на увазі формування оптимістичного професійного настрою. Сюди ж належить і форма психічного

самонавіювання, спрямована на подолання страху, монотонності, антипатії (наприклад, до затриманого у п'яному стані тощо). Оптимальний психічний стан не є подарунком долі. Потрібна систематична робота над собою для того, щоб навчитися управляти своїми емоціями і почуттями, настроюватись на подолання труднощів, знімати вплив психологічного навантаження тимчасових службових невдач та ін.

При оволодінні співробітниками найпростішими методами саморегуляції необхідно враховувати ту обставину, що неможливо рекомендувати якийсь універсальний метод, придатний для використання всіма співробітникам. Методи саморегуляції треба спеціально підбирати з урахуванням особливостей характеру співробітника, його темпераменту, специфіки діяльності і багатьох інших чинників.

Для відповідних тренувань можуть бути рекомендовані такі методи.

Використання прийомів логіки. Дуже часто сформована ситуація потребує, щоб співробітник сил охорони правопорядку умів холоднокровно розібратись у ній. При цьому можна спочатку переконати себе в нераціональності наявного психічного стану неадекватного нервового напруження, а потім – у доцільності іншого стилю діяльності і поведінки. В процесі логічного осмислення ситуації і усунення пов'язаних із нею негативних емоцій можна користуватися кількома прийомами. Знімати нервове напруження можна, поговоривши із самим собою, переконавши себе в несерйозності переживань. Психічний захист у цьому випадку будується на самопереконанні в тому, що скрутні стани виховують уміння навіть із невдачі витягати максимум користі. Важливо чітко проаналізувати, що відбулося, де допущена помилка, і відразу ж уявити собі, яка може бути користь для майбутньої діяльності.

Дуже важливим є прийом індивідуально значущого самопереконання типу "Я – найдосвідченіший", "Я все можу", "Я можу справитися з поставленими службово-бойовими завданнями" тощо. Ці самопереконання треба обов'язково тренувати, постійно використовуючи їх як стимул у подоланні важких ситуацій, що виникають у щоденній практиці.

Використання самонаказів. Дисциплінований співробітник може добре управляти собою за допомогою внутрішніх самонаказів типу: "Треба!", "Сміливіше!", "Терпи!", "Працюй!" і т.п. Важливо систематично тренувати подолання себе з таким додатковим самонаказом. В остаточному підсумку повинен сформуватися свого роду органічний зв'язок між внутрішньою промовою і дією. Самонаказ при цьому знаходить додаткову силу, стає свого роду пусковим стимулом. Слід зазначити, що дуже зручно об'єднувати самонакази з формулами самопереконання. Наприклад: "Я нічого не боюся! Вперед!" або "Я справлюся з цією роботою! Сміливіше!" тощо.

Використання уявлення. Особам із художнім типом мислення допомагає прийом, заснований на "грі в кого-небудь". Наприклад, оперативний працівник, що виконує якусь важку і напружену роботу, може уявити себе в образі літературного героя або кіногероя-детектива. Уміння подумки уявити собі образ для імітації, ввійти в потрібну роль допомагає знаходити свій стиль поведінки і не тільки регулювати свій стан, але і, якщо потрібно, робити психологічний тиск на злочинця.

Цілеспрямоване уявлення ситуацій. Умінню настроїтись або зняти нервове напруження допомагає використання уяви. У кожної людини є в пам'яті ситуації, в яких вона відчувала спокій, розслаблення. У одних – це пляж, приємне відчуття відпочинку на теплому піску після купання, у інших – гори, чисте свіже повітря, блакитне небо, сніжні вершини. Таких ситуацій може бути дуже багато, але вибрати треба найбільш значну, здатну викликати потрібні емоційні переживання.

Під час настроювання на виконання якоїсь професійної дії співробітникам сил охорони правопорядку рекомендується пригадати емоційні сцени, ситуації, пов'язані, наприклад, з успішною затримкою злочинця, героїчними вчинками тощо.

Засоби відволікання. Існують стани, коли до активних методів саморегуляції удаватись важко. Нерідко це буває пов'язано з вираженим стомленням, почуттям

спустошення, розпачу. В таких випадках зняти вантаж психічного напруження можна за допомогою різноманітних засобів відволікання. Це може бути книга, яку перечитуєш багато разів, не гублячи до неї інтересу, може бути улюблена музика або фільм тощо.

Свідоме управління м'язовим тонусом. М'язовий тонус – один із показників емоційного стану. Як правило, нераціональне нервово-психічне напруження сполучається з непотрібним напруженням мускулатури, а це, у свою чергу, ще більше збільшує нервове навантаження. Велике значення при цьому має уміння довільно управляти м'язовим тонусом, особливо тонусом обличчя. Варто насупитись, прийняти смутне вираження обличчя, як стане дійсно смутно. І навпаки, посмішка здатна зробити чудо. Уміння посміхнутись навіть у важкій ситуації, прибрати непотрібну скутість, психічну напруженість, затиск м'язів підвищує здатність людини до кращої реалізації своїх можливостей.

Дихання як засіб саморегуляції. Дихання займає важливе місце в системі емоційно-вольової саморегуляції. Уміння правильно дихати є основою успіху в оволодінні методами саморегуляції. Нижче буде більш докладно освітлено методи дихальної гімнастики. Проте хотілося б зазначити, що найпростіші дихальні прийоми можуть успішно використовуватися співробітниками в ситуаціях, коли необхідно швидко взяти себе в руки, заспокоїтись або, навпаки, підняти свій тонус.

Важливе значення для регуляції психічного стану має ритм подиху. Заспокійливий ритм полягає в тому, що кожний видих робиться вдвічі довше вдиху.

Добре показує себе такий прийом, як *дихання під рахунок.* У ситуації, коли необхідно заспокоїтись: на рахунок 1, 2, 3, 4 робиться вдих, потім на рахунок 1, 2, 3, 4 – видих, далі на рахунок 1, 2, 3, 4, 5 робиться вдих і на рахунок 1, 2, 3, 4, 5 – видих, і так вдих і видих подовжуються до 12. Відбувається штучна затримка подиху, що мимоволі призводить до певного зняття емоційного напруження. Навпаки, у ситуації, коли необхідно підняти свій тонус, активізуватися, починають робити вдихи і видихи з 12 і поступово скорочують їх до 4. Подих частішає, напруження зростає.

Інший прийом – *затримка дихання*. У ряді випадків для того, щоб зняти гостре нервове напруження, можна зробити глибокий вдих і затримати подих на 20-30 секунд. Наступний за цим видих і повторний глибокий компенсаторний вдих будуть сприяти стабілізації стану.

Кожний із запропонованих найпростіших методів саморегуляції природно може бути поглиблений і розширений. Через це спочатку необхідно вибрати ті з них, які краще відповідають характеру і темпераменту, здаються найбільш зручними для систематичного застосування. Критерієм відбору повинні бути власні індивідуальні особливості. Крім того, необхідно враховувати, що методи саморегуляції можуть різнитися за спрямованістю. В одному випадку вони допоможуть зняти нервове напруження, розслабитись, відновити працездатність, в іншому – будуть сприяти мобілізації, входженню в особливий психічний стан, найбільш адекватний умовам службово-бойової діяльності.

Вправи на релаксацію і саморегуляцію

Вправа "Пульс"

Група зручно розташовується у кріслах. Ведучий пропонує всім учасникам зосередити свою увагу на певній частині тіла (наприклад, на кисті правої руки) і постаратися відчути в ній поштовхи свого пульсу. Як тільки це вдалося, кожний починає вголос підраховувати удари. Кожні 2-3 хвилини ведучий подає команди, які переміщують джерело пульсації з однієї частини тіла в іншу. Наприклад: "Ліва кисть – права стопа – обличчя – сонячне сплетіння".

Мета вправи – навчити учасників тонко відчувати своє тіло і вільно переміщати увагу з однієї його частини в іншу. Проте в цьому випадку, оскільки частота пульсу в усіх різна і при лічінні вголос учасники відволікають один одного, тренування відбувається в умовах інтенсивних слухових перешкод. "Стійкість до перешкод" на заняттях аутогенним тренуванням – надзвичайно цінна якість, тому що вона допомагає проводити релаксацію і самонавіювання не тільки в тепличних умовах, але і в умовах професійної діяльності.

Нерідко в ході роботи над вправою учасники самі звертають увагу на те, що найбільш “пульсуюча” частина тіла є завжди і найбільш розслабленою. В міру просування учасників у засвоєнні прийомів релаксації ведучий може пропонувати їм переходити до концентрації на більш важких для “ментального контакту” частинах тіла (кінчик носа, пальці ніг, визначені групи м’язів і невеличкі ділянки поверхні шкіри).

Вправа “Кулька і гиря”

Учасники стають в коло, повернувшись спинами до центра. Руки витягаються вперед так, щоб кисті правої і лівої рук знаходилися на одному рівні. Очі закриті. Пропонується уявити, що до кисті правої руки прив’язана повітряна кулька; до лівої руки – важка гиря. Через 1-2 хвилини дається команда відкрити очі. При розвиненій увазі і уяві це завдання практично завжди призводить до того, що кисть правої руки опиняється вище за кисть лівої. Якщо цей ефект є, то можна приступити до основної вправи. Учасникам пропонується виконати ту ж вправу, але з відкритими очима. При цьому даються дві установки: “Як можна яскравіше уявіть кульку і гирю” і “Спостерігаючи за положенням рук, не робіть навмисних рухів”.

Потім учасники 3-5 хвилин працюють над вправою. Результати обговорюються.

Як і багато інших психотехнічних вправ, ця вправа повинна призвести до відкриття деяких нових психічних можливостей. Через це в ході обговорення ведучому варто звернути увагу насамперед на те, в чому і яким чином учасники вийшли за межі старих уявлень. Потрібно також мати на увазі і можливі засоби “відхилення” від нового досвіду.

Найпростіший варіант неуспішного виконання цієї вправи полягає в тому, що учасник одержує в ньому те ж саме, що і у варіанті із закритими очима, – руки розсовуються силою уяви. Учасник ніби знайшов засіб ігнорувати своє зорове сприйняття, яке сигналізує про рухи рук. Йому здається, ніби він успішно справився із завданням, а він лише повторив попередню вправу. Єдине нове придбання в тому, що він навчився нічого не сприймати з відкритими очима. На це варто вказати як на досягнення, але підкреслити: за руками потрібно стежити протягом усієї вправи. Після такого суворого нагадування відношення до вправи змінюється і стає можливим одержання нового досвіду.

Інший можливий вихід: руки перестають розходитися (маються на увазі учасники, що успішно виконували цю вправу із закритими очима). Протягом усього досвіду відбувалася певна внутрішня боротьба між прагненням піддатися уявлюваній картині і ясним сприйманням найменших рухів рук, що повертає до установки не рухати руками. Учасник починає сумніватися в розумності цієї вправи. Іноді цей сумнів є настільки дієвим, що стає неможливим виконувати цю вправу із закритими очима. Ведучий повинен допомогти підсилити внутрішню боротьбу двох установок і, підкреслюючи ігровий характер вправи, підштовхнути учасника до подальшого пошуку.

Неможливо зазначити, який саме результат цього досвіду варто вважати успіхом. Однак можна приблизно описати очікуваний вихід із закладеного у вправі протиріччя. Бажано, щоб учасник знайшов засіб “пом’якшення” жорсткої структури свого пильнування. Протиріччя в інструкції існує доти, доки розглядається з позицій звичайного стану. Достатньо невеличкого посунення психіки в бік засинання або іншої зміни, щоб це протиріччя зникло за рахунок своєрідного “розщеплення” свідомості. Саме завдяки цьому “розщепленню”, як вважає багато дослідників, стає можливим досягнення різноманітних феноменів гіпнозу.

Мета вправи “Кулька і гиря” – створити такі умови, в яких учасник був би змушений шукати засіб “розщеплення” своєї свідомості. При цьому він може знайти різні прийоми. Наприклад, йому буде здаватися, що руки чужі; або він буде підтверджувати, що головне – перестати думати під час цієї вправи; або йому вдасться настільки яскраво уявити кульку і гирю, що вони почнуть діяти як реальні зовнішні сили. У всякому разі, знайдений засіб повинен послужити початковою точкою для подальших експериментів зі зміною стану свідомості, а також може бути і засобом керування станом у процесі професійної діяльності.

Вправа “В гостях у Морфея”

Основну ідею цієї вправи можна пояснити в такий спосіб. Звичайно сон (богом якого є Морфей) приходить до нас сам – ми засинаємо в той момент, коли він стає нашим гостем. Проте можна спробувати і щось протилежне: свідомо проникнути в царство Морфея, ввійти до сонного стану, не засинаючи. Через те, що шлях, який веде туди, надзвичайно вузький, то для подібної подорожі буде потрібно максимально звузити обсяг своєї свідомості – лишити в себе вдома (у стані пильнування) усі думки, оцінки, слова. Потрібно сконцентруватись на одному – на звучанні годинника, що цокає. Слухати нескінченне повторення “цок-цок” і не займати себе ніякими коментарями, описами, сторонніми міркуваннями. Для того щоб під час цієї подорожі не заснути, необхідно постійно утримувати в полі своєї уваги удари годинника. Ця виткана з монотонно повторюваних звуків нитка допоможе пройти крізь сплетення образів сну і не загубитися в ньому. Після роз’яснень ведучого учасники переходять до вправи. Місце, де буде проводитися заняття, повинно бути достатньо тихим, щоб кожний учасник міг чітко чути звук годинника (можна використовувати будильник, таймер або навіть метроном). Дається команда “Закрити очі. Зосередитися на звуці. Почали!”. Через 5-15 хвилин вправа припиняється командою “Стій!”, після чого група переходить до обговорення.

Вправа “В гостях у Морфея” незмінно приводить до цікавих знахідок. При її сумлінному виконанні в будь-якому випадку будуть спостерігатися зміни в сприйнятті і самопочутті учасників. Якщо учасник виявляв підвищену пильність і намагався ні на що стороннє не відволікатись, то, мабуть, він стане свідком гучності звучання, яке змінюється, і активності сторонніх думок, які посилюються. Більш цікавого результату він досягне, якщо буде виконувати вправу м’яко, не напружено. Нерідко трапляється, що після перших же хвилин слухання годинника настає звичайний сон. Цей результат може бути закріплений повторенням і надалі застосовуватися замість снодійного. При такому використанні вправи велике значення має те, що людина не намагається заснути і не очікує засинання. Ведучий легко може спостерігати, як деякі учасники вже через дві хвилини після початку вправи починають “клювати” або мирно сопіти. Проте не варто обманюватися і вважати, що усі вони сплять “звичайним” сном. Навіть той, хто тихенько хропів протягом усієї вправи, можливо, постійно зберігав контроль і “спав, не засинаючи”. Це легко можна перевірити, зупинивши годинник.

Учасники в обговоренні описують свої стани. Незалежно від розходжень у переживаннях кожний із них буде свідком зміни звичайного стану свідомості і переходу до нового режиму роботи психіки.

Якщо ця вправа пройшла вдало, то можна перейти до більш складної.

Вправа “Свічка”

Учасники сідають на стільці або в крісла так, щоб утворити коло. У центрі нього на підставці установлюється свічка; її полум’я повинно знаходитись на рівні очей. Бажано, щоб у приміщенні була півтемрява (яскраве освітлення робить полум’я невидимим, а повна темнота – занадто яскравим). Учасники зручно розташовуються і розслаблюються із закритими очима. По команді “Почали!” вони відкривають очі і починають пильно, але розслаблено розглядати свічку, цілком зосередившись на цьому. Час роботи – 1-5 хвилин.

Під час обговорення особливу увагу варто звернути на те, що при правильному виконанні вправи не повинно виникати ніяких неприємних відчуттів в очах. Різь, слізливість, напруження і печія – ознаки технічних помилок. Для їх усунення перед початком вправи пропонується гарненько розслабити м’язи очей, повік і чола. При цьому можна використовувати простий прийом: уявити себе, спокійно спостерігаючим за хмарами або кораблем на обрії. Ненапружена фіксація погляду на віддалених об’єктах розслаблює м’язи ока. Протягом усієї вправи необхідно підтримувати розслаблення. Повіки повинні бути напівприкриті, погляд – “сонним”. Якщо ці умови виконані, вправа не викликає ніяких неприємних відчуттів.

Звичайно учасники самостійно і швидко знаходять свої засоби ненапруженого спостерігання свічки. Якщо ж напруження очей зберігається навіть після багатократних пояснень ведучого, то учаснику варто відмовитися від виконання цієї вправи. Можливою заміною буде зосереджене уявлення свічки із закритими очима.

Вправа "Свічка" за виникаючими переживаннями багато в чому схожа на попередню. Занадто монотонна інформація цокання годинника або полум'я свічки – досить швидко викликає зниження рівня пильнування, розхитує звичайний психічний режим. Істотною відмінністю є те, що в "Свічці" усі зміни є наочними: відвернувся – очі сповзли убік, задрімав – закрилися повіки.

У міру зростання зосередженої заспокоєності рухи очей стають дедалі плавнішими, м'якшими, майже непомітними. Першою ознакою засинання буде така зміна координації сприйняття і рухів, при якому зображення свічки починає "пливти", роблячи повільні дрейфи в різних напрямках. Наростання сонливості може виражатись у важкості повік непереборному бажанні закрити очі. Якщо не піддатися у цей момент спокусі, але водночас не занадто енергійно "висмикувати" себе в звичайне пильнування, то виникає своєрідний і дуже приємний стан. Завдання стає легким і простим: дивитись на свічку не важко, очі без усяких зусиль нерухомості зупиняються на ній, сторонні думки зникають. Бачення свічки стає надзвичайно чітким, яскравим, живим. Досягається якась особлива ясність свідомості.

Незважаючи на те, що більшість учасників групи досить швидко досягає описаних тут переживань, ведучий не повинен форсувати події, заздалегідь описуючи можливі варіанти досвіду. Неспішний аналіз усіх описів є більш корисним, ніж нав'язування образів ведучого. Ця тактика спирається не тільки на педагогічні поняття, але і на психотехнічну закономірність: бажання досягти певного стану в більшості випадків стає непереборною перешкодою для його досягнення.

Вправи "В гостях у Морфея" і "Свічка" мають три призначення. По-перше, вони можуть бути використані як самостійні техніки глибокого психічного відпочинку. При правильному їх виконанні виникає особливий стан, що, як показали спеціальні дослідження, робить глибокий сприятливий вплив на фізіологію і психіку людини. По-друге, ці вправи збагачують досвід самоспостереження. Навіть після невеличкого числа повторень – а в більшості випадків і з першого разу – учасники зіштовхуються з яскравими, незвичними переживаннями. По-третє, робота з психікою у цих вправах не обмежується простою інструкцією ведучого "слухати" або "дивитись". Так само, як і у вправі "Кулька і гиря", перед учасниками постає завдання знайти своє рішення внутрішньосуперечливої задачі, знайти свій засіб роботи із психікою.

Вправа "Антипальці"

Учасникам демонструють малюнок фігури "ваза і два профілі", який викликає чергування сприйняття. Як тільки учасниками буде зрозумілий принцип перемежованого сприйняття фігури і фона, їм пропонується аналогічне, але більш складне завдання: навчитися чергувати у своєму сприйнятті кисті рук із розставленими пальцями і фон, на якому розглядається рука. Для цього необхідно дивитися на кисть руки так, щоб бачити не пальці, а проміжки між ними (антипальці). При вдалому виконанні вправи учасником сприймається щось начебто чотирипалої руки дивної форми.

Легше досягти мети, якщо спостерігати одним оком за слабоосвітленою рукою на світлому однорідному фоні, зберігаючи при цьому нерухомість пальців. Можна, наприклад, розглядати кисть на фоні вікна або неба, прикривши одне око. Важко побачити антипальці при яскравому рельєфному освітленні руки, що рухається, на різнорідному строкатому фоні, спостерігаючи все це двома очима.

Вправа "Антипальці" дає багатий матеріал для обговорення. Сприйняття антипальців забезпечується постійною внутрішньою роботою, припинення якої швидко повертає до стереотипного бачення кисті руки. Досить часто учасникам починає здаватись, що повітря між пальцями одержує якісь певні властивості: то воно ніби переломлює світло, подібно гарячим потокам над вогнищем, то раптом починає світитися, набувати кольору, рухатись.

Усі ці особливості бачення пояснюються тим, що зір починає зовсім інакше "тлумачити" фон, лише тільки той перетворюється у фігуру.

Якщо принцип вправи "Антипальці" зрозумілий досить ясно, то можна переходити до інших органів відчуттів досягнення аналогічного ефекту "антисприймання". Під звук метронома намагатися чути не удари, а паузи. Ритмічно торкаючись однією рукою іншої, відчувати проміжки між торканнями. Повторюючи рухи (наприклад, згинати руку в лікті), зосереджуватися на періодах нерухомості. Кожний із цих досвідів або, може, якийсь новий експеримент дозволить відчинити нові грані й у сприйнятті. Проте найважливішим тут є те, що установка на незвичне сприйняття може виявитися вирішальним моментом у переключенні режиму роботи психіки. Під час проведення цієї вправи і його варіантів, а також у ході обговорення ведучий повинен відзначати усе, що свідчить про зміну станів учасників. Це не означає, що ведучий зобов'язаний постійно нагадувати про мету занять – подібна настирливість швидше за все призведе до протилежного ефекту.

Вправа "Слово"

Учасникам групи дається певне слово, наприклад "сила". Потім пропонується протягом 10-15 хвилин зосереджуватися на змісті цього слова, зрідка вимовляючи його про себе. Для пояснення завдання буде корисний такий уявлений образ: подумки вимовлене слово подібно пухирю повітря, що лопнув на поверхні океану свідомості. Проте перед тим, як пухир досяг поверхні свідомості, він пройшов тривалий шлях у його глибинах. "Зосередитися на змісті слова" – це значить простежити зародження його сутності в глибинах свідомості задовго до того, як воно набере закінченої форми. При бажанні учасники можуть заплющити очі.

Звичайно учасники відзначають, що до моменту уявного проголошення слова в їх свідомості виникає серія невизначених відчуттів, які мають те або інше відношення до поняття сили. Якщо вправа "Слово" виконується багаторазово, то ці неясні переживання поступово проясняються, набувають достатньої ясності і визначеності. Іноді учасникам важко передати зміст відчуттів, пов'язаних зі словом. У таких випадках ведучий може запропонувати їм лишити марні спроби чітко описати свої відчуття і перейти на мову образів, асоціацій, порівнянь.

Трапляється, що в ході роботи над вправою перед учасником раптом відчиняються ніби нові грані змісту вибраного слова. У більшості випадків робота над вправою призводить до виникнення своєрідних переживань. Це можуть бути зміни в сприйнятті власного тіла, простору або часу. Досить часто учасники описують прихований потік думок-образів, що у звичайному стані залишається непоміченим. Цілком ймовірно, що вправа "Слово" стане для деяких учасників однією з найбільш ефективних технік зміни станів свідомості. Як і в інших вправах, зовнішніми свідченнями перебудов у роботі психіки є природність і нерухомість пози, розслаблення м'язів, уповільнення подиху і спокійний вираз обличчя.

Вибір слова здійснюється залежно від цілей ведучого та інтересів учасників.

Вправа "Задзеркалля"

Ведучий розташовує групу таким чином, щоб усім було добре видно вибрану ним картину (репродукцію, фотографію і т.п.). Учасникам пропонується протягом 10-15 хвилин спостерігати картину, намагаючись перейнятися її настроєм, побачити щось за зовнішнім зображенням, відчути первісний поштовх, що породив цей твір. Для пояснення можна використовувати образ рослини (картина), що виросла із зерна (передчуття, первісний імпульс). Суть завдання полягає в тому, щоб вгадати, побачити зерно в зрілій рослині. Після самостійної роботи відбувається обговорення.

Цінний матеріал можна одержати зі спостереження за учасниками під час споглядання картини. Якщо учасник скрупульозно вивчає кожний квадратний сантиметр полотнини, а потім приводить логічні аргументи на користь своєї здогадки, обґрунтовуючи їх деталями зображення, то він швидше за все йшов шляхом розумового аналізу. Навряд чи його досвід можна назвати відповідним духу завдання. Якщо ж очевидно, що учасник не досліджує, а "вбирає картину в себе", довірливо відкрившись їй, то, мабуть, він ближче до цілі.

Характерними для цієї вправи є зміни в сприйнятті картини. Звичайно вони пов’язані із загостренням безпосередніх переживань чуттєвої плоті витвору мистецтва.

В інших випадках може здаватися, що плоскі силуети предметів набувають обсягу, оживають, починають рухатися. Такого роду враження свідчать про те, що деякі перебудови свідомості дійсно відбулися.

Проведення гри є нецільним, якщо учасники; не навчилися шанувати чужу точку зору. Це пов’язано з тим, що гра часом призводить до діаметрально протилежних думок. Неприйняття, скепсис і інші форми негативного відношення зроблених чужих знахідок можуть зробити подальшу роботу групи неможливою: навряд чи хто-небудь зможе зберегти потрібний настрій після того, як “приймуть крижаний душ” критики з приводу своїх інтимних переживань. У зв’язку з цим ведучий повинен бути достатньо обережним у виборі моменту для проведення цієї вправи.

Додаток Е

Типова програма дій органів внутрішніх справ щодо охорони громадського порядку та документування протиправних дій під час підготовки та проведення футбольних матчів

Організаційні заходи

Напередодні проведення футбольного матчу необхідно:

1. За тиждень до матчу зустрітися з лідерами фанклубів, інформувати через засоби масової інформації про недопущення порушень громадського порядку та відповідальність за протиправні дії.

2. Письмово звернутися до організатора футбольного матчу про укладання відповідної угоди з органами внутрішніх справ щодо забезпечення охорони громадського порядку, порядку взаємодії та умов оплати послуг з охорони громадського порядку працівниками ОВС, задіяними на ці заходи.

3. З'ясувати дату, час відбуття та орієнтовний час і місце прибуття команди-суперниці, її уболівальників, суддівської бригади, місця їх проживання та програму перебування.

4. Направити листи до органів виконавчої влади та адміністрації спортивної споруди про:

– приведення в належний стан стадіону та території, прилеглої до нього;

– додаткове виділення громадського транспорту, продовження його роботи;

– заборону торгівлі алкогольними напоями та напоями у скляній тарі на стадіоні та території, прилеглій до нього.

5. Провести спільні наради з представниками УЄФА, Федерації футболу України, команд та інших організацій і служб, на яких вирішити питання забезпечення охорони громадського порядку під час проведення футболу та порядок взаємодії.

З'ясувати інформацію про кількість поширених квитків, ступінь захисту від підробки, їх кількість для вболівальників команди-суперниці та їх розміщення на стадіоні тощо.

Узяти участь у комісійному обстеженні спортивної споруди, після чого, у разі відповідності вимогам безпеки, підписати відповідний протокол.

6. Провести зустрічі з керівниками транспортних підприємств (АТП,трамвайні, тролейбусні депо), на яких обговорити:

– необхідність інформування органів внутрішніх справ про замовлення на групові перевезення громадян для перегляду футбольних матчів в інші регіони держави;

– специфіку перевезення футбольних уболівальників у громадському транспорті на території населеного пункту та порядку подання водіями, у разі необхідності, спеціальних сигналів для міліцейських автопатрулів ("сигнал аварійної зупинки" тощо) при вчиненні уболівальниками хуліганських дій.

Практичні заходи

Напередодні футбольного матчу в обов'язковому порядку за участю представників місцевих органів виконавчої влади, регіональних підрозділів з питань надзвичайних ситуацій та власників спортивних споруд здійснювати рекогносцирування місцевості навколо стадіону, де відбуватиметься футбольний матч, з метою вивчення стану мереж доріг, шляхів підходу (під'їзду) та евакуації учасників заходу, місць стоянки автотранспорту, технічного стану об'єктів, що знаходяться безпосередньо біля стадіону.

З урахуванням результатів рекогносцирування, ступеня ризику матчу (фінали кубків, матчі лідерів чемпіонату, міжнародні змагання тощо), запланованого до проведення, заходи щодо охорони громадського порядку необхідно планувати таким чином:

а) начальники ГУМВС, УМВС, УМВСЗТ не пізніше ніж за 1 добу до проведення заходів особисто проводять інструктивну нараду за участю керівників усіх служб та підрозділів, на якій доводять конкретні завдання кожній службі та підрозділу щодо

належного забезпечення правопорядку та безпеки дорожнього руху під час підготовки та проведення матчу, супроводу вболівальників тощо;

б) доводиться затверджений план забезпечення правопорядку та розрахунок необхідних сил і засобів органів внутрішніх справ, яким передбачається:

– здійснення загального керівництва силами та засобами, задіяними до охорони громадського порядку, одним із заступників начальника ГУМВС, УМВС. За найбільш важливими секторами стадіону, місцями прибуття та маршрутами пересування прибулих уболівальників закріпляти керівників структурних підрозділів ГУМВС, УМВС;

– визначення зон, секторів, дільниць забезпечення правопорядку та закріплення за ними керівників служб та підрозділів органів внутрішніх справ;

– розстановка та порядок роботи нарядів до початку проведення, під час та після закінчення матчу на території населеного пункту, зокрема в місцях прибуття-відбуття футбольних уболівальників, традиційного перебування (відпочинку) громадян, на шляхах пересування (евакуації) уболівальників тощо;

– постійно діючі групи (резерви) для припинення можливих порушень громадського порядку з числа працівників спецпідрозділів міліції “Беркут”, “Грифон”, “Титан”, “Сокіл” та внутрішніх військ МВС відповідно екіпірованих засобами індивідуального захисту та спецзасобами;

– організація роботи при чергових частинах міськрайорганів посилених груп розбору з правопорушниками, а також безпосередньо на території спортивної споруди;

– достатню кількість груп документування та фіксації правопорушень у постійному персональному складі, у тому числі під час супроводження організованих груп уболівальників;

– оперативне перекриття та роботу пошукових груп у місцях перебування футбольних уболівальників до та після завершення матчу (авто-, залізничні станції та вокзали, аеропорти, місця масового перебування громадян тощо).

Направити запити до ГУМВС, УМВС, УМВСЗТ щодо надання своєчасної, у тому числі оперативної, інформації про виїзди (організовані та неорганізовані) фанатів з інших регіонів держави, кількість уболівальників, час виїзду, вид транспорту, відомості про старших та працівників міліції, які їх супроводжують, номери їх контактних телефонів тощо.

Відповідну інформацію надавати до МВС у терміни та за формою, визначеними листом-додатком (від 12.05.2008 № 10/7-3246) до службової телеграми від 23.04.2008 №7128/Лц.

При отриманні інформації про можливі загострення оперативної обстановки у зв’язку з очікуваною великою кількістю глядачів, прибуттям уболівальників команди-суперниці та радикально налаштованих фанатів передбачити:

– розгортання діяльності оперативного штабу;

– переведення особового складу органів, підрозділів внутрішніх справ на посилений варіант оперативно-службової діяльності;

– моніторинг, прогнозування, відповідне реагування на зміни в оперативній обстановці на території обслуговування;

– обов’язкове супроводження фанатів працівниками міліції спільно з працівниками служб безпеки футбольних клубів до місць проведення футбольних матчів та у зворотному напрямку; з цією метою здійснювати: формування груп уболівальників, розподіл їх по видах транспорту, контроль за посадкою уболівальників у транспортні засоби для недопущення осіб, які мають при собі спиртні напої, піротехнічні засоби, знаряддя та інші предмети, що можуть бути використані для здійснення протиправних дій, чи тих, які перебувають у нетверезому стані;

– забезпечення безпеки дорожнього руху транспорту та пішоходів з виділенням автомобілів супроводження офіційної делегації та необхідної кількості працівників ДАІ;

– чергування оперативних груп біля місць тимчасового проживання офіційної делегації команди-суперниці та її уболівальників;

– спільну зі службою безпеки футбольних клубів зустріч з відповідальними представниками фанклубів, під час якої з використанням відеозйомки офіційно попереджати останніх про недопущення правопорушень та відповідальність у разі їх вчинення.

Забезпечення правопорядку перед, під час та після закінчення футбольного матчу

Перед кожним матчем до початку проведення інструктажу особового складу, задіяного до забезпечення правопорядку, силами вибухотехнічних служб спільно з працівниками служб безпеки спортивних споруд проводяться ретельні обстеження території стадіону та глядацького ядра. За результатами обстеження складається відповідний акт і територія навколо стадіону береться під охорону працівниками органів внутрішніх справ.

Інструктаж

Загальний інструктаж усіх нарядів, що залучаються для несення служби, проводиться з використанням плану або схеми території біля спортивної споруди безпосередньо за дві-чотири години перед початком футбольного матчу (міжнародного рівня, вища ліга тощо – чотири години, регіонального рівня, перша ліга тощо – дві години).

Інструктаж проводить особисто начальник ГУМВС, УМВС або особа, яка його заміщає.

Під час інструктажу задіяний особовий склад націлюється на:

– чітке виконання вимог Закону України “Про міліцію”, адекватність та виваженість дій під час охорони громадського порядку та припинення можливих правопорушень;

– ретельний огляд громадян, їх особистих речей на фільтраційних пунктах входу до стадіону та особливо в традиційних секторах фанатів з метою виявлення та недопущення пронесення на територію стадіону піротехнічних виробів та інших заборонених предметів.

Керівникам (старшим) зон, секторів, дільниць, резервів доводиться інформація про:

– кількість проданих квитків на матч, кількість вболівальників команди-суперниці, ступінь ризику матчу;

– особливості несення служби на стадіоні та прилеглій до нього території: місця і межі несення служби безпосередньо в чаші стадіону; місця розміщення нарядів та дільниці, де необхідно виставити посиленні пости та огородження; місця розміщення резервів, службового автотранспорту; шляхи руху глядачів та розмежування вболівальників команд-суперниць; місця розміщення пожежних постів та автомобілів, медичних пунктів, автомобілів швидкої медичної допомоги; зміни маршрутів та часу руху громадського транспорту, місця паркування приватного автотранспорту; порядок використання задіяного особового на випадок виникнення групових порушень громадського порядку або масових безпорядків та інших надзвичайних обставин; порядок взаємодії зі стюардами, охоронниками; порядок виходу (виводу) фанатів; розстановка та порядок дій груп документування та фіксації правопорушень.

Інструктажі закінчувати обов’язковим проходженням особового складу урочистим маршем у супроводі оркестру.

Запуск глядачів на територію спортивної споруди

Поверхневий огляд уболівальників, процедура перевірки їх речей, а за необхідності й обшук, здійснюються працівниками органів внутрішніх справ разом з працівниками служби безпеки на декількох рубежах при підході глядачів до стадіону, зовнішнього паркану спортивної споруди та після перевірки наявності квитка за межами проходів через турнікети (особливо прискіпливо – при вході на сектори) з метою недопущення пронесення піротехнічних засобів, алкогольних напоїв у будь-якій тарі, у тому числі пива, та предметів, що можуть бути використані для нанесення тілесних ушкоджень, а також недопущення осіб, відомих як футбольні хулігани, радикально налаштованих осіб та осіб, які перебувають у стані сп’яніння.

Особливо ретельному огляду підлягають фанати. Запуск уболівальників команди гостей здійснюється через окремий вхід (в’їзд) на спортивну споруду на спеціально виділені сектори за 30 хвилин до початку матчу.

У виняткових випадках застосовувати заходи з недопущення на стадіон уболівальників відповідно до п. 20 ст. 11 Закону України.

Під час проведення матчу

Перед кожним футбольним матчем порушується питання перед організатором матчу про забезпечення громадського порядку на стадіоні стюардами, охоронниками або укладати угоду відповідно до розрахунків (тарифів) ОВС.

Охорону громадського порядку по периметру секторів, у яких перебувають фанати-ультрас, здійснювати посиленими нарядами міліції.

З метою їх відокремлення від інших категорій глядачів та недопущення виникнення сутичок вимагати від власників (орендарів) спортивних споруд встановлення інженерно-технічних засобів (металевий паркан тощо) та (або) забезпечення вільних місць з обох сторін сектору, на якому перебувають ультрас.

По периметру "фан-секторів" демонстративно виставляються групи постійної відеофіксації поведінки фанатів.

У разі вчинення правопорушень та виникнення групових порушень громадського порядку на глядацьких секторах необхідно:

– звернутися до глядачів з відповідними вимогами через мережу радіоінформаційного центру не менше двох разів з наданням часу, достатнього для припинення правопорушення (одночасно організовується й проводиться документування протиправних дій);

– негайно блокувати місце події, вимагати від учасників порушень їх припинення, попередити про відповідальність за їх вчинення та можливість застосування сили та спеціальних засобів, а в разі невиконання вимог – із застосуванням спеціальних засобів, відповідно до вимог статей 12-14 Закону України "Про міліцію" ужити заходів щодо припинення групових порушень громадського порядку шляхом поділу натовпу на дрібні групи та їх розсіювання, відокремлення, витіснення за межі трибун (до виходу) та затримання правопорушників, одночасно ретельно документувати протиправні дії;

– у разі неможливості припинення групових порушень наявними силами, викликати додаткові сили (резерв), продовжуючи блокувати територію, випускаючи за її межі громадян, які знаходилися там випадково;

– у разі прибуття додаткових сил провести повторну спробу припинення групових порушень громадського порядку та затримання правопорушників;

– дотримуватися заходів особистої безпеки, виявляти обережність і пересторогу, враховувати можливу негативну реакцію присутніх громадян, щоб своїми діями не викликати ускладнення обстановки;

– ретельно документувати протиправні дії, фіксувати обличчя правопорушників та негайно в кімнаті для розбору на території стадіону із застосуванням оргтехніки роздруковувати фото правопорушників, які передавати до чергових частин міськрайорганів та роздати нарядам міліції для затримання правопорушників після матчу поза межами стадіону;

– виявлених та затриманих організаторів і активних учасників групових порушень громадського порядку негайно доправити до органу внутрішніх справ;

– у ситуаціях, коли негайне їх затримання неможливе або небажане, обмежитися встановленням їх особи для подальшого затримання;

– у всіх випадках групових порушень громадського порядку вогнепальну зброю повинна мати обмежена кількість працівників міліції та військовослужбовців внутрішніх військ (група затримання, конвоювання), які повинні знаходитися на деякій відстані від безпосереднього місця конфлікту.

Рішення про участь перебуваючих в резерві працівників спецпідрозділів міліції та внутрішніх військ МВС України у припиненні групових порушень громадського порядку безпосередньо на глядацьких секторах приймає відповідальний керівник ГУМВС, УМВС за інформацією старшого від ОВС на секторі або за зверненням представника від організатора матчу.

Оформлені матеріали на правопорушників протягом доби направляти до суду. У триденний термін після проведення футбольного матчу надсилати до МВС матеріали на правопорушників, у тому числі копії процесуальних документів, відео-, фотозйомки.

Відомості про осіб, які вчинили правопорушення, заносити до баз даних ОВС та МВС. Уживати профілактичних заходів за місцем проживання осіб, відомих як футбольні хулігани.

Евакуація глядачів після закінчення матчу

Евакуація уболівальників команди-суперниці здійснюється до місць їх посадки на транспортні засоби тільки після закінчення загальної евакуації глядачів (як правило, через 20-30 хвилин), не допускаючи можливостей для виникнення силових протистоянь.

За 30-45 хвилин до закінчення футбольного матчу здійснюється виставлення нарядів міліції на шляхах евакуації глядачів та уболівальників.

Особлива увага приділяється територіям, прилеглим до найближчих станцій метрополітену, зупинкам громадського транспорту, наземним та підземним пішохідним переходам, де можливі скупчення громадян. Під час евакуації, за необхідності, використовуються засоби звукопідсилення.

Уживаються заходи з недопущення виходу громадян на проїжджу частину та блокування руху транспорту.

З метою уникнення нещасних випадків та виникнення групових порушень громадського порядку вживаються заходи з обмеження руху (доступу) громадян на окремі території місцевості. Це досягається, крім іншого, виставленням міліцейського ланцюжка.

На маршрути евакуації глядачів додатково залучаються групи швидкого реагування спецпідрозділів міліції, якими відпрацьовуються основні напрямки руху міського транспорту, здійснюється попереджувальна робота з метою недопущення скоєння правопорушень як на зупинках громадського транспорту, так і у самому транспорті, при цьому особлива увага приділяється організованим групам уболівальників.

При виявленні правопорушення, яке не становить великої суспільної небезпеки, не слід поспішати із застосуванням заходів адміністративного впливу, не використавши можливостей переконання. Швидше всього конфлікт вирішується, якщо громадянину вказати на неправомірність його поведінки. Проявлені при цьому ввічливість, доброзичливість, як правило, добре сприймаються порушником і оточуючими і приводять до бажаного результату.

У випадку, якщо заходи переконання є недостатніми для відновлення порядку, працівники міліції використовують визначені чинним законодавством адміністративно-попереджувальні заходи.

Додаток Ж

Зняття гострого стресу та антистресова підготовка до майбутніх екстремальних ситуацій за методом "Ключ"

Метод керованої психофізіологічної саморегуляції "Ключ" був описаний, науково обґрунтований та перевірений на ефективність Х. М. Алієвим, А. В. Захаровим, Н. В. Степановим, К. А. Віржанською. Його прийоми знімають стрес автоматично, тому що засновані на ідеомоторних рефлексах, що викликають міжрівневі узгодження психічних і фізіологічних процесів. Метод керованої психофізіологічної саморегуляції "Ключ" був опрацьований під час бесланської трагедії.

Як показала практика, застосування методу дає виражений психотерапевтичний ефект – корінна позитивна зміна функціонального стану потерпілих вже на першій процедурі, що реалізується в умовах обмеженого часу і відсутності спеціальних умов.

Важливо також і те, що використання методу не вимагає обов'язкового традиційного психологічного тестування та тривалої психотерапевтичної бесіди з постраждалими.

Механізм керованих ідеомоторних прийомів:

1. "Ключовий" керований ідеомоторний прийом – це рефлекторна реакція організму з моторним компонентом, що виникає у відповідь на її образну модель.

2. Механізм керованого ідеомоторного руху заснований на явищі генералізації вольового імпульсу в корі головного мозку з іррадіацією на рухові центри з відключенням конкуруючих сигналів.

3. Реалізація керованого ідеомоторного руху відбувається на основі одночасної синхронної активності двох півкуль мозку, за рахунок чого відбувається узгодження їх діяльності і як наслідок – рефлекторно-автоматичне зниження стресу.

Положення тіла і перешкоди під час навчання

На відміну від методу аутогенного тренування, де формування навичок саморегуляції проводиться у пасивній комфортній позі в положенні "сидячи" або "лежачи", ідеомоторні прийоми методу "Ключ" частіше рекомендується виконувати в положенні "стоячи". Цим забезпечується зовнішній візуальний контроль для фахівця, що проводить навчання, і самоконтроль учня, який відразу переконується у високій ефективності прийомів, тому що вони дозволяють досягти комфортного стану без необхідності в зручній позі. При цьому навчання може проводитися на тлі шуму та інших перешкод, що сприяє ліпшому закріпленню вироблюваних навичок саморегуляції та можливості застосування у реальній обстановці.

"Тест на затиснутість" і принцип зниження рівня нервово-психічного напруження

Шляхом апробації трьох базових прийомів або прийомів, створених особою, що навчається, за принципом ідеорефлекторного автоматизму, вона знаходить той, який у неї краще виходить.

Базові ідеомоторні прийоми:

1. "Розбіжність рук".
2. "Сходження рук".
3. "Піднімання руки, рук".

Якщо в учасника реабілітаційного навчально-тренувального процесу не реалізується ні один із рефлекторних ідеомоторних рухів, це свідчить про наявність високого рівня нервово-психічного напруження, про стан скутості.

Для зниження напруженості та скутості необхідне підключення додаткових компонентів: розминка, яка виконується шляхом будь-яких фізичних вправ, потім знову – "Тест на затиснутість" – повторення ідеомоторних прийомів.

Військовослужбовцям, які навчаються методиці "Ключ", повідомляється, що, якщо прийоми почали виходити, значить ступінь скутості зменшився, психофізіологічний баланс відновлено.

Так, особа, яку навчають, перевіряючи себе на “затиснутість” і розкріпачення, тобто здійснюючи поперемінно напруження і розслаблення, тренує в собі здатність керувати своїм функціональним станом.

Підбір індивідуального “Ключа” для саморегуляції

Підбір індивідуального “ключового” ідеомоторного прийому здійснюється шляхом перебору різних прийомів за принципом: “робити те, що виходить, ігноруючи те, що не виходить”, тобто якщо один прийом не вийшов, рекомендують перейти до реалізації наступного прийому.

Рекомендації військовослужбовцям, які навчаються “Ключу”, такі.

1. “Розбіжність рук”. Слід тримати руки вільними перед собою. Голову рекомендується тримати зручно і дати уявну команду рукам, спрямовану на те, щоб вони почали розходитися в боки ніби автоматично, без м’язових зусиль.

Потрібно підібрати для цього оптимальний спосіб, що допомагає досягти цього рефлекторного руху. Треба уявити собі, наприклад, що руки відштовхуються одна від одної, як відштовхуються один від одного однополюсні магніти, або який-небудь інший образ (як зручніше). Можете почати з того, що пробуєте розводити руки звичайним механічним рухом, а потім – ідеомоторно. Для того щоб воля “спрацювала” і руки почали розходитися, потрібно зняти “перешкоди” між волею і організмом (створити “зв’язок” між свідомістю і організмом), тобто знайти в собі стан внутрішньої рівноваги. Для цього потрібно внутрішньо розслабитися, відчути в собі комфорт. Рекомендується знайти в собі стан внутрішнього розслаблення, при якому виходить бажаний ідеомоторний рух, ми вчимося цим самим управляти своїм станом.

Слід робити це як можна приємніше, перебирати варіанти (відхилити або схилити голову, зробити глибокий вдих чи видих, затримати на мить дихання тощо), головне – потрібно прагнути знайти почуття внутрішнього комфорту, при якому воля почне впливати на автоматику руху. Реалізація бажаного ідеомоторного руху буде вам свідчити про те, що шуканий стан знайдено, інакше цей рух не вийде.

Рекомендується робити це з відкритими або закритими очима. Потрібно самому вибрати, як ефективніше відбувається реалізація ідеомоторного руху.

Це спосіб для перевірки на “затиснутість”: якщо руки залишаються нерухомими, слід зробити кілька звичайних фізичних вправ, щоб зняти “нервові затискання”, а потім ще раз повторити цей ідеомоторний прийом.

Якщо руки втомлюються, слід опустити їх, струсити, а потім повторити прийом.

Якщо один прийом не виходить, слід перейти до іншого.

2. “Сходження рук”. Треба розвести руки в боки звичайним механічним способом, а потім налаштуватися на їх зворотний рефлекторно-автоматичний рух одна до одної.

Якщо прийом виходить, рекомендується повторити його кілька разів. Це розвиває бажаний шуканий стан саморегуляції – “зворотного внутрішнього зв’язку”.

Після цього, незалежно від того, вийшов прийом чи ні, бажано знову виконати перший прийом – руки в боки.

Іноді під час виконання цих рухів виникає відчуття, що руки тягне якась сила. Підключення фізичних “тілесних” відчуттів свідчить про глибину наступаючої психічної релаксації і розвитку “зв’язку розуму і тіла”.

Розбіжність і сходження рук треба повторити кілька разів, досягаючи ніби безперервності руху.

У моменти, коли руки наче застряють, можна злегка підштовхнути їх або посміхнутися, або зітхнути.

Якщо у людини настав бажаний стан внутрішнього розслаблення, але руки втомилися і не хочеться робити рухи, тоді слід їх опустити і побути в цьому стані, щоб його запам’ятати.

3. “Левітація руки”. Руки опущені. Можна дивитися на руку. Тоді це потрібно робити невідривно або ж із закритими очима. Важливо не бігати очима по сторонах, інакше людина втрачає наступаючий гармонізуючий стан, внутрішній “контакт із самим собою”.

Рекомендується налаштуватися на те, щоб рука почала підніматися, спливати.

Цей прийом “левітації руки” може вийти або відразу, або безпосередньо після попередніх прийомів, або після розминки. Якщо він не виходить, варто знову розвести і звести руки, а потім спробувати підняти руку ще раз.

Потім людина зможе контролювати стрес вже без допомоги цих прийомів.

Коли рука починає спливати, виникає маса нових і приємних відчуттів. У перший раз це відчуття настільки несподіване, що мимоволі викликає усмішку.

Якщо прийом не вийшов, потрібно шукати інший рух. А якщо прийом виходить після інших прийомів, ті прийоми слід повторити ще раз.

Тоді, коли людина робить те, що виходить, у неї починає виходити і те, що раніше не виходило.

4. “Автоколивання тіла”. При виконанні “ключових” прийомів разом із розслабленням зазвичай виникає явище автоколивання тіла. Це природно, тому що при розслабленому стані людина похитується. При автоколиванні тіла руки можна опустити і просто погойдатися на хвилях цього “гармонізуючого біоритму”, як похитується дитина на гойдалці.

Коли людина знаходить свій ритм, похитування тіла стає красивим, гармонійним.

Очі можна закрити або залишити відкритими (як приємніше). Цей прийом з автоколиваннями тіла тренує і координацію. Людина з хорошою внутрішньої координацією більш стійка до стресів, менше за інших піддається зовнішнім впливам, володіє більшою самостійністю мислення, швидше знаходить вихід у найскладніших ситуаціях. У зв’язку з цим вправи, спрямовані на розвиток координації, формують і стійкість до стресу. Якщо в результаті ідеомоторних прийомів явище автоколивання тіла не настало, можна ініціювати ці похитування тіла навмисно механічно, злегка підштовхуючи корпус, як приємніше, наприклад вперед-назад або круговими рухами. Руки при цьому можна опустити, скласти на грудях або тримати як зручніше. Після кількох повторів ця вправа починає легко виходити. Головне – знайти приємний ритм коливань. Це такий ритм, з якого ніби не хочеться виходити, тому що при цьому відбувається зняття нервових затисків.

При цьому знімається нервове напруження і виникає відчуття глибокого душевного і фізичного спокою, внутрішньої рівноваги, думки починають “текти” рівно і спокійно, не “чіпляючи” нас. На цьому тлі легко і спокійно думається навіть про найскладніші речі, природним шляхом вирішуються наболілі психологічні проблеми. Ніхто ніколи при цьому не падає. Однак, якщо людина боїться впасти, то може поставити ноги ширше або стати спиною до стіни або дивана.

Якщо при похитуванні проявляється слабість координації, то шляхом тренування за допомогою цього ж прийому відбувається поліпшення координації. Так тренується і здатність керувати своїм станом маленькими вольовими зусиллями.

Дуже скоро зникне і страх впасти. Цей страх впасти при розслабленні завжди є всередині людини і також підспудно керує її життям, а за допомогою такого тренування людина раптом помічає, що може глибоко розслабитися, і нікуди не падає. І страх впасти зникає.

5. “Рухи головою”. Стоячи або сидячи, необхідно опустити голову, розслабивши шию, або відкинути голову, як приємніше, і, згадавши досвід з ідеомоторними рухами рук, викликати ідеомоторні повороти головою у зручному напрямку. Якщо це не виходить, варто механічно обертати головою в приємному ритмі по лінії приємних точок повороту. Це такий ритм, при якому рух хочеться продовжувати і напруження шиї слабшає. Слід знайти момент, коли голову можна ніби відпустити, і далі вона буде виконувати рухи ідеомоторно-автоматично.

Треба обходити больові або напружені точки, а якщо вони активно проявляються, ці больові ділянки слід злегка промасажувати. Коли людина знаходить під час рухів головою

приємну точку повороту, слід залишити голову в такому положенні. Приємна точка повороту – це точка розслаблення.

Це знайоме з повсякденного життя: у моменти, наприклад, втоми або глибокої задуми людина також відкидає голову назад або схиляє її вперед чи в бік, як зручніше, і сидить так нерухомо, розслаблено, порожньо дивлячись перед собою, як в невидиму точку.

Після того, як людина виконала ідеомоторні прийоми (вийшли вони чи ні), відразу ж необхідно сісти або лягти. Саме зараз настає бажаний результат – відчуття полегшення, внутрішньої свободи. Стрес знято. Голова стала ясною. Людина відчуває свіжість, бадьорість, повноту сил. Підібрано індивідуальний "ключовий" прийом – той, який виконувався легше за все. Природно, що глибина розслаблення буде не настільки повною, проте й одного прийому буде цілком достатньо, щоб у потрібний момент, у відповідальній ситуації однією непомітною короткою дією зняти небажані "нервові затискання", скинути нервове перенапруження, швидко опанувати самоконтролем, відчути впевненість у собі.

При виконанні "ключових" прийомів, особливо в положенні стоячи, розслаблення супроводжується мимовільним автоколиванням тіла, що є одним із контрольних ознак релаксації. Ритмічне приємне погойдування – закономірна реакція розслаблення, її не слід стримувати: необхідно "лягти" на ці автоколивання, як на хвилю. Це хороший прийом для тренування проти заколисування й для вироблення високих координаційних якостей.

Вихід з режиму саморегуляції – мобілізація

Виходити зі стану саморегуляції легко, досить цього побажати. Проте, якщо людині хочеться побути в цьому стані ще кілька хвилин, слід зробити це. Значить, це потрібно організму. А виходячи з цього стану, потрібно налаштуватися на те, що голова ясна, а в тілі повно свіжих сил і бадьорості.

Можна згадати, наприклад, те, що зазвичай бадьорить: чашку кави, контрастний душ, лижну прогулянку. Рекомендується потягнутися, зробити кілька підбадьорюючих рухів. Тоді людина буде відчувати себе свіжою і бадьорою, як вранці після сну, навіть якщо позаду був цілий день напруженої праці.

Такий вихід з підбадьоренням слід робити тоді, коли потрібен бадьорий настрій. Однак, якщо людина робить це перед сном, то при виході зі стану саморегуляції їй необхідно налаштуватися на приємний сон.

"Стадія післядії"

У перші два-три дні тренувань після виконання ідеомоторних прийомів потрібно сісти і просто посидіти кілька хвилин пасивно, ніби нейтрально (очі закривати слід не відразу, а тільки якщо вони самі закриваються). При цьому виникає явище характерного почуття порожнечі в голові. Це реабілітаційний стан (як режим перезавантаження у комп'ютері), в якому відбувається психологічне розвантаження і накопичення нових сил.

У цей час слід налаштуватися на відчуття свіжості.

Додаткові компоненти

Якщо ідеомоторні прийоми не виходять, значить необхідно додати додаткові компоненти. Кількість додаткових компонентів, що залучаються для процедури саморегуляції, регулюються також залежно від вихідного напруження з допомогою "Тесту на затиснутість" і скорочуються в міру вироблення навичок саморегуляції.

Загальні додаткові компоненти

1. Фізичні вправи. Якщо виконання ідеомоторних прийомів блокується нервово-м'язовою напруженістю, слід виконати кілька простих фізичних вправ, що знімають це напруження.

2. Самомасаж. Легкими рухами рук, не заподіюючи собі болю, слід промасажувати найбільш напружені або больові ділянки шиї. Якщо руки при цьому втомлюються, ними слід стряснути. Продовжуйте самомасаж протягом п'яти хвилин.

3. Вправа "Сканування". Ця вправа містить спеціальну послідовність повторюваних циклічних механічних рухів, які дозволяють виявити саме той рух, який здебільшого підходить для вашого розкріпачення і переходу до керованих ідеомоторних прийомів:

– протягом 30 секунд слід виконати будь-які легкі і приємні повторювані кругові повороти голови;

– протягом 30 секунд слід виконати будь-які легкі і приємні повторювані рухи плечового поясу;

– протягом 30 секунд слід виконати будь-які легкі і приємні повторювані кругові рухи стегон, на зразок обертання обруча;

– протягом 30 секунд слід виконати будь-які легкі і приємні повторювані рухи на рівні колін;

– рух, що здався найлегшим і приємнішим, необхідно повторити протягом 30 секунд.

Це і є індивідуальний "ключовий" розкріпачувальний рух. Можливо, він виявиться знайомим людині із повсякденного життя – саме цей рух вона мимоволі робила у моменти нервового напруження.

Спеціальні додаткові компоненти (поєднання методів)

1. Психологічна консультація, зокрема корекція "моделей очікування", виявлення підсвідомих блокуючих установок.

2. Медична діагностика з виявленням, зокрема, ознак внутрішньочерепного тиску, остеохондрозу.

3. Психотерапевтична корекція, регулююча, зокрема, почуття тривожності, елементів депресії.

4. Мануальна корекція.

5. Масаж точок "Фен-чі" в області потилиці (що знімає спазми судин мозку і покращує венозний відтік (методика проводиться приблизно за десять хвилин до навчально-реабілітаційного тренування)).

6. Релаксуючий масаж або масаж шиї у найбільш напружених ділянках (методика проводиться за десять хвилин до процедури лікувально-реабілітаційного тренування).

7. Акупунктурна рефлексотерапія (точки "Хе-гу", "Цзу-сань-лі", "Да-джу", "Ней-гуань"). Для купірування стану гострого стресу – експозиція до тридцяти хвилин.

Для досягнення режиму саморегуляції після проведення зазначених процедур і методичних прийомів приступають до виробництва керованих ідеомоторних прийомів.

Завдання для самостійного закріплення навичок

Самостійне навчально-реабілітаційне тренування з ідеомоторними прийомами рекомендується здійснити протягом п'яти днів по тридцять хвилин у зручний час. Після п'яти днів уже можна користуватися за бажанням або повним тренуванням, або окремими компонентами (ідеомоторними прийомами або тільки пам'яттю про їх ефект) у потрібний для себе момент.

Кількість залучених компонентів регулюється залежно від вихідного рівня нервово-психічного напруження, складності розв'язуваного психологічного завдання. Так, якщо завтра планується від'їзд у відрядження, бойові дії тощо і присутній високий ступінь психоемоційного напруження, а застосування одного або двох ключових прийомів не дають повільного ефекту розкріпачення і впевненості в собі, слід згадати, розширити обсяг використання додаткових компонентів, поєднувати ключові прийоми з розминкою фізичними вправами, підключити самомасаж точок "Фен-чі", "Хе-гу", м'язів шиї тощо.

Антистресова підготовка за допомогою методики "Ключ"

Антистресова підготовка (АСП) складається з двох функціональних блоків.

У першому блоці проводиться нейтралізація наявного стереотипу реагування на передбачувану стресову ситуацію.

Відомо, що здатність керувати своїм функціональним станом знижується, якщо до емоцій, включених у відповідь на образ стресового подразника, підключаються вегетативні реакції (наприклад, серцебиття, головний біль, відчуття тяжкості або "ватності" в руках, ногах тощо).

Вегетативні реакції, викликані емоціями, є матеріальними процесами й тому розгортаються в реальному масштабі часу, і, завантажуючи мозок, звужують вільне поле свідомості, необхідної для прийняття оптимальних рішень і подолання стресу. Для того щоб

розірвати це коло, необхідно викликати за допомогою ідеомоторних прийомів стан релаксації, в якому закономірно відключається емоційний супровід розумових процесів. Військовослужбовець, який навчається “Ключу”, моделює образ стресової ситуації і виробляє самостійне зняття реакцій організму, що виникають у відповідь на стресовий подразник (емоцій страху, вегетативних проявів), за допомогою відповідних стану керованих ідеомоторних прийомів. Після кількох повторень образ стресової ситуації перестає викликати у людини виникаючий раніше стресовий стан, відбувається підвищення рівня психофізіологічної стійкості.

У другому блоці здійснюється формування бажаного нейродинамічного стереотипу реагування на образ стресових ситуацій. Для цього на фоні релаксації моделюється образ того емоційного стану та поведінки, які бажано мати в майбутній стресовій ситуації. У результаті кількох повторень образного уявлення стресового подразника у поєднанні із бажаною реакцією формуються і закріплюються необхідні нові умовно-рефлекторні зв’язки.

Для підвищення стійкості антистресового ефекту під час моделювання позитивного стану його підсилюють, підкріплюючи додатковими компонентами, що підвищують, наприклад, працездатність, почуття комфортності. При цьому виробляють “консервацію” отриманого позитивного стану шляхом його запам’ятовування і встановлення на майбутню реалізацію у потрібний момент.

До групи станів, що виникають після курсу антистресової підготовки, можна віднести:

– нормалізацію настрою;

– підвищення впевненості в собі;

– присутність почуття внутрішньої розкутості;

– відсутність вираженої емоційної реакції на ситуації, що хвилювали раніше, відчуття захищеності, відчуття захисної стіни, що відокремлює від травмуючої ситуації;

– зниження тривоги;

– підвищення активності і працездатності;

– нормалізацію сну (легке засинання, рівний глибокий сон, відчуття задоволеності якістю і тривалістю сну вранці).

Надаючи загальну оцінку використання “Ключа”, його розробники вказують, що:

1) вправи “Ключа” досить швидко засвоюються (на відміну від аутогенного тренування, на освоєння якого витрачається до півроку); вони можуть проводитися у групі з досить великою кількістю осіб, дають швидкий і значний антистресовий ефект;

2) використання “ключових” керованих ідеомоторних прийомів значно підвищує стресостійкість особистості в екстремальних умовах діяльності, оскільки вони дозволяють знизити нервово-психічне напруження у короткі терміни і підвищити здатність людини до управління своїм функціональним станом, що проявляється у позитивній динаміці психологічних і психофізіологічних показників;

3) ці вправи показують гарний результат при використанні під час психологічного супроводу реабілітаційних процесів у стадії стресової післядії.

Додаток К

“Дебрифінг стресу критичних інцидентів” як метод попередження постстресових розладів

Зазвичай у гострій фазі постстресових порушень групові стратегії не використовуються, тому що постраждалі перебувають на різних стадіях стресу, часто просто не готові обговорювати свої почуття в групі.

Групові методики показані у випадках, коли люди спільно пережили психотравму, наприклад у складі групи, наряду або цілого підрозділу.

У таких випадках поблизу від місця подій можуть бути проведені сеанси декомпресії і розрядки, спрямовані на зняття психологічного напруження, викликаного травмою. Ці сеанси являють собою укорочені дебрифінги, що включають в себе короткий вступ, обговорення фактів, надання інформації. Їхнє завдання – виключити необхідність у подальшому “повному” дебрифінгу або, навпаки, стимулювати участь в ньому, якщо така потреба виникне.

Після закінчення періоду участі проводиться так звана деескалація або демобілізація – зменшення дистресу, пов’язаного з поверненням до повсякденного життя і діяльності. У рамках короткої 10-15-хвилинної бесіди обговорюються симптоми постстресових реакцій, способи їх зменшення, даються відповідні рекомендації. Наприкінці бесіди начальник віддає розпорядження про порядок подальшої організації служби та проходження реабілітаційного періоду, якщо це передбачено в даному випадку. На закінчення дається необхідна інформація про час і місце проведення психодіагностичного обстеження та/або повного психологічного дебрифінгу.

У найбільш структурованому вигляді процес роботи з наслідками колективної психічної травми відображає метод “дебрифінгу стресу критичного інциденту”, розроблений американським психологом Дж. Мітчелом у 1983 р. Він набув з тих пір значного поширення.

Психологічні дебрифінги як форма надання допомоги в кризових ситуаціях проводяться з групами людей, які спільно зазнали стресових або трагічних подій. Це можуть бути групи, утворені за ознакою професійної належності, або просто об’єднані спільністю пережитої ситуації. Підкреслюється, що дебрифінги не замінюють собою власне лікування, яке буває необхідним у деяких випадках. Їх мета – мінімізувати небажані психологічні наслідки і попередити розвиток синдрому посттравматичних стресових розладів.

Ця мета досягається шляхом:

– “вентиляції” вражень і емоцій;

– когнітивної організації досвіду;

– зменшення тривоги і напруженості;

– розуміння універсального характеру індивідуальних реакцій, що досягається в процесі інтенсивного “обміну” почуттями;

– мобілізації ресурсів для соціальної підтримки, посилення групової солідарності і згуртованості;

– підготовки учасників до правильного сприйняття свого подальшого стану та використання різних стратегій психологічної допомоги.

Процес дебрифінгу зазвичай складається з трьох основних частин:

1) “вентиляції” почуттів у групі й оцінювання стресу ведучими;

2) докладного обговорення “симптоматики” та психологічної підтримки;

3) мобілізації ресурсів, надання інформації та планування подальшої допомоги.

Виділяють від 5 до 7 обов’язкових фаз, через які проходить група:

А. *Вступна*: представлення ведучого, роз’яснення цілей, завдань і правил, зняття тривоги в учасників з приводу “незвичності” процедури.

Основні правила, яких дотримуються як ведучі, так і учасники, такі:

а) не змушувати нікого з групи говорити або обговорювати те, чого вони не захочуть; єдина вимога – це назвати своє ім’я і ставлення до інциденту (характер участі), усі уважно

вислуховують те, що говорить кожен з учасників;

б) дотримуватися конфіденційності: те, що відбувається або обговорюється у групі, призначено тільки для групи і не виноситься на зовні;

в) не допускати критичних суджень стосовно іншої людини: ніхто не повинен розглядати те, що відбувається, як "розбір" або "трибунал" – для них знайдеться інше місце;

г) кожен може говорити лише про свої переживання, вчинки (від першої особи), а не про чужі;

д) учасники попереджаються про те, що вони можуть знову пережити негативні почуття, що природно, тому що мова йде про дуже болісні речі, однак, завдання дебрифінгу саме і полягає в тому, щоб навчитися справлятися з реальними негативними емоційними станами;

е) група працює без перерв, що не означає неможливості залишати її на час з тим, щоб все ж таки повернутися, якщо цьому не заважають невідкладні обставини.

Б. *Факти*: кожен розповідає про те, що відбувалося з ним: що він бачив, де перебував і що робив. Відновлюється повна картина події та хронологія подій. Згода щодо фактів сприяє когнітивній організації досвіду. Вираження емоцій на цій фазі допускати не слід.

В. *Думки, емоції, почуття*: ведучий просить перейти від опису подій до розповіді про внутрішні психологічні реакції на них. Дуже важливо пригадати найперші враження, думки, що пронеслися в голові, імпульсивні вчинки й емоційні реакції. Незважаючи на те, що розповіді можуть набувати досить драматичного характеру, не можна допускати, щоб домінували почуття кого-небудь з учасників, а всі інші перетворилися б на слухачів: кожен повинен отримати можливість висловитися і постаратися висловити свої переживання. Ведучий підтримує у групі розуміння того, що, висловлюючись, учасники знову переживають сильний стрес, однак це відбувається в ситуації, коли реальна небезпека минула, а їхні почуття знаходять розуміння і підтримку групи.

Г. *Симптоми*: обговорюються актуальні емоційні, когнітивні та соматичні прояви посттравматичного стресу, відзначені учасниками зміни у сприйнятті свого "Я" і поведінки. Складається перелік симптомів, що описує спектр психологічних наслідків критичного інциденту в конкретній групі.

Кожен учасник отримує можливість краще розібратися у своєму стані, відзначаючи і ті симптоми, про які в силу різних причин він не висловлювався.

Д. *Освіта (інформування):* роз'яснення учасникам природи постстресових станів як "нормальних реакцій на екстремальну ситуацію"; обговорення варіантів і способів подолання негативних психологічних наслідків, що вже мають місце, і тих, що можливі у майбутньому.

Е. *"Закриття минулого" і новий початок:* підводиться своєрідний підсумок під тим, що було пережито. Минуле не можна просто забути, воно вимагає активного до себе ставлення з тим, щоб знайти в собі сили для нового життя. Ритуали "закриття минулого" вироблені в культурі (поминання, річниці, відвідування місць, пов'язаних з подіями, тощо), однак вони припускають і власну творчу участь: наприклад, багато хто з тих, що пережили катастрофу, присвячують себе тому, щоб допомогти уникнути нових катастроф або зменшити їх травматичні наслідки, використовують свій досвід при наданні допомоги, беруть участь у діяльності добровільних рятувальних бригад тощо.

Формально *процедура дебрифінгу завершується* питаннями учасників до ведучих, порадами, як вести себе в майбутньому, де шукати джерела психологічної підтримки або професійної допомоги, а також роздачею пам'яток, листівок (якщо вони заздалегідь підготовлені).

Закінчення дебрифінгу завжди спеціально акцентується, що надає процесу завершеності і логічної стрункості. При цьому ведучий роз'яснює, у яких випадках слід звернутися за професійною допомогою. Це можуть бути випадки, якщо:

– стан не покращиться у найближчі шість тижнів;

– стан почне раптово погіршуватися;

– з’являться труднощі при виконанні звичної роботи або понизиться працездатність.

За даними зарубіжних авторів, у 75 % осіб, що пройшли психологічні дебрифінги, відзначають їх високу ефективність і корисність.

Переваги методу полягають у тому, що він:

1) надає можливість взаємного навчання людей тому, як краще мобілізувати свої ресурси для подолання стресу;

2) дозволяє краще зрозуміти природу травматичного стресу, його прояви та способи подолання з тим, щоб використовувати ці знання у разі можливих нових драматичних інцидентів;

3) створює умови для самовираження і здобуття впевненості у собі в умовах взаємної підтримки та професійної участі фахівців-психологів.

Дебрифінги проводяться по завершенні надзвичайних подій. В окремі види виділяються дебрифінги, що проводяться по закінченні надзвичайних подій, пов’язаних із втратами особового складу.

Наприкінці опису такого методу групової психологічної роботи з особовим складом, як дебрифінг, зазначимо, що його дієвість була підтверджена вітчизняними психологами в ході надання медико-психологічної допомоги особам, які постраждали від землетрусу у Вірменії, від аварії з радіоактивними елементами в м. Гоянія (Бразилія), від природних катастроф на острові Монтесерата (Алексіс Лоренсо Руїс), у ході проведення реабілітаційних заходів з особовим складом сил ООН, що знаходяться в Боснії (О. О. Теличкін), і Вітебському реабілітаційному центрі (Н. В. Якушкін).

Вказані методи і процедури психологічної допомоги призначені передусім для попередження розвитку ПТСР, проте іноді вони можуть не бути вчасно проведеними з об’єктивних чи суб’єктивних причин, та й навіть їх своєчасне проведення не гарантує уникнення ПТСР. “Зустріч зі смертю” – це велике випробування, до якого складно адекватно підготуватися і яке завжди має наслідки.

Психолог військової частини повинен бути готовим діагностувати ПТСР у військовослужбовців, що потрапили в екстремальні ситуації, в яких загинули товариші чи цивільні особи або була реальна загроза такої загибелі. У разі наявності симптомів посттравматичного синдрому психолог повинен вміти організовувати і проводити індивідуальну, а за необхідності і групову реабілітаційну роботу.

Додаток Л

Критерії та методи діагностики ПТСР

Критерії діагностики ПТСР

Після досліджень ветеранів війни у В'єтнамі посттравматичний стресовий розлад (post-traumatic stress disorder) було включено в DSM-III (Diagnostic and Statistical Mannual of Mental Disorder – класифікаційний психіатричний стандарт, підготовлений Американською психіатричною асоціацією). У 1995 р. у США введена нова, четверта редакція – DSM-IV.

До недавнього часу діагноз ПТСР як самостійна нозологічна форма в групі тривожних розладів існував тільки в США. Проте в 1995 р. цей розлад і його діагностичні критерії з DSM були введені і в десяту редакцію Міжнародного класифікатора хвороб МКХ-10, основного діагностичного стандарту в європейських країнах, включаючи Росію та Україну.

Діагностичні критерії ПТСР у класифікаціях психічних і поведінкових розладів

Критерії ПТСР в МКХ-10 визначені таким чином.

1. (А) Хворий повинен бути схильний до дії стресорної події або ситуації (як короткострокової, так і тривалої) виключно загрозливого чи катастрофічного характеру, що здатне викликати загальний дистрес майже у будь-якого індивідуума.

2. (Б) Стійкі спогади або "оживлення" стресора в нав'язливих ремінісценціях, яскравих спогадах чи повторюваних снах, або повторне переживання горя при впливі ситуацій, що нагадують чи асоціюються зі стресором.

3. (В) Хворий повинен виявляти фактичне уникнення чи прагнення уникнути обставини, що нагадують або асоціюються зі стресором.

4. (Г) Будь-яке з двох:

1) психогенна амнезія, або часткова, або повна, щодо важливих аспектів періоду впливу стресора;

2) стійкі симптоми підвищення психологічної чутливості або збудливості (не спостерігалися до дії стресора), представлені будь-якими двома:

– труднощі із засипанням або поганий сон;

– дратівливість або вибухи гніву;

– труднощі із зосередженням уваги;

– підвищений рівень неспання;

– посилений рефлекс четверохолмія.

5. Критерії Б, В і Г виникають протягом 6 місяців після стресогенної ситуації або в кінці періоду стресу (для деяких цілей початок розладів, відстрочений більш ніж на 6 місяців, може бути включено, але ці випадки мають бути точно визначені окремо).

Критерії посттравматичного стресового розладу за DSM-IV:

1. (А) Індивід був під впливом травмуючої події, причому повинні виконуватися обидва наведених нижче пункти:

1) індивід був учасником, свідком або зіткнувся з подією (подіями), яка включає смерть чи загрозу смерті, або загрозу серйозних ушкоджень, або загрозу фізичної цілісності інших людей (чи власної);

2) реакція індивіда включає інтенсивний страх, безпорадність або жах.

2. (В) Травматична подія наполегливо повторюється у переживанні одним (або більше) з таких способів:

1) періодичне і нав'язливе відтворення події, відповідних образів, думок і сприйнять, що викликає важкі емоційні переживання;

2) повторювані важкі сни про подію;

3) такі дії або відчуття, ніби травматична подія відбувалася знову (включає відчуття "оживання" досвіду, ілюзії, галюцинації і дисоціативні епізоди – "флешбек"-ефекти, включаючи ті, які з'являються у стані інтоксикації тощо);

4) інтенсивні важкі переживання, які були викликані зовнішньою або внутрішньою ситуацією, що нагадує про травматичні події або символізує їх;

5) фізіологічна реактивність у ситуаціях, які зовні або внутрішньо символізують аспекти травматичної події.

3. (C) Постійне уникнення стимулів, пов'язаних з травмою, і numbing – блокування емоційних реакцій, заціпеніння (не спостерігалося до травми). Визначається за наявністю трьох (або більше) з перерахованих нижче особливостей:

1) зусилля щодо уникнення думок, почуттів або розмов, пов'язаних з травмою;

2) зусилля щодо уникнення дій, місць або людей, які пробуджують спогади про травму;

3) нездатність згадати про важливі аспекти травми (психогенна амнезія);

4) помітно знижений інтерес або участь у раніше значущих видах діяльності;

5) почуття відстороненості або відокремленості від інших людей;

6) знижена вираженість афекту (нездатність, наприклад, до почуття любові);

7) почуття відсутності перспективи в майбутньому (наприклад, відсутність очікувань з приводу кар'єри, одруження, дітей або побажання довгого життя).

4. (D) Постійні симптоми зростаючого порушення (які не спостерігалися до травми). Визначаються за наявністю принаймні двох з наведених нижче симптомів:

1) труднощі із засипанням або поганий сон (ранні пробудження);

2) дратівливість або вибухи гніву;

3) труднощі із зосередженням уваги;

4) підвищений рівень настороженості, гіперспостережливість, стан постійного очікування загрози.

5) гіпертрофована реакція переляку.

5. (E) Тривалість перебігу розладу (симптоми в критеріях B, C і D) більш ніж 1 місяць.

6. (F) Розлад викликає клінічно значущий важкий емоційний стан або порушення в соціальній, професійній чи інших важливих сферах життєдіяльності.

Як видно з опису критерію А, визначення травматичної події належить до першорядних при діагностиці ПТСР.

Травматичні ситуації – це такі екстремальні критичні події, які мають потужний негативний вплив, ситуації загрози, що вимагають від індивіда екстраординарних зусиль з подолання наслідків впливу.

Вони можуть набирати форми незвичайних обставин або ряду подій, які піддають індивіда екстремальному, інтенсивному, надзвичайному впливу загрози життю або здоров'ю як самого індивіда, так і його близьких, порушуючи почуття безпеки індивіда. Ці ситуації можуть бути або нетривалими, але надзвичайно потужними за силою дії (тривалість цих подій від кількох хвилин до кількох годин), або тривалими чи регулярно повторюваними.

Типи травматичних ситуацій

Тип 1. Короткострокова, несподівана травматична подія. Приклади: сексуальне насильство, природні катастрофи, ДТП, снайперська стрілянина.

1. Одиничний вплив, що становить загрозу і потребує переважаючих можливості індивіда механізмів подолання.

2. Ізольоване, досить рідкісне травматичне переживання.

3. Несподівана, раптова подія.

4. Подія залишає незгладимий слід у психіці індивіда (індивід часто бачить сни, в яких присутні ті або інші аспекти події), сліди в пам'яті мають більш яскравий і конкретний характер, ніж спогади про події, що належать до типу 2.

5. З великим ступенем імовірності події призводять до виникнення типових симптомів ПТСР: нав'язливої розумової діяльності, пов'язаної з цією подією, симптомів уникнення і високої фізіологічної реактивності.

6. З великим ступенем ймовірності виявляється класичне повторне переживання травматичного досвіду.

7. Швидке відновлення нормального функціонування малоймовірне.

Тип 2. Постійний і повторюваний вплив травматичного стресора – серійна травматизація або пролонгована травматична подія. Приклади: повторюване фізичне або сексуальне насильство, бойові дії.

1. Варіативність, множинність, пролонгованість, повторюваність травматичної події або ситуації, передбачуваність.

2. Найбільш ймовірно, що ситуація створюється за умислом.

3. Спочатку переживається як травма типу 1, але в міру того, як травматична подія повторюється, жертва переживає страх повторення травми.

4. Почуття безпорадності у запобіганні травми.

5. Для спогадів про такого роду подію характерна їх неясність і неоднорідність чинності дисоціативного процесу; з часом дисоціація може стати одним з основних способів подолання травматичної ситуації.

6. Результатом впливу травми типу 2 може стати зміна "Я"-концепції та образу світу індивіда, що може супроводжуватися почуттями провини, сорому і зниженням самооцінки.

7. Висока ймовірність виникнення довгострокових проблем особистісного та інтерперсонального характеру, що проявляється у відстороненості від інших, у звуженні і порушенні лабільності і модуляції афекту.

8. Дисоціація, заперечення, відстороненість, зловживання алкоголем та іншими психоактивними речовинами можуть мати місце як спроби захисту від нестерпних переживань.

9. Призводить до того, що іноді позначають як комплексний ПТСР, або розлад, обумовлений впливом екстремального стресора.

Епідеміологія

Поширеність ПТСР серед популяції залежить від частоти травматичних подій. Так, можна говорити про травми, типові для певних політичних режимів, географічних регіонів, у яких особливо часто відбуваються природні катастрофи тощо. У 90-ті рр. показники частоти виникнення ПТСР виразно зросли: якщо у 80-х рр. вони відповідали 1-2 %, то в недавніх дослідженнях, опублікованих у США, – 7,8 %, причому є виражені статеві відмінності (10,4 % – для жінок, 5,0 % – для чоловіків).

Аналіз результатів епідеміологічних досліджень показує, що схильність ПТСР корелює з певними психічними порушеннями, які або виникають унаслідок травми, або присутні спочатку. До числа таких порушень відносять: невроз тривоги; депресію; схильність до суїцидальних думок або спроб; медикаментозну, алкогольну або наркозалежність; психосоматичні розлади; захворювання серцево-судинної системи. Дані свідчать про те, що у 50-100 % пацієнтів, що страждають ПТСР, є будь-яке з перерахованих супутніх захворювань, а частіше всього два або більше. Крім того, у пацієнтів з ПТСР особливу проблему становить високий показник самогубств або спроб самогубств.

Широке обстеження населення виявило, що відсоток поширеності ПТСР коливається в діапазоні від 1 % до 14 % з варіативністю, пов'язаною з методами обстеження та особливостями популяції. Обстеження індивідів із групи ризику (наприклад, ветеранів В'єтнаму, постраждалих від виверження вулкана або кримінального насильства) дало очевидне підвищення норм поширеності діагнозу від 3 % до 58 %. Інтенсивність психотравмуючої ситуації є фактором ризику виникнення ПТСР. Іншими чинниками ризику є: низький рівень освіти, соціальний стан; попередні травматичні події, психіатричні проблеми; наявність близьких родичів, що страждають психіатричними розладами, хронічний стрес. Необхідно зазначити, що досить часто індивіди з ПТСР переживають вторинну травматизацію, яка виникає, як правило, в результаті негативних реакцій інших людей, медичного персоналу та працівників соціальної сфери на проблеми, з якими стикаються люди, які перенесли травму. Негативні реакції проявляються у запереченні самого факту травми, у зв'язку між травмою і стражданнями індивіда, у звинуваченнях і навіть зневажаннях жертв, у відмові у наданні допомоги.

В інших випадках вторинна травматизація може виникати в результаті гіперопіки постраждалих, навколо яких оточуючі створюють “травматичну мембрану”, яка відгороджує їх від зовнішнього світу, виводячи з-під впливу стресорів повсякденного життя.

Характеристика психічних функцій при ПТСР

Описуючи спогади хворих про травматичні події, Ж. М. Шарко назвав їх “паразитами розуму”. У людей з ПТСР драматично порушена здатність до інтеграції травматичного досвіду з іншими подіями життя, їх травматичні спогади існують в пам’яті не у вигляді пов’язаних оповідань, а складаються з інтенсивних емоцій і тих соматосенсорних елементів, які актуалізуються, коли особа, що страждає на ПТСР знаходиться у збудженому стані або піддана стимулам чи ситуаціям, що нагадують їй про травму. В силу того, що травматичні спогади залишаються неінтегрованими в когнітивну схему індивіда і практично не мають змін з плином часу (що становить природу психічної травми), жертви залишаються “застиглими” в травмі як в актуальному переживанні, замість того, щоб прийняти її як щось, що належить минулому.

Тілесні реакції індивідів з ПТСР на певні фізичні та емоційні стимули відбуваються в такій формі, ніби вони все ще знаходяться в умовах серйозної загрози; вони страждають від гіперспостережливості, перебільшеної реакції на несподівані стимули і неможливості релаксації. Дослідження ясно показали, що люди з ПТСР страждають від обумовленого порушення вегетативної нервової системи, що виникає на пов’язані з травмою стимули. Феномени фізіологічної гіперзбудливості – це складні психофізіологічні процеси, в яких постійне передбачення (антиципація) серйозної загрози є причиною такого, наприклад, симптому, як труднощі з концентрацією уваги або звуження кола уваги, яку направлено на джерело передбачуваної загрози.

Одним із наслідків гіперзбудження є генералізація очікуваної загрози. Світ стає небезпечним місцем: нешкідливі звуки провокують реакцію тривоги, звичайні явища сприймаються як провісники небезпеки. Як відомо, з точки зору адаптації збудження вегетативної нервової системи є дуже важливою функцією мобілізації уваги та ресурсів організму в потенційно значущій ситуації. Однак у тих людей, які постійно перебувають у стані гіперзбудження, ця функція втрачається в значній мірі: легкість, з якою у них запускаються соматичні нервові реакції, робить для них неможливим покладання на свої тілесні реакції – систему ефективного раннього оповіщення про те, що насувається загроза. Стале іррелевантне продукування попереджувальних сигналів призводить до того, що фізичні відчуття втрачають функцію сигналів емоційних станів і в результаті вони вже не можуть служити як орієнтири при якій-небудь активності або діяльності. Таким чином, подібно нейтральним стимулам навколишнього середовища нормальні фізіологічні відчуття можуть бути наділені новим і загрозливим глуздом.

Власна фізіологічна активність стає джерелом страху індивіда. Люди з ПТСР відчувають певні труднощі й з тим, щоб провести кордон між релевантними та іррелевантними стимулами; вони не в змозі ігнорувати несуттєве і вибрати з контексту те, що є найбільш релевантним, що, у свою чергу, викликає зниження залученості в повсякденне життя і підсилює фіксацію на травмі. У результаті втрачається здатність гнучкого реагування на зміни навколишнього середовища, що може проявлятися в труднощах у навчальній діяльності і серйозно порушити здатність до засвоєння нової інформації.

Сімейний та інтерперсональний контекст

ПТСР – це синдром, який з’являється з різних причин, і ці причини зумовлені природою події , що сталася, характеристиками травмованої особи і якістю оточення, що впливає на процес одужання. Важливо розуміти, що, незважаючи на свою хворобливість, симптоми можуть вносити позитивні зміни в область соціальних ролей індивіда. Відомий випадок, коли людина, що страждала від нав’язливих спогадів війни, стала президентом США. Ця людина – Джон Кеннеді. Як зазначено вище, деякі люди мають позитивну адаптацію до травми, використовуючи досвід її переживання як джерело мотивації. Для інших робота стає методом руйнування і засобом відходу від минулого. Хоча їх кар’єри

можуть бути дуже успішними, цей успіх часто досягається за рахунок руйнування сім'ї або міжособистісних зв'язків. Так ці люди стають каліками через нав'язливості минулого і своєї нездатності концентруватися на сьогоденні.

Американські вчені Рейкер і Кармен писали, що насильство потрясає самі базисні переконання індивіда щодо його самості як невразливої і такої, що має цінність, а також щодо світу як безпечного і справедливого. Після акту насильства погляди жертви на себе і на навколишній світ драматично змінюються і вже ніколи не будуть колишніми: погляди повинні бути змінені для того, щоб з'явилася можливість інтегрувати травматичний досвід. Для того щоб функціонувати відповідним чином, людині передусім необхідно визначити свої потреби, бути здатним передбачати, як їх задовольнити, і скласти план відповідних дій. Для того щоб виконати це, в першу чергу індивід повинен бути в змозі розглянути умоглядно весь спектр своїх можливостей до початку яких-небудь дій: провести "уявний експеримент". Люди з ПТСР, мабуть, втрачають цю здатність, вони відчувають певні труднощі з фантазування й програвання в уяві різних варіантів. Дослідження показали, що коли травмовані люди дозволяють собі фантазувати, то у них з'являється тривога щодо руйнування споруджених ними бар'єрів від усього, що може нагадати про травму. Для того щоб запобігти цьому руйнуванню бар'єрів, вони організують своє життя так, щоб не відчувати і не розглядати умоглядно різні можливості оптимального реагування в емоційно заряджених ситуаціях. Такий патерн стримування своїх думок з тим, щоб не випробувати збудження, є істотним внеском в імпульсивну поведінку цих індивідів.

Травмовані індивіди схильні звинувачувати самих себе за те, що трапилося з ними. Взяття відповідальності на себе в цьому разі дозволяє компенсувати (або замістити) почуття безпорадності та вразливості ілюзією потенційного контролю. Компульсивне повторне переживання травматичних подій – поведінковий паттерн, який часто спостерігається у людей, що перенесли психічну травму, – не знайшов відображення в діагностичних критеріях ПТСР. Проявляється він у тому, що несвідомо індивід прагне до участі в ситуаціях, які схожі з початковою травматичною подією в цілому або якимось її аспектом. Цей феномен спостерігається практично при всіх видах травматизації. Наприклад, ветерани стають найманцями або служать у міліції. Розуміння цього на перший погляд парадоксального феномена може допомогти прояснити деякі аспекти девіантної поведінки в соціальній та інтерперсональних сферах. Суб'єкт, що демонструє подібні патерни поведінки повторного переживання травми, може виступати як в ролі жертви, так і агресора.

Повторний відіграш травми є однією з основних причин поширення насильства в суспільстві. У літературі описується феномен "ревіктимізації": травмовані індивіди знову і знову потрапляють у ситуації, де вони виявляються жертвами.

Переслідувані нав'язливими спогадами і думками про травму, травмовані індивіди починають організовувати своє життя таким чином, щоб уникнути емоцій, які провокуються цими вторгненнями. Уникання може приймати різні форми, наприклад дистанціювання від нагадувань про подію, зловживання наркотиками або алкоголем для того, щоб заглушити усвідомлення дистресу, використання дисоціативних процесів для того, щоб вивести хворобливі переживання зі сфери свідомості. Все це послаблює взаємозв'язок з іншими людьми, призводить до їх порушення і як наслідок – до зниження адаптивних можливостей.

Наявність симптомів ПТСР у одного з членів сім'ї впливає на її функціонування. Індивіди з ПТСР, страждаючи від симптомів захворювання, можуть також заявляти про хворобливе почуття провини з приводу того, що вони залишилися живі, водночас як інші загинули, або з приводу того, що вони змушені були зробити для того, щоб вижити.

Фобічні уникнення ситуацій або дій, які мають схожість з основною травмою або символізують її, можуть інтерферувати на міжособистісні взаємозв'язки і призводити до подружніх конфліктів, розлучень або втрати роботи.

Однак родина, "сімейна стабільність" виступають як потужна соціальна підтримка, надаючи компенсуючого впливу хворому члену сім'ї, що включає когнітивну, емоційну й інструментальну допомогу.

Таким чином, узагальнюючи цю інформацію, можна говорити про такі симптоми посттравматичного синдрому:

1. Змінилося відношення до роботи.
2. Тривають нічні кошмари або безсоння.
3. Важко контролювати свої почуття. Бувають раптові вибухи гніву. Багато що злить, дратує.
4. Немає людини, з якою можна б було поділитися своїми переживаннями.
5. Відносини в родині сильно погіршилися.
6. Відносини з товаришами по роботі, сусідами, знайомими сильно погіршилися.
7. Навколишні говорять: "Він сильно змінився".
8. Стали частіше відбуватися нещасні випадки.
9. З'явилися шкідливі звички.
10. Тягне більше випивати, курити, приймати "заспокійливі" засоби.
11. З'явилися проблеми зі здоров'ям, яких раніше не було.

Шкала оцінки впливу травматичної події (Impact of Event Scale-R)

Перший варіант ШОВТП (Impact of Event Scale – IES) було опубліковано у 1979 р. Горовицем зі співавторами (Horowitz MJ, Wilner N. et. Al., 1979). Створенню цієї шкали передували емпіричні дослідження Горовиця. Перше було присвячено вивченню взаємозв'язку уяви і стресових розладів, яке показало, що нав'язливі образи супроводжують травматичний досвід. Друге його дослідження було спрямовано на аналіз симптомів і поведінкових характеристик для пошуку стратегій індивідуального лікування залежно від різних стресорів, таких як хвороба, нещасний випадок, втрата коханої людини. Ця робота привела до створення питальника IES (Impact of Event Scale).

Питальник складається з 15 пунктів, він заснований на самозвіті і виявляє переважання тенденції уникнення або вторгнення (нав'язливого відтворення) травматичної події. Наступний етап досліджень полягав у виявленні, клінічному описі і перевірці протистояння цих двох тенденцій у процесі короткострокової терапії. Результати досліджень привели Горовиця до теоретичних уявлень про існування двох найбільш загальноприйнятих специфічних категорій переживань, що виникають у відповідь на вплив травматичних подій.

До першої категорії належать *симптоми вторгнення* – термін "вторгнення" (intruision – англ.) Іноді перекладається як "нав'язування". Ці симптоми включають нічні кошмари, нав'язливі почуття, образи чи думки. До другої категорії відносять *симптоми уникнення*, що включають спроби пом'якшення або уникнення переживань, пов'язаних із травматичною подією, зниженням реактивності. Ґрунтуючись на своїх поглядах з приводу реагування на травматичні стресори, Горовиць визначив реакції, які входять до сфери вторгнення і уникнення. Ці симптоми були первісною областю вимірювань IES. Аналізуючи зв'язок між травматичними життєвими подіями і наступними психологічними симптомами, які могли виявлятися протягом тривалого часу, Горовиць зі співавторами відзначили, що найчастіше вивчення цих реакцій змішувалося або з експериментальними фізіологічними вимірами, або із самозвітами про більш загальні показники тривожності, що визначаються, наприклад, з допомогою шкали тривоги, розробленої Тейлором.

Перевага IES, представленої Горовицем, полягала в тому, що зміст самозвітів було пов'язано зі специфічними життєвими подіями, а також зі специфікою вимірюваних показників.

IES набула значного поширення. У численних роботах продемонстровано надійність цього інструменту. Так, були проведені дослідження IES на ветеранах В'єтнаму, на жертвах стихійних катастроф, зокрема при дослідженнях наслідків землетрусів, пожеж, повеней, з яких отримано переконливі висновки про придатність IES для визначення реакції на життєві події, що травмують, для часткового передбачення того, хто буде переживати дистрес через певний час, і визначення динаміки реакцій на травматичні події з часом.

Автори методики наводять дані про використання IES при дослідженні жертв злочинів і катастроф – залізничних, транспортних тощо.

Розробники методики наводять численні дані, які свідчать про доцільність використання IES, її валідність, надійність і універсальність. Однак, незважаючи на це, Д. Вейс з колегами (1995) дійшли висновку, що IES може бути більш корисною, якщо вона буде здатна діагностувати не тільки такі симптоми ПТСР, як вторгнення і уникнення, а й симптоми *гіперзбудження*, які є складовою частиною психологічної реакції на травматичні події. Таким чином, була зроблена спроба перегляду оригінальної IES і створення версії IES-R.

Так, під час лонгітюдного дослідження реакцій на травматичні події персоналу служб швидкого реагування після землетрусу в Loma Prieta (1995) було створено сім додаткових пунктів, 6 з яких належать до критерію "гіперзбудження" і одне питання додане для виявлення флешбеків. Одне питання – "У мене є труднощі із засипанням і пробудженням" – було розділено на два незалежних пункти. Перше твердження – "У мене є труднощі з пробудженням" – має високу кореляцію з пунктами субшкали "вторгнення", тому воно було віднесене до пунктів цієї субшкали. Інше твердження – "У мене є труднощі із засипанням" – ввійшло в нову субшкалу "гіперзбудження", оскільки воно щільно корелює з пунктами цієї субшкали і слабо з пунктами субшкали "вторгнення". Ці додаткові пункти були випадковим чином розподілені між 7 пунктами вторгнення і 8 уникнення першої версії IES, і таким чином "Шкала оцінки впливу травматичної події – переглянута" (IES-R) стала містити 22 пункти.

Важливим завданням при створенні IES-R було збереження порівнянності з IES, тому не був змінений тижневий період, який згадується в інструкції, а також схема балів, запропонована Горовицем у першій версії: 0, 1, 3 і 5 для відповідей "ні", "зовсім рідко", "іноді", "часто". За винятком цих мінімальних змін і додавання пункту, що виявляють флешбеки, субшкали "уникнення" і "вторгнення" питальника IES-R відповідають таким же субшкалам IES.

Метою додавання нових 6 пунктів "гіперзбудження" є опис таких областей: злість і дратівливість; гіпертрофована реакція переляку; труднощі з концентрацією; психофізіологічне збудження, обумовлене спогадами, безсоння. Один новий пункт вторгнення виявляє проживання заново стану, схожого з дисоціативним.

Шкала оцінки впливу травматичної події отримала поширення в нашій країні на початку 1990-х рр. у ряді досліджень, присвячених вивченню психологічних наслідків аварії на ЧАЕС, а також проведених на контингенті ветеранів війни в Афганістані. Дослідження також проводилися на різних вибірках: професіоналів, рід діяльності яких пов'язаний з постійним ризиком для здоров'я і життя, а також популяцій, що зазнали впливу потенційно психотравмуючих подій (ветерани війни в Афганістані, ліквідатори наслідків аварії на ЧАЕС, біженці).

Бланк питальника "Шкала оцінки впливу травматичної події"
(Impact of Event Scale-R)

Ім'я_____ Освіта _____
Сімейний стан _____ Вік _____Стать _____
Дата "___"_____20__ р.

Інструкція: Нижче наведено описи переживань людей, які перенесли важкі стресові ситуації. Оцініть, в якій мірі ви відчували такі почуття з приводу подібної ситуації, колись пережитої вами (*вказується конкретна ситуація, наприклад автокатастрофа*).

Для цього виберіть і обведіть колом цифру, яка відповідає тому, як часто ви відчували подібне переживання протягом останніх 7 днів, включаючи сьогоднішній:

Ніколи – 0;
Рідко – 1;
Іноді – 3;
Часто – 5.

Текст питальника

(надається російською мовою, на якій він був адаптований на пострадянському просторі)

1. Любое напоминание об этом событии (ситуации) заставляло меня заново переживать все случившееся. 0 1 3 5
2. Я не мог спокойно спать по ночам. 0 1 3 5
3. Некоторые вещи заставляли меня все время думать о том, что со мной случилось. 0 1 3 5
4. Я чувствовал постоянное раздражение и гнев. 0 1 3 5
5. Я не позволял себе расстраиваться, когда я думал об этом событии или что-то напоминало мне о нем. 0 1 3 5
6. Я думал о случившемся против своей воли. 0 1 3 5
7. Мне казалось, что всего случившегося со мной как будто не было на самом деле или все, что тогда происходило, было нереальным. 0 1 3 5
8. Я старался избегать всего, что могло бы мне напомнить о случившемся. 0 1 3 5
9. Отдельные картины случившегося внезапно возникали в сознании. 0 1 3 5
10. Я был все время напряжен и сильно вздрагивал, если что-то внезапно пугало меня. 0 1 3 5
11. Я старался не думать о случившемся. 0 1 3 5
12. Я понимал, что меня до сих пор буквально переполняют тяжелые переживания по поводу того, что случилось, но ничего не делал, чтобы их избежать. 0 1 3 5
13. Я чувствовал что-то вроде оцепенения, и все мои переживания по поводу случившегося были как будто парализованы. 0 1 3 5
14. Я вдруг замечал, что действую или чувствую себя так, как будто бы все еще нахожусь в той ситуации. 0 1 3 5
15. Мне было трудно заснуть. 0 1 3 5
16. Меня буквально захлестывали непереносимо тяжелые переживания, связанные с той ситуацией. 0 1 3 5
17. Я старался вытеснить случившееся из памяти. 0 1 3 5
18. Мне было трудно сосредоточить внимание на чем-либо. 0 1 3 5
19. Когда что-то напоминало мне о случившемся, я испытывал неприятные физические ощущения – потел, дыхание сбивалось, начинало тошнить, учащался пульс и т.п. 0 1 3 5
20. Мне снились тяжелые сны о том, что со мной случилось. 0 1 3 5
21. Я был постоянно насторожен и все время ожидал, что случится что-то плохое. 0 1 3 5
22. Я старался ни с кем не говорить о случившемся. 0 1 3 5

Ключі до оброблення:

Субшкала "вторгнення": сума балів за пунктами 1, 2, 3, 6, 9, 16, 20.

Субшкала "уникнення": сума балів за пунктами 5, 7, 8, 11, 12, 13, 17, 22.

Субшкала "фізіологічна збудливість": сума балів за пунктами 4, 10, 14, 15, 18, 19, 21.

Таблиця 1

Норми:

№ пор.	Вибірки	Низькі	Середні	Високі
1	Пожежні	0 – 22	23 – 35	36 – 110
2	Студенти	0 – 17	18 – 24	25 – 110
3	Рятувальники	0 – 21	22 – 37	38 – 110
4	Співробітники МВС	0 – 22	23 – 33	34 – 110
5	Військовослужбовці	0 – 25	26 – 39	40 – 110
6	Біженці "норма"	0 – 24	25 – 53	54 – 110
7	Біженці з ПТСР	0 – 28	29 – 61	62 – 110
8	Ліквідатори "норма"	0 – 35	36 – 55	56 – 110
9	Ліквідатори з ПТСР	0 – 42	43 – 49	50 – 110
10	Всі групи	0 – 18	19 – 41	42 – 110

Питальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків (І. О. Котєнєв)

Цей питальник спеціально розроблений для вивчення стану військовослужбовців, що пережили вплив надзвичайних чинників, а саме перебування в екстремальних умовах. Він вивчає наявність у військовослужбовців таких проявів посттравматичного синдрому, як надпильність, перебільшене реагування, агресивність, порушення пам'яті і концентрації уваги, депресія, тривожність, зловживання наркотичними та лікарськими засобами, галюцинаторні переживання, проблеми зі сном (труднощі із засипанням і переривчастий сон).

Інструкція: Уважно читаючи кожне твердження, виберіть той варіант відповіді, який найбільше відповідає Вашому стану або думкам у цей час. На бланку відповідей біля номера твердження поставте цифру, що відповідає Вашій відповіді:

5 – абсолютно правильно;
4 – скоріше, так;
3 – частково правильно, почасти неправильно;
2 – скоріше, неправильно;
1 – абсолютно неправильно.

Текст питальника

(надається мовою оригіналу)

1. По утрам я просыпаюсь свежим и отдохнувшим.
2. Я хорошо координирую свои движения.
3. Я испытываю утомление.
4. Мне необходимо усилие, чтобы вникнуть в то, что говорят окружающие.
5. Внезапно у меня бывает сильное сердцебиение.
6. Я принимаю пищу машинально, не испытывая при этом удовольствия.
7. Окружающий меня мир кажется нереальным.
8. Я вздрагиваю от внезапного шума.
9. Я настолько живо вспоминаю отдельные события, что при этом как бы вновь переживаю их.
10. Я абсолютно здоров физически.
11. Мне доставляет удовольствие быть среди других людей.
12. Часто я действую так, будто мне угрожает опасность.
13. Меня нельзя упрекнуть в рассеянности.
14. Я часто вижу один и тот же страшный сон.
15. Определенно, я виноват перед людьми.
16. Пустяки раздражают меня.
17. Я стараюсь не смотреть телевизор, если показывают хронику драматических событий.
18. Мне нравится моя работа.
19. Я пережил серьезную утрату.
20. Я хорошо высыпаюсь по ночам.
21. Я никогда не вижу страшных снов.
22. Иногда мне хочется напиться.
23. Мои близкие сильно беспокоятся из-за моей работы.
24. У меня бывает ощущение, что время течет как бы замедленно.
25. Иногда я обращаюсь к врачу только потому, что хочу немного отдохнуть.
26. Многие вещи потеряли для меня интерес.
27. Без всякого повода я могу выйти из себя.
28. Мне следовало бы соблюдать диету.
29. Я стараюсь избегать разговоров на неприятные темы.
30. Бывает, что я забываю вещи.
31. Иногда мне кажется, что даже близкие люди не понимают меня.

32. Мне необходимо лучше контролировать эмоции.
33. Прошлые события подчас вспоминаются более ярко, чем то, что происходит сейчас.
34. Мне иногда кажется, что мир вокруг меня теряет краски.
35. Я просыпаюсь от внезапного страха.
36. Мне стоит больших усилий работать в прежнем ритме.
37. Временами я испытываю озноб.
38. Мне хочется помогать людям, попавшим в беду.
39. Недавно мне пришлось столкнуться с весьма опасными обстоятельствами.
40. Я чувствую себя более, чем многие из моих сверстников.
41. Я засыпаю с трудом.
42. Я испытываю чувство одиночества.
43. Мне бывает трудно вспоминать то, что происходило совсем недавно.
44. Я чувствую, что становлюсь другим человеком.
45. Меня радуют порой самые незначительные вещи.
46. Я чувствую прилив сил.
47. По утрам я просыпаюсь с большим трудом.
48. Мои мысли постоянно возвращаются к тому, о чем не хочется думать.
49. Я испытываю чувство стыда.
50. Обычно я не обращаюсь к врачу, даже если чувствую, что не совсем здоров.
51. Мой сон настолько крепок, что громкие звуки или яркий свет не могут мне помешать.
52. Мне говорят, что я вскрикиваю во сне.
53. Я часто думаю о будущем.
54. Иногда я сержусь.
55. Я боюсь, что могу натворить что-то вопреки своим намерениям.
56. Бывает, что я забываю то, что хотел сказать или сделать.
57. В последнее время мое настроение ухудшилось.
58. Мне не на кого положиться.
59. Хотелось бы, чтобы моя семья уделяла мне больше внимания.
60. Определенно, я люблю рисковать.
61. Мне нравится черный юмор.
62. Я во всем полагаюсь на самого себя.
63. Я постоянно чувствую потребность что-нибудь жевать, даже не испытывая голода.
64. Иногда мне кажется, что я запутался в жизни.
65. Мне кажется, что я не сумел сделать того, что от меня требовалось.
66. Я испытываю интерес и вкус к жизни.
67. Мне весело и легко в компании людей.
68. Я много и плодотворно работаю.
69. Часто я забываю, куда положил ту или иную вещь.
70. Я стараюсь ни с кем не обсуждать свои проблемы.
71. Я никогда не испытывал страха.
72. Мне было полезно побыть одному.
73. Делая какое-либо дело, я часто думаю совсем о другом.
74. Моя жизнь разнообразна и насыщена событиями.
75. Я никогда не совершал поступков, за которые мне было бы стыдно.
76. Чужие трудности мало кого волнуют.
77. Я ощущаю гораздо старше своих лет.
78. Мне кажется, что меня ожидает счастливое будущее.
79. В жизни мне пришлось испытать такое, что лучше не вспоминать.
80. Я остро воспринимаю чужую боль.
81. Мне кажется, я потерял способность радоваться жизни.

82. Меня беспокоят головные боли.
83. Легкие заработки обычно связаны с нарушением закона.
84. Я не прочь подзаработать лишнего.
85. Посторонние звуки отвлекают меня.
86. Я стараюсь не вступать в драку, если дело меня не касается.
87. Я верю в торжество справедливости.
88. Мое сердце работает как обычно.
89. Иногда я принимаю таблетки.
90. Есть вещи, которые я не могу себе простить.
91. Определенно, мне нужно время, чтобы прийти в себя.
92. Алкоголь хорошо снимает любой стресс.
93. Я не склонен жаловаться на здоровье.
94. Мне хочется все крушить на своем пути.
95. Большинство людей озабочено лишь собственным благополучием.
96. Мне не легко сдерживать свой гнев.
97. Я считаю, что прав тот, кто сильнее.
98. У меня никогда не было обмороков.
99. Мне следовало бы научиться избегать конфликтов.
100. Я приобрел в жизни хороших друзей.
101. Меня считают уравновешенным человеком.
102. Нервное напряжение хорошо снимает сауна.
103. Я чувствую растерянность.
104. Часто мне кажется, что меня подстерегает опасность.
105. Я работаю, не чувствуя усталости.
106. Я испытываю сильное внутреннее возбуждение.
107. Мне трудно сосредоточиться одновременно на нескольких делах.
108. Часто я совершаю непроизвольные действия в ответ на неожиданный звук или движение.
109. Я чувствую себя вполне уверенным.
110. Мне есть за что благодарить судьбу.

Оброблення результатів

1. Надпильність. Ця шкала відповідає таким питанням: 2, 32, 46, 58, 62, 70, 98, 105, 106, 109. Підрахуйте середнє арифметичне значення.

2. Перебільшене реагування. Ця шкала відповідає таким питанням: 8, 12, 39, 102, 104, 108. Підрахуйте середнє арифметичне значення.

3. Притуплення емоцій. Ця шкала відповідає таким питанням: 3, 4, 6, 7, 13, 24, 26, 34, 45, 64, 66, 74, 81. Підсумуйте значення (питання: 3, 4, 6, 7, 24, 26, 34, 64, 81) і відніміть значення за рештою питань (13, 45, 66, 74), отриману величину розділіть на 9.

4. Агресивність. Ця шкала відповідає таким питанням: 60, 83, 84, 87, 94, 96, 97, 99. Підрахуйте середнє арифметичне значення.

5. Порушення пам'яті та концентрації уваги. Ця шкала відповідає таким питанням: 30, 36, 43, 56, 69, 73, 85, 91, 107. Підрахуйте середнє арифметичне значення.

6. Депресія. Ця шкала відповідає таким питанням: 19, 26, 34, 42, 48,57, 64, 81, 91, 82, 72. Підрахуйте середнє арифметичне значення.

7. Загальна тривожність. Ця шкала відповідає таким питанням: 5, 16, 31, 37, 55, 59, 76, 103. Підрахуйте середнє арифметичне значення.

8. Напади люті. Ця шкала відповідає таким питанням: 54, 84, 86, 88, 96, 101. Підсумуйте значення (питання: 54, 84, 96) і відніміть значення за рештою питань (86, 88, 101), отриману величину розділіть на 3.

9. Зловживання наркотичними і лікарськими речовинами. Ця шкала відповідає таким питанням: 22, 25, 50, 63, 89, 92, 102. Підсумуйте значення (питання: 22, 25, 63, 89, 92) і відніміть значення за рештою питань (50, 102), отриману величину розділіть на 3.

10. Непрошені спогади і галюцинаторні переживання. Ця шкала відповідає таким питанням: 7, 9, 17, 19, 29, 33, 48, 71, 79. Підрахуйте середнє арифметичне значення.

11. Проблеми зі сном (труднощі із засипанням і переривчастий сон). Ця шкала відповідає таким питанням: 1, 14, 20, 21, 35, 41, 47, 51, 52. Підсумуйте значення (питання: 14, 35, 41, 47, 52) і віднімітьзначення за рештою питань (1, 20, 21, 51), отриману величину розділіть на 4.

12. "Вина особи, що вижила". Ця шкала відповідає таким питанням: 15, 38, 49, 65, 80, 90. Підрахуйте середнє арифметичне значення.

13. Оптимізм. Ця шкала відповідає таким питанням: 10, 11, 18, 40, 44, 53, 67, 68, 75, 77, 78, 93, 100, 110. Підрахуйте середнє арифметичне значення.

Як бачимо із наведених розрахунків, за кожною шкалою бали можуть бути у діапазоні від 1 до 5. Чим ближче до 5, тим більше виражена ознака.

Питальник посттравматичного зростання

М. Ш. Магомед-Емінов вважає, що особа, яка пережила стресову подію, має три шляхи, три життєві дороги: життєсходження, життєпродовження і життєпадіння. Шлях такої особи після стресової події, траєкторія її життєвого шляху не лише негативна (стрес-синдром тощо), але й позитивна (адаптація, інтеграція) та креативна (ріст і розвиток). Для діагностики саме позитивних змін після екстремальних подій був розроблений спеціальний питальник посттравматичного зростання.

Питальник посттравматичного зростання був розроблений Тадеши і Калхауна у 1996 р. та адаптований до російської вибірки М. Ш. Магомед-Еміновим у 2004 р. Питальник показав себе надійним і валідним психометричним інструментом.

Розробники питальника виходили із припущення, що життєві лиха викликають не лише негативні реакції, але й позитивні трансформації в особі, що їх пережила.

Інструкція. Оцініть для кожного наведеного нижче твердження ступінь, в якому відповідна зміна сталася у Вашому житті внаслідок Вашої кризи (чи дослідник дає специфічний опис кризової ситуації), використовуючи шкалу.

Шкала оцінювання. Оцініть наведені нижче твердження, використовуючи таку шкалу оцінок.

0 = у мені не сталося ніяких змін після цієї ситуації;
1 = у мені відбулися зміни у дуже малому ступені після цієї ситуації;
2 = у мені відбулися зміни у малому ступені після цієї ситуації;
3 = у мені відбулися зміни у помірному ступені після цієї ситуації;
4 = у мені відбулися зміни у великому ступені після цієї ситуації;
5 = у мені відбулися зміни у дуже великому ступені після цієї ситуації.

Бланк методики (надається мовою оригіналу)

1	У меня поменялись жизненные приоритеты	
2	Я гораздо лучше понимаю ценность собственной жизни	
3	У меня появились новые интересы	
4	Я чувствую большую уверенность в себе	
5	Я стал лучше понимать духовные проблемы	
6	Я нахожу, что я больше рассчитываю на людей в трудную минуту	
7	Я направил свою жизнь по новому пути	
8	Я испытываю большую близость с окружающими	
9	Я более охотно выражаю свои эмоции	
10	Я лучше понимаю, что могу справиться с трудностями	
11	Я могу сделать свою жизнь лучше	
12	Я в большей степени способен принимать вещи такими, какие они есть	
13	Я могу больше ценить каждый день своей жизни	
14	У меня появились возможности, которые не были мне доступны	
15	У меня появилось больше сострадания к людям	
16	Я трачу больше усилий на налаживание взаимоотношений	

17	Я с большей вероятностью пытаюсь изменить то, что нуждается в изменении	
18	Я стал более религиозным	
19	Я обнаружил, что я сильнее, чем полагал	
20	Я много узнал о том, какими бывают замечательными люди	
21	Я стал больше признавать, что нуждаюсь в других людях	

Оброблення та інтерпретація даних. Ця методика має п’ять шкал: ставлення до інших (СІ); нові можливості (НМ); сила особистості (СО); духовні зміни (ДЗ); підвищення цінності життя (ПЦЖ).

Для визначення посттравматичного зростання у межах вказаних шкал використовують спеціальний *ключ:*

СІ – 6, 8, 9, 15, 16, 20, 21 (7 тверджень);

НМ – 3, 7, 11, 14, 17 (5 тверджень);

СО – 4, 10, 12, 19 (4 твердження);

ДЗ – 5, 18 (2 твердження);

ПЦЖ – 1, 2, 13 (3 твердження).

Кількісна оцінка посттравматичного зростання за кожною шкалою здійснюється шляхом сумарного підрахунку балів. Оброблення здійснюється за “сирим” балом. Потім за допомогою нормативної таблиці визначається індекс і інтенсивність посттравматичного зростання за кожним фактором (табл. 2–7).

Таблиця 2

Норми для фактора “Ставлення до інших” (СІ)

Низькі значення	Середні значення	Високі значення
0-14	15-24	25-35

Таблиця 3

Норми для фактора “Нові можливості” (НМ)

Низькі значення	Середні значення	Високі значення
0-9	10-15	16-25

Таблиця 4

Норми для фактора “Сила особистості” (СЛ)

Низькі значення	Середні значення	Високі значення
0-7	8-15	16-20

Таблиця 5

Норми для фактора “Духовні зміни” (ДЗ)

Низькі значення	Середні значення	Високі значення
0-3	4-6	7-10

Таблиця 6

Норми для фактора “Підвищення цінності життя” (ПЦЖ)

Низькі значення	Середні значення	Високі значення
0-6	7-11	12-15

Таблиця 7

Норми для індексу “Посттравматичне зростання”(ПЗ)

Низькі значення	Середні значення	Високі значення
0-32	33-63	64-105

Змістовні характеристики шкал при високих значеннях сумарного бала

Фактор “Ставлення до інших”. Особа почала більше розраховувати на інших людей у складну хвилину, відчувати більшу близькість до оточуючих, більш охоче починає виражати свої емоції. У неї з’являється більше співчуття до людей, вона починає витрачати більше зусиль на налагоджування стосунків з оточуючими людьми, частіше визнає, що потребує інших людей, починає більш високо цінувати їх.

Фактор "Нові можливості". В особи виникають нові інтереси, вона спрямовує своє життя на новий шлях, у неї з'являється упевненість, що вона може зробити своє життя кращим; у неї з'являються можливості, які не були доступні раніше. Вона з більшою вірогідністю пробує змінити те, що потребує змін.

Фактор "Сила особистості". Особа стала відчувати більшу впевненість у собі, краще розуміти, що може справлятися з труднощами. Вона у більшій мірі здібна сприймати речі такими, які вони є, з'ясувала, що вона сильніша, ніж вважала.

Фактор "Духовні зміни". Особа стала краще розуміти духовні проблеми, стала більш релігійною.

Фактор "Підвищення цінності життя". У особи змінилися життєві пріоритети, вона стала набагато краще розуміти цінність власного життя, зараз вона більше цінує кожен день свого життя.

Отже, досліджувані з високим сумарним балом ОПТР характеризуються такими рисами. Після пережитого стресу у них змінюється ставлення до інших людей у бік більшої відкритості, позитивності, співчуття. З'являється відчуття нових можливостей, нових інтересів, бажання змін. Вони починають відчувати більшу впевненість у собі, відчувати силу, щоб долати труднощі. Вони починають краще розуміти духовні проблеми інших людей. У цілому у них підвищується цінність життя взагалі і кожної миттєвості життя зокрема.

Додаток М

Методика "Ціннісні орієнтації" М. Рокіча

Найпоширенішою на цей час методикою дослідження цінностей є методика вивчення ціннісних орієнтації М. Рокіча. Ця методика заснована на прямому ранжируванні списку цінностей.

М. Рокіч розрізняє два класи цінностей:

– термінальні – переконання у тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути;

– інструментальні – переконання в тому, що якийсь спосіб дії або властивість особистості є кращим у будь-якій ситуації.

Цей розподіл відповідає традиційному розподілу на цінності-цілі й цінності-засоби.

Респондентові пред'являються два списки (по 18 у кожному) або на листках за абеткою, або на картках. У списках випробуваний надає кожній цінності ранговий номер, а картки розкладаються одна за одною за значущістю. Остання форма подачі матеріалу є більш легкою і дає більш надійні результати. Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Інструкція. "Зараз Вам буде пред'явлений набір із 18 карток з позначенням цінностей. Ваше завдання – розкласти їх по порядку значущості для Вас як принципів, якими Ви керуєтесь у вашому житті.

Кожна цінність написана на окремій картці. Уважно вивчіть картки й, вибравши ту, яка для вас найбільш значуща, помістіть її на перше місце. Потім виберіть другу за значущістю цінність і помістіть її слідом за першою. Потім виконайте те саме з усіма картками, що залишилися. Найменш важлива залишиться останньою і займе 18-те місце.

Працюйте, не поспішаючи, вдумливо. Якщо в процесі роботи Ви зміните свою думку, то можете виправити свої відповіді, помінявши картки місцями. Кінцевий результат повинен відображати вашу істинну позицію".

Стимульний матеріал
(картки)

Термінальні цінності	*Інструментальні цінності*
Активне діяльнісне життя (повнота та емоційна насиченість життя)	Акуратність (чистоплотність), вміння тримати у порядку речі, порядок у справах
Життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом)	Вихованість (гарні манери)
Здоров'я (фізичне і психічне)	Високі запити (високі вимоги до життя, високі зазіхання)
Цікава робота	Життєрадісність (почуття гумору)
Красота природи і мистецтва (переживання прекрасного у природі і мистецтві)	Ретельність (дисциплінованість)
Любов (духовна та фізична близькість з коханою людиною)	Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче)

Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних ускладнень)	Непримиренність до недоліків своїх та інших
Наявність гарних та вірних друзів	Освіченість (широта знань, висока загальна культура)
Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі)	Відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати слово)
Пізнання (можливість розширення своєї освіти, світогляду, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	Раціоналізм (вміння здраво та логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення)
Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей)	Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)
Розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення)	Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів
Розваги (приємне, без обтяжувань проведення часу, відсутність обов'язків)	Тверда воля (вміння наполягати на своєму, не поступатися труднощам)
Свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках)	Терпимість (до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їх помилки)
Щасливе родинне життя	Широта поглядів (вміння зрозуміти іншу точку зору, поважати інші смаки, звички, звичаї)
Щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства у цілому)	Чесність (правдивість, щирість)
Творчість (можливість творчої діяльності)	Ефективність у діях (працьовитість, продуктивність у роботі)
Упевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)	Чуйність (турботливість)

Перевагами методики є універсальність, зручність й економічність у проведенні обстеження й обробленні результатів, гнучкість – можливість варіювати як стимульний матеріал (список цінностей), так й інструкції. Істотними її недоліками є вплив соціальної бажаності, можливість нещирості. Через це особливу роль у цьому випадку відіграють мотивація діагностики, добровільний характер тестування й наявність контакту між психологом і випробуваним. Методику не рекомендується застосовувати з метою відбору й експертизи.

Для подолання зазначених недоліків і глибшого проникнення в систему ціннісних орієнтацій можливі зміни інструкцій, які дають додаткову діагностичну інформацію й

дозволяють зробити більш ґрунтовні висновки. Так, після основної серії можна попросити випробуваного проранжирувати картки, відповідаючи на такі питання:

1. У якому порядку і в якій мірі (у відсотках) реалізовані дані цінності у вашому житті?
2. Як би Ви розташували ці цінності, якщо б стали таким, яким мріяли?
3. Як, на Ваш погляд, це зробила б людина, досконала в усьому?
4. Як зробила б це, на Вашу думку, більшість людей?
5. Як це зробили б Ви 5 або 10 років тому?
6. Як це зробили б Ви через 5 або 10 років?
7. Як ранжирували б картки близькі Вам люди?

Аналізуючи ієрархію цінностей, варто звернути увагу на їхнє угруповання випробуваним у змістовні блоки на різних підставах. Так, виділяються “конкретні” й “абстрактні” цінності, цінності професійної самореалізації й особистого життя й т.д. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні й конформістські цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження й цінності прийняття інших осіб і т.д. Це далеко не всі можливості суб’єктивного структурування системи ціннісних орієнтацій. Психолог повинен спробувати вловити індивідуальну закономірність. Якщо не вдається виявити ні однієї закономірності, то можна припустити несформованість у респондента системи цінностей або навіть нещирість відповідей.

Обстеження краще проводити індивідуально, але можливе й групове тестування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абабков, В. А. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии [Текст] / В. А. Абабков, М. Перре. – Спб. : Речь, 2004. – 166 с.

2. Абульханова-Славская, К. А. Деятельность и психология личности [Текст] / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.

3. Авдеев, Н. В. Психологические основы повышения эффективности деятельности работников ОВД в экстремальных ситуациях [Текст] / Н. В. Авдеев. – М. : ВЮЗ, 1988. – 167 с.

4. Аверин, В. А. Психология личности [Текст] : учеб. пособие / В. А. Аверин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 89 с.

5. Психологічне супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України в екстремальних умовах [Текст] : навч. посіб. / О. О. Андреєв, В. М. Дзюба, Ю. Б. Ірхін, С. П. Потеряйко. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, ДП "Друкарня МВС", 2009. – 82 с.

6. Анцыферова, Л. И. Личность в тяжелых жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуации и психологическая защита [Текст] / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 3 – 18.

7. Артемов, П. Н. Субкультура футбольных фанатов: опыт социологического анализа [Текст] / П. Н. Артемов // Методология, теория и практика социологического анализа современного общества : сб. науч. работ. – Х. : Издат. центр Харьк. нац. ун-та им. В. Н. Каразина, 2003. – С. 611 – 615.

8. Артьомов, П. М. Соціологічна традиція дослідження футбольного хуліганізму : критичний аналіз [Електронний ресурс] / П. М. Артьомов. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Usoc/2006_6/7-16.pdf

9. Артюшин, Л. М. Праця в особливих умовах [Текст] / Л. М. Артюшин, С. П. Мосов, О. Р. Охременко. – К. : Химджест, 2004. – 94 с.

10. Аспекты речевой конфликтологии [Текст] / под. ред. С. Г. Ильенко. – СПб., 1996. – 112 с.

11. Богданович, Г. Ю. Лингвокультурологическая компетенция в условиях полиэтничной среды : к постановке вопроса [Текст] / Г. Ю. Богданович, Т. Ю. Новикова, А. Я. Мартынюк // Ученые записки ТНУ им. Вернадского. Филология. – Симферополь, 2006. – Т.19 (58). – № 2. – С. 15 – 27.

12. Богданович, Г. Ю. Межкультурные коммуникации в аспекте лингвокультурных и психологических реалий [Текст] / Г. Ю. Богданович // Межэтнические отношения в Крыму: поиск путей раннего предупреждения конфликтных ситуаций : сб. исследований, документов, материалов. – Симферополь : СОНАТ, 2006. – С. 40 – 44.

13. Бодров, В. А. Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала [Текст] / В. А. Бодров // Вопросы психологии. – 2004. – № 4. – С. 76 – 83.

14. Бодров, В. А. Психологический стресс : развитие и преодоление [Текст] / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ. – 2006. – 528 с.

15. Бондаренко, О. Ф. Психологічна допомога особистості [Текст] / О. Ф. Бондаренко. – Х. : Фоліо, 1996. – 237 с.

16. Борисова, Е. М. Индивидуальность и профессия [Текст] / Е. М. Борисова, Г. П. Логинова. – М. : Знание, 1991. – 187 с.

17. Варій, М. Й. Загальна психологія [Текст] : підручник / М. Й. Варій. – К. : "Центр учбової літератури", 2007. – 968 с.

18. Волосников, А. Психологическое сопровождение сотрудников спецподразделений ФСБ [Текст] / А. Волосников, В. Мухина // Развитие личности. – 1999. – № 1. – С. 87–104.

19. Галкин, В. В. Работа с болельщиками и внешними организациями. PR-технологии в спорте [Электронный ресурс] / В. В. Галкин. – Режим доступа : http://vadim-galkin.ru/articles/sport-business/pr-technologies-in-sport/

20. Гидденс, Е. С. Язык и языки [Текст] / Е. С. Гидденс // Избранные труды по общему языкознанию. – 1979. – № 5. – С. 10 – 14.

21. Голубович, А. Моральні проблеми сучасного футболу [Електронний ресурс] / А. Голубович // Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Fkszn/2009_8/moralni%20problemu.pdf

22. Гордиенко, Н. И. Экстремальная психология в деятельности специалистов социальной сферы [Текст] : учеб. пособие / Н. И. Гордиенко. – Волгоград : Прин-Терра, 2006. – 103 с.

23. Гордон, Д. Постулаты речевого общения [Текст] / Д. Гордон, Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике : (Лингвистическая прагматика). – Вып. 16. – М. : Прогресс, 1985. – С. 78 – 92.

24. Грайс, Г. П. Логика и речевое общение [Текст] / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике : (Лингвистическая прагматика). – Вып. 16. – М. : Прогресс, 1985. – С. 165 – 236.

25. Гремлинг, С. Практикум по управлению стрессом [Текст] / С. Гремлинг, С. Ауэрбах. – Спб. : Питер, 2002. – 240 с.

26. Грушевицкая, Т. Г. Основы межкультурной коммуникации [Текст] / Т. Г. Грушевицкая, В. Д. Попков, А. П. Садохин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 352 с.

27. Актуальные проблемы культуры XX века [Текст] / В. И. Добрынина, А. В. Большаков, В. И. Гараджа и др. – М. : О-во "Знание", 1993. – 191 с.

28. Донец, П. Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации : научный статус, понятийный аппарат, языковой и неязыковой аспекты, вопросы этики и дидактики [Текст] : монография / П. Н. Донец. – Х. : Штрих, 2001. – 386 с.

29. Загальна психологія [Текст] : підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Волинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Либідь, 2005. – 464 с.

30. Зеер, Э. Ф. Психология профессий [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / Э. Ф. Зеер. – М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.

31. Илле, А. Футбольный фанатизм в России: фан-движение и субкультура футбольных фанатов [Электронный ресурс] / А. Илле // Молодежные движения

и субкультуры Петербурга. – Режим доступа : http://subculture. narod.ru/texts/book2/ille.htm

32. Казміренко, Л. І. Психологічне забезпечення діяльності працівників міліції під час проведення масових спортивних заходів [Текст] : навч. посібник / Л. І. Казміренко, В. Г. Андросюк, В. Ц. Абрамян. – Чернівці: ТОВ "Видавництво "Наші книги", 2010. – 64 с.

33. Караяни, А. Г. Прикладная военная психология [Текст] / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников. – СПб. : Питер, 2006. – 480 с.

34. Касевич, В. Б. Буддизм. Языковая картина мира [Текст] / В. Б. Касевич. – М. : Наука, 1985. – 229 с.

35. Климова, С. Г. Социальная идентификация в условиях общественных перемен / С. Г. Климова // Человек. – 1995. – № 3. – С. 26 – 35.

36. Козлов, Л. Е. Путешествия как фактор социальной идентификации футбольных фанатов российской провинции [Текст] / Л. Е. Козлов // Человек и культура в культурно-историческом пространстве России: опыт региональных и краеведческих исследований : материалы / под общ. ред. Е. А. Флеймана. Междунар. науч. конф., 22 – 24 мая 2002 г. – Кострома : Изд-во КГТУ, 2002. – С. 235 – 237.

37. Кокун, О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини : психофізіологічний аспект забезпечення діяльності [Текст] : монографія / О. М. Кокун. – К. : Міленіум, 2004. – 265 с.

38. Кокурин, А. Психологическое обеспечение экстремальной деятельности [Текст] / А. Кокурин // Развитие личности. – 2004. – № 4. – С. 190 – 204.

39. Копотун, І. М. Забезпечення охорони громадського порядку під час проведення спортивних заходів [Текст] : метод. рекомендації / І. М. Копотун, Ю. Б. Ірхін, І. Г. Саліта. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2009. – 72 с.

40. Корольчук, М. С. Психологічне забезпечення психічного та фізичного здоров'я [Текст] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, Т. І. Кочергіна; за заг. ред. М. С. Корольчука . – К. : Інкос, 2002. – 272 с.

41. Корольчук, М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах [Текст] : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк.– К. : Ніка-центр, 2006. – 580 с.

42. Ксенофобия в молодежной среде [Текст] : доклад по результатам мониторинга / А. Козлов и др. – М. : Московская Хельсинкская группа, 2009. – 114 с.

43. Лакащук, В. І. Індустрія спорту: особливості функціонування в Україні [Електронний ресурс] / В. І. Лакащук // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Режим доступу : http://www. nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2008/articles/Lukaw.pdf

44. Ларина, Т. В. Вежливые англичане: реальность или миф? [Текст] / Т. В. Ларина // Проблемы национальных характеров, менталитетов и их проявление в языке. XI Науч.-метод. чтения. – М. : Дипломатическая академия МИД России, 2001. – С. 52 – 55.

45. Лебедев, В. И. Личность в экстремальных условиях [Текст] /

В. И. Лебедев. – М. : Политиздат, 1989. – 303 с.

46. Левикова, С. И. Молодежная субкультура [Текст] / С. И. Левикова. – М. : Фаир-Пресс, 2004. – 608 с.

47. Левин, К. Лингвистическая модель конфликта [Текст] / К. Левин // Иностранные языки в школе. – 1971. – С. 21 – 30.

48. Магомед-Эминов, М. Ш. Новые аспекты психотерапии посттравматического стресса [Текст] : метод. рекомендации / М. Ш. Магомед-Эминов. – Х. : Медицина, 1990. – 32 с.

49. Магомед-Эминов, М. Ш. Феномен экстремальности [Текст] / М. Ш. Магомед-Эминов. – 2-е изд. – М. : Психоаналитическая Ассоциация, 2008. – 218 с.

50. Макаревич, О. П. Психологічна підготовка особистості до поведінки у складних ситуаціях [Текст] : навч.-метод. посіб. / О. П. Макаревич. – К. : ВГІ НАОУ, 2000. – С. 77 – 78.

51. Маклаков, А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях [Текст] / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С.16 – 24.

52. Малкина-Пых, И. Г. Справочник практического психолога [Текст] / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Изд-во Эксмо, 2004. – 784 с.

53. Малкина-Пых, И. Г. Экстремальные ситуации [Текст] / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.

54. Маніфест. Фанати за традиційний футбол [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://white-blue.kiev.ua/

55. Методики психодиагностики в спорте [Текст] : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / В. Л. Марищук, Ю. М. Блудов, В. А. Плахтиенко, Л. К. Серова. – М. : Просвещение, 1984. – 191 с.

56. Методичне забезпечення психологічного супроводження діяльності вищого навчального закладу системи МВС України [Текст] / В. І. Московець, А. П. Москаленко, Д. О. Кобзін. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 240 с.

57. Мовна комунікація в діяльності сил охорони правопорядку : теоретичні засади галузевої комунікації [Текст] : монографія / за ред. Л. М. Пелепейченко. – Х. : АВВ МВС України, 2009. – 272 с.

58. Назименко, Є. Досвід, який нам стане у нагоді [Електронний ресурс] / Є. Назименко, Д. Любченко // Офіційний сайт Донецького юридичного інституту МВС України. – Режим доступу : http://www.dli.donetsk.ua/

59. Новотка, А. Правовые и социальные средства элиминации девиантного поведения футбольных болельщиков в Польше: общие вопросы [Электронный ресурс] / А. Новотка // Международная ассоциация содействия правосудию (МАСП-IUAJ). – Режим доступа: http://www.iuaj.net/node/448

60. Омельченко, Е. Л. Молодежные культуры и субкультуры [Текст] / Е. Л. Омельченко. – М. : Изд-во “Институт социологии РАН”, 2000. – 264 с.

61. Осипова, А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях [Текст] / А. А. Осипова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 315 с.

62. Осипова, А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях [Текст] / А. А. Осипова. – Ростов на Дону : Феникс, 2005. – 315 с.

63. Осухова, Л. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях [Текст] / Л. Осухова. – М. : Академия, 2007. – 288 с.

64. Отдел по борьбе с футбольными фанатами [Электронный ресурс]. – Режим доступа : Stanly MG.

65. Порядок організації роботи із забезпечення громадського порядку та безпеки під час проведення футбольних матчів : Постанова КМУ від 29.06.04 р. № 823.

66. Прикладная юридическая психология [Текст] : учеб. пособие для вузов / под ред. А. М. Столяренко. – М. :ЮНИТИ_ДАНА, 2001. – 639 с.

67. Проблеми психологічної безпеки особового складу сил охорони правопорядку під час підготовки та проведення чемпіонату Європи з футболу у 2012 році [Текст] : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 17 листоп. 2010 р. – Х. : Акад. внутрішніх військ МВС України, 2010. – 263 с.

68. Психологический словарь [Текст] / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М. : Педагогика-Пресс, 2001. – 440 с.

69. Психология экстремальных ситуаций [Текст] / под ред. В. В. Рубцева, С. Б. Малых. – 2-е изд., стер. – М. : Психологический ин-т РАО, 2008. – 304 с.

70. Рецкер, Я. И. Кофликты межкультурной коммуникации [Текст] / Я. И. Рецкер. – М. : Наука, 1988. – 341 с.

71. Розов, В. І. Адаптивні антистресові психотехнології [Текст] : навч. посіб. / В. І. Розов. – К. : Кондор. – 278 с.

72. Розов, В. І. Психологічне забезпечення діяльності в екстремальних ситуаціях [Текст] / В. І. Розов // Соціальна психологія. – 2007. – № 4(24). – С. 174 – 188.

73. Смирнов, Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях [Текст] / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – Х. : Гуманитарный центр, 2007. – 276 с.

74. Смирнов, В. Н. Профессионально-психологическое обеспечение деятельности сотрудников органов внутренних дел в экстремальных условиях [Текст] / В. Н. Смирнов. – Домодедово : ВИПК МВД России, 2003.

75. Соловьева, С. Л. Психология экстремальных состояний [Текст] / С. Л. Соловьева. – СПб. : ЭЛБИ, 2003. – 128 с.

76. Соломин, И. Л. Современные методы психологической экспресс-диагностики и профессионального консультирования [Текст] / И. Л. Соломин. – СПб. : Речь, 2006. – 280 с.

77. Солошенко, Д. В. Экстренная психологическая помощь. Консультирование [Текст] / Д. В. Солошенко. – Х. : Торсинг, 2001. – 192 с.

78. Солощук, Л. В. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англомовному дискурсі [Текст] / Л. В. Солощук. – Х. : Константа, 2006. – 300 с.

79. Справочник практического психолога. Психодиагностика [Текст] / под общ. ред. С. Т. Посоховой. – М. : АСТ ; СПб. : Сова, 2006. – 671 с.

80. Тарабрина, Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса [Текст] / Н. В. Тарабрина. – СПб. : Питер, 2001. – 325 с.

81. Тарасов, А. Субкультура футбольных фанатов в России и правый радикализм [Текст] / А. Тарасов // Русский национализм между властью и оппозицией : сб. ст. – М. : Панорама, 2010.

82. Тарасов, А. Н. Порождение реформ : бритоголовые, они же скинхеды. Новая фашистская молодежная субкультура в России [Текст] / А. Н. Тарасов // Свободная мысль-XXI. – 2000. – № 4. – С. 44 – 53.

83. Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация [Текст] : учеб. пособие / С. Г. Тер-Минасова – М. : Слово/ Slovo, 2000. – 624 с.

84. Фаст, Д. Язык тела. Как понять иностранца без слов [Текст] / Д. Фаст, Э. Холл. – М. : Вече, Персей, АСТ, 1995. – 432 с.

85. Фетискин, Н. В. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп [Текст] / Н. В. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во ин-та Психотерапии, 2005. – 490 с.

86. Запобігання злочинам, що вчиняються радикальними молодіжними угрупованнями під час футбольних матчів [Текст] : метод. рекомендації / С. С. Чернявський, І. М. Копотун, О. А. Лупало та ін.; за заг. ред О. М. Джужі. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 56 с.

87. Човдырова, Г. С. Медико-психологическая реабилитация личного состава МВД России, осуществляющего оперативно-служебную деятельность в экстремальных условиях [Текст] : метод. рекомендации / Г. С. Човдырова. – М. : ВНИИ МВД России, 2003. – 45 с.

88. Шадриков, В. Д. Психология деятельности и способности человека [Текст] : учеб. пособие / В. Д. Шадриков. – 2-е изд. – М. : ИК “Логос”, 1996. – 320 с.

89. Шевандрин, Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности [Текст] / Н. И. Шевандрин. – М. : Владос, 2001. – 512 с.

90. Ягупов, В. Військова психологія [Текст] : підручник / В. Ягупов. – К. : Тандем, 2004. – 656 с.

91. Ядов, В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе [Текст] / В. А. Ядов // Социологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 35 – 52.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Агресія 39, 57, 60, 97, 110, 144
Адаптаційні здібності 103, 111
Апатія 109
Види екстремальних ситуацій 86, 87
Гнів 110
Дебрифінг 85, 112, 172
Допомога у разі апатії 105
Допомога у разі гніву, злості, агресії 107
Допомога у разі істерики 105
Допомога у разі нервового тремтіння 107
Допомога у разі плачу 105
Допомога у разі почуття провини або сорому 106
Допомога у разі рухового збудження 106
Допомога у разі страху 104
Допомога у разі тривоги 105
Екстремальна ситуація 84, 86
Екстремально-психологічна підготовка 91, 94
Екстремально-психологічна підготовленість 91, 92
Екстремально-психологічні фактори 89
Ефект Пігмаліона 117
Жести 9, 14, 19, 20, 22, 59, 95
Злість 103, 107, 110, 179
Зони комунікації 23
Істерика 108
Кінесика 14, 16, 19
Комунікативний стиль 11
Конфлікт 9, 10, 13, 16, 17, 18, 27, 28, 29, 163
Культура 8, 11, 12, 16, 21, 25, 41, 57, 61, 62, 67, 188, 192
Макрокультура 12, 16
Метод керованої психофізіологічної саморегуляції “Ключ” 112
Міжкультурна компетентність 10
Міжкультурна комунікація 8, 9, 11
Мікрокультура 12
Мова конфлікту 27
Морально-психологічна підготовленість 92
Морально-психологічна стійкість 92
Окулістика 19
Перевтома 96
Плач 108
Почуття провини або сорому 109
Проксеміка 14, 16, 19, 23
Професійний стрес 95
Професійно-психологічна готовність 90
Професійно-психологічна стійкість 93
Психологічна допомога 83, 103, 106, 118
Психологічна підготовка 84, 90, 193
Психологічна реабілітація 85
Психологічне забезпечення 83, 84, 192, 194
Психологічний супровід 35, 83, 84
Психофізіологічна стійкість 93
Рухове збудження 109
Самодопомога у разі гострих реакцій на стрес 107
Споттери 77, 78
Стомлення 95, 96, 97, 140, 150
Страх 97, 104, 108
Субкультура 11, 30, 31, 53, 74, 190
Тривога 13, 97, 108
Ультрас 46, 77, 121, 162
Фанатизм 45, 47, 50, 55, 64, 74, 191
Футбольне насильство 61, 74
Хронеміка 19, 24
Хуліганс 46

Н а в ч а л ь н е в и д а н н я

Приходько Ігор Іванович,
Тімченко Олександр Володимирович,
Полторак Степан Тимофійович та ін.

ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ ЩОДО ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ВЕЛИКОМАСШТАБНИХ СПОРТИВНО-МАСОВИХ ЗАХОДІВ

Навчальний посібник

Редактор *В. В. Христенко*
Комп’ютерна верстка: *О. В. Марценяк*

Формат паперу 60×84/16. Ум. друк. арк. 11,45. Тираж 300 прим. Зам. № 2

Видавець і виготовлювач Академія внутрішніх військ МВС України.
Пл. Повстання, 3, м. Харків, 61001.
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2799 від 22.03.2007 р.